

ધર્મની દિશા

ખંડ-૧-૨

સંપાદક:—

પૂ. મુનિરાજ શ્રી કનકવિજયજી મહારાજ

ધર્મની દિશા

[ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો]

ખંડ ૧-૨

વ્યાખ્યાનકાર,

પૂ. સકલાગમરહસ્યવેદી પરમકારણિક
સ્વ. પરમશુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્
વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

સંપાદક,

પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીમદ્
કનકવિજયજી મહારાજ

: પ્રકાશક :

કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર

બાણ ગિરડીગ-પાલીતાણા.

[વિ. સં. ૨૦૦૩]

મૂલ્ય ૨-૦-૦

[વી. સં. ૨૪૭૩]

પ્રાપ્તિસ્થાન :

સોમચંદ ડી. શાહ

ડૉ. બાણુ ખિન્ડીયા

પાલીતાણા. (B. S. RY.)

[ગ્રંથાલંકાર હંચીયાર]

૬-૬ હંચ

અમલિ જાલગીર નાગરી પુ
જાલગીર જીવજીતીકાન્દ

૧૯૭૪ :

૬૩૧૪ નાગીકાન્દ જાલગીર

જાલગીર-જાલગીર જીવ

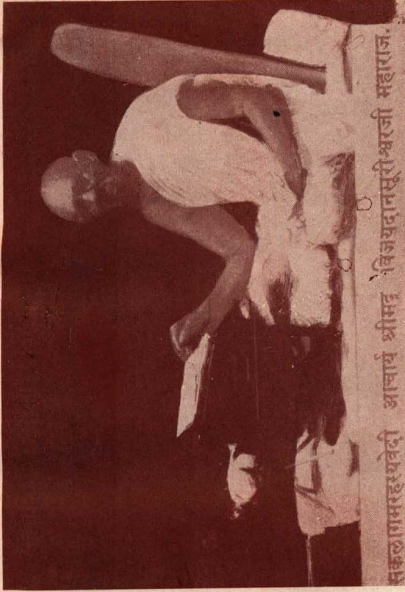
૬૭૪૭ : ૫ : ૧૧

૦-૦-૬

મુદ્રક : શાહ ગુલાબચંદ લલુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રી. પ્રેસ દાણાપીઠ
ભાવનગર (કાઠીયાવાડ)

—पू. सकलागमरहस्यवेदी परमगीतार्थ स्व. सूरिपुरंदर आचार्य देव—

श्रीमद् विजयदानसूरीभरणी भट्टारक

सकलागमरहस्यवेदी आचार्य श्रीमद् विजयदानसूरीश्वरजी महाराज.

जन्म : वि. सं. १८२४

—सूरिपद : वि. सं. १८८१

दीक्षा : वि. सं. १८४६

—कालधर्म : वि. सं. १८८२

श्री महोदय प्रेस—बावनगर.

પ્રાસ્તાવિક

અમદાવાદથી વિહાર કરી, ૨૦૦૧ ના ચાતુર્માસાર્થે અમે સુરતખાતે છાપરીયા શેરીના ઉપાશ્રયે રહ્યા હતા. તે દરમ્યાન પૂ. પરમશુરુદેવ સ્વર્ગીય આચાર્ય મહારાજશ્રીના પરમભક્ત સુશ્રાવક હીરાલાલ માસ્તર મારી પાસે આવતા હતા. અવસર પામીને તેઓએ મને જણાવ્યું ‘પૂ. પરમશુરુદેવશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો નવેસરથી સંપાદિત કરી, પ્રસિદ્ધ કરવા જેવા છે, આપ ધારો તો કરી શકો તેમ છો, હાલ આ કાર્ય ખાસ કરવા જેવું છે.’

માસ્તર હીરાલાલની આ વાત મને તે વેળા ગમી ગઈ. પૂ. પરમશુરુદેવશ્રીએ લગભગ આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં આપેલાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આજે સંપાદિત કરી વ્યવસ્થિત-રીતે પ્રગટ થાય તો ઇચ્છનીય છે, જેથી બાળજીવો તેમજ માર્ગસન્મુખ યોગ્ય આત્માઓને જરૂર ધર્મનું આછું સ્વરૂપ જ્યાલમાં આવે, આ જ એક આશયથી મેં પ્રસ્તુત કાર્ય હાથમાં લીધું.

વ્યાખ્યાનોના અત્યાર અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલા બે ભાગોમાં ઘટિત ફેરફાર કરી, ‘ધર્મની દિશા’ ના અભિધાનથી તે વ્યાખ્યાનો આ રીતે આજે પ્રકાશિત થઈ, અર્થી આત્માઓનાં હાથમાં મૂકાય છે. વડોદરા સ્ટેટના ધર્માધિકારીએ, સ્ટેટના

૪

પ્રકાશન વિભાગદ્વારા આ વ્યાખ્યાનોના બે ભાગો પૂર્વે પ્રગટ કર્યા હતા. પૂ. પરમશુરદેવ સ્વર્ગીય સૂરિદેવે, વડોદરાનરેશ શ્રીમાન ગાયકવાડ સયાજીરાવના ખાસ આગ્રહથી તેઓના કહ્યાણની પવિત્ર ભાવનાથી આ વ્યાખ્યાનો આખ્યા હતા ત્યારબાદ સુધારા-વધારા સાથે તે પ્રસિદ્ધ થયા. તેને ફરી સંસ્કારિત કરી, આજે આ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે.

મુખ્યતઃ જૈનેતર જિજ્ઞાસુવર્ગને જૈન ધર્મની ઓળખાણ આપવા માટે આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર થયેલા છે. આજે પણ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ એ જ આશય છે. યોગ્ય, આત્મકહ્યાણના અભિલાષુક આત્માઓ, ધર્મની દિશાના સ્વાધ્યાયથી શ્રી જિનેશ્વરદેવપ્રણીત ધર્મની દિશામાં સવિશેષ પ્રગતિ સાધો ! એજ અભિલાષા.

તા. ૨૨-૭-૪૭ મંગળવાર

પ્ર. શ્રાવણ સુદિ ૫ : ૨૦૦૩

મુનિ કનકવિજય

લાલપાગ, ભુલેશ્વર મુ'બઈ.

Serving Jinshasan

080437

gyanmandir@kobatirth.org

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૨૪	ચોરીયામચ્છર	ચોરીયમચ્છર
૭	૧૩	હાલ	હલ
૨૨	૬	મદૈર્નમુદિતા	મદૈર્ન મુદિતા
૨૫	૨૦	સંષત્તે	સંપત્તે
૩૩	૨૪	અપરાધી	નિરઅપરાધી
૩૫	૨૦	વસ્તુઓનો	પરવસ્તુઓનો
૩૫	૨૦	ઉપયોગ	નિયમ
૪૩	૧૪	વખત પ્રમાણે	યોગ્ય સમયે
૫૨	૯	અસદ્વ્યયપરિચાગ	અસદ્વ્યયપરિચાગ:
૫૭	૫	કલૌચિત્યાત્ વ્યયકરી	કુલૌચિત્યાત્ વ્યયકરી
૬૪	૧૩	થતો	કરતો
૬૫	૫	મકાનવાલો ન હોય	મકાનવાલો હોય
૬૭	૧	તથી	તથી
૭૫	૧	તવા	તેવા
૮૪	૭	તાળવાંને	તાળવાંને
૮૫	૨૨	ફલસ્ય	પલસ્ય
૮૫	૨૩	ક્રેતામંનુમંતા	ક્રેતાનુમંતા
૧૦૬	૬૫	લોભ, માન,	લોભ, માન, હર્ષ
૧૦૭	૭	અતરંગ	અતરંગ
૧૦૭	૧૭	સારા સારા સારા	સારા સારા
૧૦૮	૧૧	કલ્લોલાત્મકલ્લોલો	કલ્લોલાત્કલ્લોલો

पानुं	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
११७	२०	भास्करं पि	भास्करमपि
१२१	१८	पौरुषेयोऽमिति	पौरुषेयोऽयमिति
१३५	१	कमापेक्षः	कमापेक्षः
१३८	२	पराज्ञ या	पराज्ञया
१४६	५	दूषणे	दूषणे।
१४७	३	डेभ	डेभ
१५४	२४	चिद्रम-	चित्रम
१५५	१०	त्वया	मया
१५६	६	श्रुतिना	श्रुतिने।
१५६	२१	स्थल	स्थूल

080437

www.kobatirth.org

ધર્મની દિશા.

[ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો]

: વ્યાખ્યાનકાર :

પૂ. સકલાગમરહસ્યવેદી સ્વ. સૂરિપુરંદર આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

વ્યાખ્યાન પહેલું

દેવગુરુ અને ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ.

મંગલાચરણમ્ ।

મૈવભીજાઙ્ગરજનના, રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા यस્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા, હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સંસારરૂપ બીજના અંકુરોને પેદા કરવાવાળા જે રાગદ્વેષાદિક, તે જેમના ક્ષય થયા છે—એવા દેવ, નામથી બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, અથવા મહાદેવ હોય કે જિન હોય, જે હોય તેમને નમસ્કાર થાઓ.

ધર્મની વિશુદ્ધતા અને પાપની રસિકતાથી દુઃખ :

આ દુનિયામાં જીવોને જે કાંઈ સુખ-દુઃખાદિક પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાં કારણો તપાસીશું તો પૂર્વકૃત-કર્મ અથવા ઉત્કટપણે કરેલાં કર્તવ્યો જ આપણી નજરે જોવામાં આવશે. આ વાત અનેક મહાત્માઓ તરફથી પણ ચોક્કસ થઈ ચૂકેલી છે, છતાં શ્રદ્ધા વિનાના જીવોનાં વર્તન વિપરીત જોવામાં આવે છે. કારણ કે,

“ ધર્મસ્ય ફલમિચ્છન્તિ, ધર્મ નેચ્છન્તિ માનવાઃ ।

ફલં પાપસ્ય નેચ્છન્તિ, પાપં કુર્વન્તિ સાદરઃ ॥ ૧ ॥ ”

૧-મહાદેવસ્તોત્રમ્.

: ૪ :

ધર્મની દિશા

ધર્મથી સુખ અને પાપથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ-સામાન્ય સિદ્ધાંત છે; છતાં લોકો સુખની ઈચ્છા તો જરૂર કરે છે, પરંતુ ધર્મના વર્તણૂકથી ઘણા જ દૂર રહે છે. દુઃખની ઈચ્છા કરતા નથી ને પાપ કરતાં પાછું વાળીને જોતા પણ નથી; એવા લોકોને સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોઈ શકે?, એ ઘણું વિચારવા જેવું છે.

‘હવે સામાન્યપણે ધર્મનું કારણ કયું છે?’ તે આપણે વિચારીએ:—

“શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વમ્, શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ, પરેષાં ન સમાચરેત્ ॥ ૧ ॥”

ઉપરોક્ત વચનથી આપણે વિચારવાનું એ જ છે કે, આપણા આત્માને પ્રતિકૂલતાથી જેવું દુઃખ થાય છે, તેવું પ્રતિકૂલતાથી બીજા જીવોને પણ દુઃખ અવશ્ય થાય છે જ. એ પ્રતિકૂલતાથી આપણે તેમને અવશ્ય બચાવવા, એજ સામાન્યપણે ધર્મનો સાર ગણાય. આ વચનનો વિચાર કરી જોતાં, રાજ્ય-નીતિને અને સામાન્ય નીતિને અંગીકાર કરીને, એ પ્રમાણે વર્તવાથી ગૃહસ્થોને પણ સારો લાભ થવાનો સંભવ છે.

ક્યાં કર્મ ભોગવ્યા વિના છુટકો નથી :

અપરાધી જીવોને ન્યાયપૂર્વક યોગ્ય શિક્ષા કરવી એ નીતિ છે, પણ નિરપરાધી જીવોને ઘાતાદિકથી દુઃખી કરવા, એ તો નીતિથી પણ બહાર ગણાવું જોઈએ. ઘાતાદિક કરનારને તેનું ફલ ભોગવવું જ પડે છે. રાજા હોય કે રંક હોય, પરંતુ તેમાં કોઈનો કશો પણ ઉપાય ચાલે તેમ નથી. કહ્યું છે કે,

૧-મહાભારત.

અભ્યાસ પહેલું

: ૫ :

જાતઃ સૂર્યકુલે પિતા દશરથઃ, ક્ષોણિશુજામગ્રણીઃ ।

સીતા સત્યપરાયણા પ્રણયિની, યસ્યાનુજો લક્ષ્મણઃ ॥

દોદંદેન સમો ન ચાસ્તિ મુવને, પ્રત્યક્ષવિષ્ણુઃ સ્વયમ્ ।

રામો યેન વિહમ્બિતોઽપિ વિધિના, ચાન્યે જને કા કથા ? ॥૧॥

અર્થાત્—જે મહાત્મા સૂર્યકુલમાં ઉત્પન્ન થયા છે, જેમના પિતા દશરથ છે અને જે સર્વ રાજાઓમાં અગ્રેસર છે; સત્યમાં તત્પર એવી સીતા જેની સ્ત્રી છે, તથા લક્ષ્મણ જેમના નાના ભાઈ છે, પોતે પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ રૂપ છે, જેની ભુજાના બલ સમાન બીજું કોઈ બલવાન નથી, એવા જે રામચંદ્રજી—તેમની પણ કર્મરાજાએ વનવાસાદિક અનેક પ્રકારની વિડંબના કરી, તો પછી બીજાઓને માટે તો કહેવું જ શું ?

આ વાક્યથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે, કર્યાં કર્મ આગલ કે પાછલ, ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી : માટે મહાત્માઓએ આપણને જે જે અનીતિઓથી દૂર રહેવા ફરમાવ્યું છે, તે તે અનીતિઓથી શક્યતાના પ્રમાણમાં આપણે આપણે બચાવ કરવો, એ જ આપણા કલ્યાણનો ખરો માર્ગ છે.

દેવસ્વરૂપ સંબંધી વિચાર :

તે માર્ગ તેના પ્રવર્તકોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ પ્રવર્તકોના સ્વરૂપને જાણવાની આવશ્યકતા છે. એ માર્ગના મુખ્ય પ્રવર્તક બે છે. પ્રથમ પ્રવર્તક પરમાત્મા તરીકે ઓળખાય છે તે અને બીજા તેમના કથનાનુસાર વર્તન કરનારા તથા લોકોને તેવી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ગુરૂનાં નામથી ઓળખાય છે તે. આ દેવ-ગુરુએ કથન કરેલો માર્ગ તે ધર્મ. એ ધર્મ શી વસ્તુ છે, તે આ ત્રણેનું સામાન્યપણું સ્પષ્ટીકરણ કરવાથી જાણવામાં આવી શકશે.

૧ સુમાધિતરત્નમાંઢાગાર

: ૧ :

ધર્મની દિશા

દેવ શબ્દનો અર્થ અનેક પ્રકારે કરી શકાય છે, પરંતુ જે પરમતત્ત્વનો પ્રકાશ કરનાર દેવ, તે જ શુદ્ધદેવ છે. જેમના વિશ્વાસથી, જેમનાં વચ્ચનોનો સ્વીકાર કરી સુવિવેકી દુનિયા પ્રવૃત્તિ કરી રહી છે, તે દેવ કોણ હશે? તેમના વર્તન વિષે તથા તેમના સ્વરૂપ વિષે, આપણે કેવા પ્રકારે જાણી શકીએ? કારણ કે-તે પરમાત્મા હાલ કોઈ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતા નથી. “૧૪૪૪” ગ્રંથના કર્તા શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે કહ્યું છે કે,

“ પ્રત્યક્ષતો ન મગવાનૃષમો ન વિષ્ણુ-

રાલોક્યતે ન ચ હરો ન હિરણ્યગર્ભઃ ।

તેષાં સ્વરૂપગુણમાગમસંપ્રભાવાત્,

જ્ઞાત્વા વિચારયત કાઽત્ર પરાપવાદઃ ॥ ૧ ॥ ”

આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે, ‘શ્રી ઋષભદેવ, વિષ્ણુ, મહાદેવ, બ્રહ્માદિ કોઈ દેવ પ્રત્યક્ષ નથી. માત્ર તેમનું સ્વરૂપ, તેમના ગુણ, તેમના તરફથી પ્રવૃત્ત થયેલાં આગમો(શાસ્ત્રો)થી જ આપણે જાણી શકીશું અને તેમના આત્મ-અનાત્મ(સર્વજ્ઞા-સર્વજ્ઞ)પણાનો વિચાર કરી શકીશું. એ વિના બીજું કંઈ પણ સાધન નથી.

હવે એ દેવનાં સામાન્ય લક્ષણો કદા પછીથી, જે નિષ્પક્ષ-પાતપણે એ સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવશે તો, જરૂર તેના યોગ્યા-યોગ્યપણાનો વિચાર કરી શકાશે. હવે દેવનાં લક્ષણો એવાં કદાં છે કે,

“ એજ્ઞાણકોહમયમાણ-લોહમાયારૂઝ અરૂઝ ।

નિદાસોઅઅલિય,-વયણચોરીયામચ્છરમયાઈ ॥ ૧ ॥ ”

૧ કુમારપાલ પ્રબન્ધ.

આખ્યાન પહેલું

: ૭ :

“ પાણિવહપેમકીઢા, પસંગહાસા ય જસ્સ ર્હૈ દોસા ।
અઢ્ઢારસ વિપ્પણઢ્ઢા, નમામિ દેવાહિદેવં તં ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્—અજ્ઞાન, ક્રોધ, મદ, માન, લોભ, માયા, રતિ, અરતિ, નિદ્રા, શોક, અસત્ય, ચોરી, મત્સર, ભય, પ્રાણિવધ, પ્રેમ, ક્રોડા અને પ્રસંગહાસ્ય, એ અઢાર દોષ જેમના નાશ પામ્યા છે, તે દેવાધિદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. વળી,

“ નં યઃ શૂલં ધત્તે ન ચ યુવતિમઢ્ઢે સમદનાં ।
ન શક્તિં ચક્રં વા ન હલમુશલાઢ્ઢાયુધધરઃ ।
વિનિર્મુક્તં ક્લેશૈઃ પરહિતવિધાબુદ્ધતથિયમ્ ।
શરણ્યં ભૂતાનાં તમૃષિમ્પયાતોઽસ્મિ શરણમ્ ॥૧॥

અર્થાત્—જે દેવ ત્રિશૂલને ધારણ કરતા નથી, કામવિકારને પેદા કરવાવાળી સ્ત્રીને ખોળામાં ધારણ કરતા નથી અને શક્તિને તથા ચક્રને ધારણ કરતા નથી અને હાલ-મુશલ આદિ શસ્ત્રોને ધારણ કરતા નથી અને જે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, વિકારાદિ સર્વ ક્લેશોથી રહિત છે, પરજીવોનું હિત કરવામાં ઉદ્યમવાલી બુદ્ધિને ધરનારા છે અને જગતના જીવોના શરણભૂત છે, એવા ઋષિ- (સાચા દેવ) નું શરણ હું અંગીકાર કરું છું. વધી તે દેવ કેવા હોય છે,

“ ત્યક્તસ્વાર્થઃ પરહિતરતઃ સર્વદા સર્વરૂપમ્,
સર્વાકારં વિવિધમસમં યો વિજાનાતિ વિશ્વમ્ ।
બ્રહ્મા વિષ્ણુર્મવતુ વરદઃ શંકરો વા હરો વા,
યસ્યાચિન્ત્યં ચરિતમસમં માવતસ્તં પ્રપથે ॥૨॥”

લોકતત્ત્વનિર્ણય.

૬૬ :

ધર્મની દિશા

અર્થાત્—સ્વાર્થનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, પરહિતમાં જે સદા તત્પર છે અને સર્વરૂપ, સર્વાકાર એટલે ઉત્પાદ, વ્યય, ક્ષુવરૂપ નાના પ્રકારના સ્વરૂપવાલા જગતને જે સદાકાલ અનન્ય-સદૃશપણે બાંધે છે તથા જેનું ચારિત્ર અચિંત્ય અને અનન્યસદૃશ છે, એવા દેવ નામથી—બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, અથવા વર એટલે પ્રધાન જ્ઞાનાદિ—તેના આપવાવાલા (વરદ) ભગવાન હોય, અથવા શં એટલે સુખ તેના કરનાર શંકર હોય કે મહાદેવ હોય,—તેને સાચા ભાવથી પોતાના પરમાત્મા કરીને હું માનું છું.

જગતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, બૌદ્ધ, જૈમિની, જિનેશ્વર આદિ અનેક દેવો છે. તેમાંથી કોઈ એક દેવ સર્વજ્ઞ સત્યવક્તા હોવા બોધ્યે, કહ્યું છે કે;

“અવશ્યમેષાં કતમોઽપિ સર્વવિત્, જગદ્વિતૈર્કાતવિશાલજ્ઞાસનઃ।
સ એવ મૃગ્યો મતિસૂક્ષ્મચક્ષુષા, વિશેષમુક્તૈઃ કિમનર્થપંડિતૈઃ॥૧॥”

અર્થાત્—ઉપર કહેલા દેવોમાંથી કોઈ એક સર્વજ્ઞદેવ, જગતને એકાંત હિતકારી એવાં વિશાલ જ્ઞાઓના કથન કરનારા હોવા બોધ્યે. બુદ્ધિરૂપ સૂક્ષ્મ ચક્ષુવડે કરીને આપણે તેમની તપાસ કરવી બોધ્યે. બીજા અનર્થભૂત કથન કરનારા અજ્ઞાની પંડિતોનો વિચાર કરવાથી, અથવા તેમનાં વચનો સાંભળવાથી કે તેમને ઇષ્ટદેવ માનવાથી શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્—કોઈ પણ નથી.

હવે એ દેવોમાંથી કયા દેવને સાચા માનવા, તેનો વિચાર તમારેજ કરવો બોધ્યે. કહ્યું છે કે—

“અમી ગુણાશ્ચ દોષાશ્ચ, કં સામસ્ત્યેન મેજિરે ।

જિનં તદિતરં વાઽપિ, સ્વયમેવ વિચિન્ત્યતામ્ ॥૧॥”

અર્થાત્—સ્વાર્થત્યાગ, પરોપકારાદિ પૂર્વે કહેલા ગુણો—તથા ક્રોધ, માન, માયાદિ દૂષણો ભેગાં થઈને કોને વિશે

અભ્યાસ પહેલું

: ૬ :

છે ? જિનેશ્વરભગવાનમાં કે બીજા દેવોમાં ?-તેનો વિચાર પોતે પોતાની મેળેજ કરવો.

આ વિષયમાં હવે વિશેષ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. માત્ર સાર એજ છે કે,-સાંસારિક પદાર્થોમાં જેનાથી આસક્તિ થાય છે, તેનાથી તે મહાપુરુષો વિપરીત લક્ષણવાલા જ હોય છે.

મુશુરુનું સ્વરૂપ :

હવે ગુરુનું સ્વરૂપ જોઈએ. તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે:-

“ત્યક્તદારાઃ સદાચારા, મુક્તમોગા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

જાયન્તે ગુરવો લોકે, સર્વભૂતાઽમયપ્રદાઃ ॥ ૧ ॥”

“ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચ, ધર્મમાર્મપ્રવર્તકઃ ।

સત્ત્વેભ્યો ધર્મશાસ્ત્રાર્થ, -દેશકો ગુરુરુચ્યતે ॥ ૨ ॥”

અર્થાત્—સદાચારી, સ્ત્રી તથા લોગનો ત્યાગ કરનાર, જિતેન્દ્રિય અને પ્રાણીમાત્રને અભય આપનાર-એવા જે હોય તે લોકમાં ગુરુ ગણાય છે. વળી-ધર્મના જાણકાર, ધર્મના કરનાર ધર્મના માર્ગમાં પ્રવર્ત્તાવનાર અને જીવોની આગળ ધર્મ-શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરનાર ગુરુ કહેવાય છે.

આત્મહિત ઇચ્છનારે આવા જ ગુરુની સેવા કરવી. વા ગુરુ હોય તેજ સંસારસમુદ્રનો પાર પામવા તથા પમાડવા સર્થ થાય છે. નામ માત્રે કરીને કુલક્રમથી આવેલા કોઈ કોઈ ગુરુ થતા નથી. વલી સ્વાર્થમાં તત્પર તો ઘેર ઘેર જોવા આવે છે, પણ પરોપકારી પંડિતો વિરલા જ હોય છે. કહ્યું છે કે,

“વાઙ્માત્રસારાઃ પરમાર્થશૂન્યાઃ, ન દુર્લભાશ્ચિત્રકથા મનુષ્યાઃ ।

તે દુર્લભા યે જગતો હિતાય, ધર્મે સ્થિતા ધર્મમુદાહરન્તિ ॥૧॥”

અર્થાત્—માત્ર બોલવામાં જ સાર પણ પરમાર્થથી રહિત

: ૧૦ :

ધર્મની દિશા

તથા ચિત્રકારી કથાએ કહેનારા મનુષ્યો દુર્લભ નથી, પણ ધર્મમાં સ્થિર રહીને જગતના હિતના અર્થે ધર્મનું કથન કરનારા સત્પુરુષો દુર્લભ છે.

સુશુરુના યોગથી થતો લાભ :

સફળશુરુના સંબંધનું પ્રયોજન એ છે કે, સોબતની અસર થયા વિના રહેતી નથી. કહ્યું છે કે,

“ જીવોડ્યં વિમલસ્વભાવસુભગઃ સૂર્યોપલસ્પર્દયા,
ઘષ્ટે સંગવશાદનેકવિકૃતિં હુતાત્મરૂપસ્થિતિઃ ।

યદ્યાપ્નોતિ રવેરિવેહ સુગુરોઃ સત્પાદસેવાશ્રયમ્,

તજ્ઞાતોર્જિતતેજસૈવ કુરુતે કર્મેન્ધનં મસ્મસાત્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—આ જીવ સૂર્યકાંત મણિની જેમ નિર્મલ સ્વભાવે સુંદર છે; પરંતુ પાંચ વર્ણની સંગતથી જેમ સૂર્યકાંત મણિ નાના પ્રકારના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેની પેઠે જીવ પણ કર્મના સંબંધને લઈને નાના પ્રકારની ગતિને ધારણ કરે છે અને તેથી જ તેણે પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપની સ્થિતિનો લોપ કરેલો છે; પરંતુ સૂર્યનો સંબંધ થતાં સૂર્યકાંત મણિ જેમ ઉત્કટ તેજવાલો થઈને સંબંધમાં આવેલી વસ્તુઓને બાળી ભસ્મ કરી સ્વરૂપને પ્રકાશે છે, તેવી રીતે સુશુરુના શરણ નો આશ્રય પ્રાપ્ત થવાથી જીવ પણ સંબંધિત કર્મોનો નાશ કરીને, પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરે છે.

ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ :

હવે આપણે ધર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. કહ્યું છે કે,

“ ધમ્મં જણો વિમગ્ગહ, મગ્ગંતેવિ અ ન યાણહ વિસેસં ।

ધમ્મો જિણેહિં મણિઓ, જત્થ દયા સન્નવજીવેસુ ॥૧॥ ”

આખ્યાન પહેલું

: ૧૧ :

અર્થાત્—મનુષ્ય ધર્મની શોધ તો કરે છે, પણ શોધ કરવા છતાંય, વિશેષે કરીને જિનેશ્વર ભગવાને કથન કરેલો, કે જેમાં સર્વ જીવોને વિષે દયા રાખવાનું કથન કરેલ છે, તે ધર્મને બાજુતો નથી. વલી તે ધર્મ કેવો છે તે કહે છે,

“તિન્નિસયા તેસઢ્ઠા, દંસણમેયા પરોપ્પરવિરુદ્ધા ।

ન ય દૂસંતિ અહિંસં, તં ગિણ્હ જત્થ સા સયલા ॥૧॥”

અર્થાત્—પરસ્પર વિરોધી ત્રણસો ને ત્રેસઠ મતવાલા, જેમાં સર્વ જીવોની દયા રહી છે એવા અહિંસાં ધર્મને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ દૂષણ દેતા નથી. અહિંસાને પરમ ધર્મ કહ્યો છે. તે પરીક્ષા કરી અંગીકાર કરવો. કહ્યું છે કે,

“લઢ્ઠંતિ સુંદરં તિ અ, સઠ્ઠો ઘોસેહ અપ્પણો પંણિયં ।

કળણ વ્વ ધિતઠ્ઠવં, સુંદરં પરિન્નિસ્યયં કાઠં ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—સર્વ મતવાલાઓ પોતપોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે, પરંતુ સુવર્ણની માફક પરીક્ષા કરીને સારો હોય તેજ ગ્રહણ કરવો. સુવર્ણની પેઠે ધર્મની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી, તે બતાવે છે,

“યથા ચતુર્મિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે, નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ ।

તથૈવ ધર્મો વિદુષા પરીક્ષ્યતે, શ્રુતેન શીલેન તપોદયાગુણૈઃ ॥૧॥”

અર્થાત્—જગતમાં ધર્મ એવો શબ્દ તો બહુ સંભળાય છે, પણ જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તેમ તેની પરીક્ષા કરવી. જેમ સુવર્ણને કસોટી ઉપર ઘસીને, કાનસ મૂકીને, તપાવીને તથા ખખડાવીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે; તેમ ધર્મની શાસ્ત્રથી, શીલથી, તપથી અને દયાથી પરીક્ષા કરીને ગ્રહણ કરવો.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ બાજુવાથી થતો લાભ :

દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ કિયિંત્ર માત્ર કહેવાનું

: ૧૨ :

ધર્મની વિશ્વા

પ્રયોજન એ છે કે, જેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો હોય, તેનું સ્વરૂપ, તેના ગુણ તથા વર્તન તરફ અવશ્ય ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. ખ્યાલ કરતાં, તે ઉત્તમ છે—એમ લાગે તો તે વસ્તુ તરફ આપણું વલણ થાય છે અને તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય છે. વિશ્વાસ રાખી મહાપુરુષોના કથનાનુસાર તે માર્ગને અંગીકાર કરવાથી, આપણું શ્રેય અવશ્ય થાય છે. એટલા જ માટે ધર્મના મુખ્ય પ્રવર્તકો—પરમાત્મા તથા સદ્ગુરૂ તરીકેના સ્વરૂપથી ઓળખાય છે. તેમના કથનાનુસાર સ્વરૂપને જાણવાથી, તેમનાં ધર્મતત્ત્વોનો ઓધ થઈ શકે છે, તથા તે ઉપરથી બુદ્ધિમાન પુરુષો ઘણા સારો વિચાર કરી શકે છે. જો કે અનેક પંથના અનેક ગ્રંથો, એકેક પક્ષના આશયથી રચાયેલા હોવાથી બુદ્ધિમાનોને સંતોષ મળી શકતો નથી; પણ સત્પુરુષોના મુખથી નીકળેલી નિષ્પક્ષપાત વાણી શ્રોતાજનોના મનને ઘણા જ સંતોષ આપનારી થઈ શકે છે, એમ હું મારા ટૂંકા અનુભવથી કહી શકું છું. પરંતુ તેવા મતવાળા પુરુષોનો વિશેષ પરિચય અને તેમના તરફનું શ્રવણ, મનનાદિ અધિક થયા વિના એકદમ તેવો અનુભવ થવો અતિ દુર્ઘટ સમજી શકાય છે; આટલું સામાન્ય માત્ર કહીને હું મારા વિષયની સમાપ્તિ કરું છું.

વ્યાખ્યાન બીજું

દેવ-ગુરુના સ્વરૂપનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ.

મંગલાચરણમ્ ।

રાગદ્વેષવિજેતારં, મેત્તારં કર્મભૂમતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં, વન્દે તદ્ગુણલબ્ધયે ॥ ૧ ॥

અર્થ—રાગ અને દ્વેષાદિક આત્માના શત્રુઓને જેણે જીત્યા છે, અને કર્મરૂપી પર્વતો જેણે બેદી નાખ્યા છે અને જગતનાં તત્ત્વો જેણે બાણ્યાં છે, તેવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું; તેટલા જ માટે કે—તેમના ગુણોની પ્રાપ્તિ અમોને પણ થાય. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં થતા તીર્થંકરદેવો :

જેવી રીતે બીજા શાસ્ત્રકારો, ૧-સતયુગ, ૨-દ્વાપર, ૩-ત્રેતા, અને ૪ કલિયુગ-એમ ચાર યુગ માને છે, તેવી રીતે જૈન શાસ્ત્રોમાં પણ કાલના બે વિભાગ કહેલા છે. એક ઉત્સર્પિણી (ચઢતો આંટો) અને બીજો અવસર્પિણી (ઉતરતો આંટો) તેમાં પણ એકેકના છ છ વિભાગ કહેલા છે, પરંતુ તેમાં સત-યુગાદિકના કાલમાનથી ઘણો ફેરફાર છે. તે વિષય વિસ્તારયુક્ત હોવાથી, આ પ્રસંગે કહી શકાય નહીં. તે બંને પ્રકારના કાલને એક ચક્ર કહેવાય છે. આ સૃષ્ટિ અનાદિ-અનંતરૂપે હોવાથી, તેવા અનંતાં ચક્ર થઈ ગયાં છે અને આગલ પણ અનંતા ચક્ર થશે. તે ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના છ છ વિભાગના મધ્યમ કાલમાં તેવા પરમાત્મા ચોવીશ ચોવીશ નિયમબદ્ધ થયા કરે છે.

: ૧૪ :

ધર્મની દિક્ષા

શ્રી રત્નશેખરસૂરિ મહારાજે “ક્ષેત્રસમાસ” માં કહ્યું છે કે:-

“કાલદુગે તિવરત્યા, -રગેસુ યગુર્ણેનવદ્વપક્ષેસુ ।
સેસગસિઝંતિ, હુંતિ પદમંતિમર્જિર્નિદા ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—તે બન્ને પ્રકારના કાલમાં જે છ છ વિભાગ બતાવ્યા હતા, તેમાં પ્રથમ અવસર્પિણીના ત્રીજા વિભાગમાં નેવ્યાસી (૮૯) પક્ષ બાકી રહે તે વખતે તથા ચોથા વિભાગના નેવ્યાસી (૮૯) પક્ષ બાકી રહે તે વખતે, અનુક્રમે પહેલા અને ચોવીસમા પરમાત્મા મોક્ષે જાય. એજ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા વિભાગના તેમજ ચોથા વિભાગના પણ નેવ્યાસી (૮૯) પક્ષ જાય, તે વખતે અનુક્રમથી પહેલા અને ચોવીસમા પરમાત્માનો જન્મ થાય. રાજા-મહારાજાદિકના જન્મ સમયે જેમ ઉચ્ચ શ્રદ્ધાદિક યથાયોગ્ય મલી આવે છે, તેમજ આ વિષયમાં પણ સમજવું.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ :

જે જીવ પરમાત્મા થાય તે એકના એક છે—એમ ન સમજવું. પણ જે જે જીવે પૂર્વના કોઈક ઉત્તમ ભવમાં પરમાત્મા અગર તેવા ગુરુના કથનથી યથાર્થ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા કરી છે, પછી તે ભવમાં અથવા તો તેવા બીજા અનેક ભવોમાં તેવા પરમાત્માનો અથવા તેવા ગુરુનો સંયોગ મળી જવાથી, તેવાં યથાર્થ તત્ત્વોનું વિશેષ જાણપણું કરીને, તેવા પ્રકારનાં કોઈ અલૌકિક શુભ આચરણ આચરવાથી આત્માને અધિક દરબજે ચઢાવેલો છે, તેવો ઉત્તમ જીવ, સર્વથા મુક્ત થવાના ભવમાં પણ કોઈક રાજ્ય-વંશીય ઉત્તમ કુલમાં જન્મ પામે છે; તે વખતે પણ પૂર્વના ભવમાં મેળવેલાં જે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન હોય, તે ત્રણે જ્ઞાન સહિત જ જન્મ પામે છે; તેથી ભણ્યા વિના પણ બીજા જીવોને અતિ અમત્કાર પ્રાપ્ત થાય તેવા જ્ઞાનવાલા જ હોય છે.

બ્યાખ્યાન ખીલું

: ૧૫ :

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ :

ચાલુ અવસર્પિષણીના ત્રીજા વિભાગમાં પ્રથમ પરમાત્મા શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન થયા. તેમનું ટૂંક સ્વરૂપ જોઈએ.—

શ્રી ઋષભદેવ, ભગવાન થવાના પહેલાં તેરમા ભવ ઉપર ધના સાર્થવાહ નામના મહર્ષિદેવ વ્યવહારી હતા. તેમણે મોટી અટવીનું ઉદ્ધવન કરી ખીજા શહેરમાં જવાની વખતે ઉદ્ધોષણ કરાવી કે—‘ જોને વસંતપુર શહેરમાં આવવાની ઇચ્છા હોય. તે સુખેથી આવે, તેમને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપીશું. ’ તે અવસરમાં મહામુનિઓનો પણ જવાનો વિચાર થયો. શેઠને ત્યાં જો મુનિઓને મોકલીને સાર્થમાં રહેવાની માગણી કરી. શેઠે પણ કહ્યું કે—‘ હું આપની સગવડતા રાખીશ, સુખેથી પધારજો. ’ તે વખતે શેઠને ત્યાં કેરીઓનું ભેટણ આવેલું હતું, તેમાંથી કેટલીક કેરીઓ તે મુનિઓને આપવા માંડી; પરંતુ તે મુનિઓએ કહ્યું કે—‘ વિશેષ પ્રકારનો સંસ્કાર થયા વિના—ખીજ સહિત વસ્તુને અમે અંગીકાર કરતા નથી. ’ આથી શેઠના મનમાં અતિ ચમત્કાર પ્રાપ્ત થયો, તેથી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, ‘ આપ અવશ્ય પધારી મને પાવન કરશો. ઇત્યાદિ ’ ગરમીના દિવસોમાં ચાલતી વખતે સાધુઓ પણ સાથમાં થઈ ગયા. રસ્તામાં ઘણા વરસાદ થવાથી જંગલમાં જ પડાવ નાખવો પડ્યો. સાધુઓ પણ એકાદ ઝુંપડીમાં રહીને નિર્વાહ કરી રહ્યા છે. રાત્રિના સમયે ફરીથી વરસાદની મોટી ગર્જના વખતે શેઠ વિચાર કરે છે કે, ‘ મારા સાર્થમાં કોણ કોણ છે અને કેવી રીતે નિર્વાહ કરતા હશે ? ’ ઇત્યાદિ વિચાર કરતાં તે મહામુનિઓના તરફ લક્ષ પહોંચવાથી શેઠ પશ્ચાત્તાપમાં પડી ગયા કે, ‘ મેં સગવડતા રાખવાનું કહેલું, છતાં એક વાર પણ ખબર લઈ શક્યો નથી; તે મહાત્માઓની પ્રાપ્તિ કોઈ પ્રકારનું સાધન પણ નથી, તો કેવી રીતે નિર્વાહ કર્યો હશે ? હું તે મહાત્માઓને મુખ પણ કેવી રીતે દેખાડી

: ૩૩ :

ધર્મની કિશોરી

શકું ? ' એ વિચાર તેણે પોતાના ખાસ મિત્રને કહી બતાવ્યો. મિત્રે કહ્યું કે, ' ભૂલ થઈ તેની હરકત નથી. પણ મુનિઓની પાસે તો અવશ્ય જવું જ જોઈએ. તે કોપ કરે તેવા નથી. ' છેવટે તેણે મિત્રની સાથે જઈને નમસ્કાર કર્યો. નીચું મુખ રાખી અપરાધીની પેઠે કહેવા લાગ્યા કે, ' હે મહારાજ ! હું આપની સંભાળ બીલકુલ રાખી શક્યો નથી, તેથી મારા અપરાધની ક્ષમા કરશો. ' મુનિઓએ જવાબ દીધો કે- ' તમારા સાર્થમાંથી અમારો નિર્વાહ સારી રીતે થયા કરે છે, માટે કોઈ બીજો વિકલ્પ કરશો નહિ. ' ઇત્યાદિ અનેક આલાપ-સંલાપ થતાં, શેઠના મનને પણ સંતોષ થયો. પછી ભોજનના માટે આશ્ર્મ કરી બે મુનિઓને લઈ ગયા. ભવિતવ્યતાના યોગથી ભોજનની તૈયારી ન હોવાથી, શેઠ અત્યંત ઝાંખા પડી ગયા. અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ' હું આજ સુધી કાંઈ પણ કરી શક્યો નથી અને આજે પણ તેવો અવસર આવી જાય. ફરીથી પણ મુખ કેવી રીતે બતાવી શકીશ ? ' ઇત્યાદિક વિકલ્પો કરતાં ઘૂતનું ભાજન નજરે પડ્યું. તેમાંથી ઘૂત આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને મુનિઓએ પણ તેવો ભાવ જોઈને ખાત્ર ધર્યું. હર્ષોદ્ભાસના વશથી ખાત્ર ભરીને શેઠ ઘણા ખુશી થયા. પછી તે મુનિઓનો વિશેષ પરિચય અને વારંવાર તેમના ઉપદેશનું શ્રવણ કરતાં અધિક શ્રદ્ધાવાન થઈ, કેટલાંક તત્વોને પણ ન્સમજ્યા.

એવી રીતે ધર્મવિષયક પરિણામના યોગથી ઉત્તરોત્તર બાર ભવ સુધી દેવતાની ગતિનાં તેમજ મનુષ્યની ગતિનાં અધિક અધિક સુખોને ભોગવીને, આ અવસરિર્પણીના ત્રીજા વિભાગમાં નાભિરાજની મહારાણી મરુદેવીની કુક્ષિરૂપ સરોવરમાં હંસરૂપે શ્રી ઋષભદેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

તેમણે અઢાર લીપિ અને ચોસઠ કલાદિક આ દુનિયાનો વિશેષ વ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમને ભરતાદિક સો પુત્રો હતા;

બ્યાખ્યાન પદીશુ

: ૧૭ :

જેમના નામથી આ ક્ષેત્રનું નામ પણ ભરત પડેલું છે. જેમનું ચરિત્ર ભાગવતમાં પણ જૈન ગ્રંથોથી ફેરફારપણે લખાયેલું છે.

શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને પિતામહાદિક અનેક પ્રકારનાં બિરૂદ મહાત્માઓના તરફથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે.

“ આદ્યગુણ-વિવરણ ” માં કહ્યું છે કે:—

“ વ્રણસત્થવાહજમ્મે, જે વયદાણકયં સુસાહૂણં ।

તત્કારણમુસમજિણો, તેલુકપિયામહો જાઓ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્—ધના સાર્થવાહ નામના તેરમા ભવમાં જે ઉત્તમ સાધુઓને ઘૃતનું દાન આપ્યું, તે કારણથી ઋષભદેવ ભગવાન ત્રણ લોકમાં પિતામહ બિરૂદને પ્રાપ્ત થયા.

તે પરમ તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો અને તે પરમાત્માની તથા તેવા મહામુનિઓની સેવા તેમજ તેવા અલૌકિક આચારના પાલનનોજ પ્રતાપ સમજવો. ઇત્યાદિક ચોવીસ પરમાત્મા પૂર્વના ભવોમાં સત્ય પદાર્થોના શ્રદ્ધાનના યોગથી નાના પ્રકારનાં સદાચરણો સેવીને પરમાત્માની પદવીના અધિકારીઓ થયા છે; તેમની શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યોનો વિશેષ વિચાર, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત “ ત્રિષષ્ઠિચરિત્ર ” નામના ત્રીસ હજાર શ્લોક-પ્રમાણવાળા ગ્રંથના શ્રવણથી જાણી શકાય તેમ હોવાથી, તે ગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ કરું છું.

હવે તે પરમાત્મા સર્વથા મુક્ત થવાના ભવમાં ત્રણ જ્ઞાને મુક્ત હોવાથી, પૂર્વના ભવોમાં અનુભવેલાં સાધુનાં કર્તવ્યોને અંગીકાર કરતી વખતે પણ મનઃપર્યાવ નામના ચોથા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને, પછી આત્માના તીવ્ર પરિણામના યોગથી જ્ઞાનાદિકનાં ઘાતક જે બલિષ્ઠ ઈર્મો છે, તેનો નાશ કરીને સર્વ તત્ત્વોનું

: ૪૮ :

ધર્મના દિશા

યથાર્થ અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરીને, પછી સર્વ જીવોના હિતને માટે જીવાદિક યથાર્થ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવીને, તેઓ સાધુધર્મનો ઉપદેશ અને તેમાંથી કઠીન ભાગ બાદ કરીને ગૃહસ્થોના ધર્મનો પણ ઉપદેશ કરી ગયા છે.

સાધુના આચારો :

જીવાદિક તત્ત્વોનો વિષય અતિ ગંભીર અને મહાન હોવાથી અત્રે કહેવામાં આવશે નહિ. માત્ર અનુક્રમથી સાધુ અને ગૃહસ્થોના સામાન્યપણે આચાર કહીએ છીએ. પ્રથમ સાધુના આચારનું સ્વરૂપ:—

“ મહાવ્રતધરા ધીરા, મૈશ્વભાત્રોપજીવિન : ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપ, —દેશકા ગુરવો મતા: ॥૧॥”

અર્થાત—પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરી તેનું પાલન કરનારા, અનેક સંકટોમાં પણ ધૈર્યને નહિ છોડનારા, ધારણ કરેલાં વ્રતોમાં દૂષણ નહિ લગાડનારા, પોતાને માટે કરાવીને ભોજન પણ નહિ લેનારા, માત્ર ધર્મના સાધનમાં ઉપયોગી થાય તેટલા પૂરતી શરીરની રક્ષા માટે—ભિક્ષાદ્વારા નિર્દોષ આહારને લાવીને નિર્વાહ કરનારા, વસ્ત્રાદિકનો પણ મર્યાદાથી અધિકપણે સંગ્રહ નહિ કરનારા, રાગ-દ્વેષાદિકની પરિણતિથી રહિત, મધ્યસ્થ વૃત્તિને ભજનારા, માત્ર જીવોના કલ્યાણ માટે ગામ-નગરાદિકોમાં મર્યાદા-પૂર્વક રહીને પરમાત્મકથિત ધર્મનો યથાર્થપણે ઉપદેશ આપીને ધર્મમાં સ્થિર કરનારા મહામુનિઓ હોય છે.

પાંચ મહાવ્રતોનાં નામ :

તે પાંચ મહાવ્રતો કયા છે તે જ્ઞેય છે:—

“ અહિંસાસત્યમસ્તેય-વ્રણચર્યાપરિગ્રહા : ।

પંચમિઃ પંચમિર્યુક્તા, માવનામિર્વિમુક્તયે ॥ ૧ ॥”

સ્થાવરાન ધીજી

: ૧૬ :

અર્થાત્—અહિંસા—સર્વ જીવની હિંસાનો ત્યાગ, સૂનૃત-સત્ય વચન, અસ્તેય-ઉચિત વસ્તુ પાશુ માલીકના હીધા વિના નહિ લેવી; પ્રજ્ઞાચર્ય—સર્વથા શ્રીસેવાથી વિરક્તપણું અને અપરિશ્ક-ધન, ધાન્યાદિકનો ત્યાગ. એ પાંચેને મહાવ્રતો કહે છે. એ એકેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. એ પાંચ મહાવ્રતો અને એ પાંચ મહાવ્રતોની પચીસ ભાવનાઓનું, મોક્ષના અર્થો સાધુઓ અવશ્ય પાલન કરે.

અહિંસાનું સ્વરૂપ :

“ ન યત્ પ્રમાદયોગેન, જીવિતવ્યપરોપણમ્ ।

વ્રસાનાં સ્થાવરાણાં ચ, તદહિંસાવ્રતં મતં ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—હાલતાચાલતા બેઇંદ્રિયાદિક જીવો વ્રસપણે કહેલા છે અને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવોને સ્થાવર કહેલા છે : રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનાદિક જે પ્રમાદો છે, તેને વશ થઇને ઘાતાદિકથી તેમનો નાશ ન કરવો, તેનું નામ અહિંસા વ્રત છે.

અવચનનું સ્વરૂપ :

“ પ્રિયં પથ્યં વચસ્તથ્યં, સૂનૃતવ્રતમુચ્યતે ।

તત્તથ્યમપિ નો તથ્ય,—મપ્રિયં ચાહિતં ચ યત્ ॥૧॥”

અર્થાત્—જે વચન મોક્ષવાથી ધીજી જીવને આનંદ થાય તેનું નામ પ્રિય અને જે વચન તે જીવને સદા હિતકારક હોય, તેનું નામ પથ્ય છે. તેનું યથાર્થ વચન હોય તેનું નામ સત્યવ્રત કહેલું છે, પરંતુ જે વચન વ્યવહારથી સત્ય હોય, છતાં ધીજીના હૃદયને લેદન કરનારું એટલે અપ્રિય અથવા પ્રિય છતાં અહિત કરનારું હોય, તો તે સત્યરૂપે ન જમજવું. જેમકે—કાણાને કાણો,

: ૨૦ :

ધર્મની દિશા

કોઠીયાને કોઠીઓ, ઇત્યાદિક અપ્રિયાદિ વચનોને વર્ણને બોલવું તેને સત્યવ્રત કહેલું છે.

અસ્તેયનું સ્વરૂપ :

“ અનાદાનમદત્તસ્યા, -સ્તેયવ્રતમુદીરિતમ્ ।

વાક્ષાઃ પ્રાણા નૃણામર્થો, હરતા તં હતા હિ તે ॥૧૧॥”

અર્થાત્—કોઈ પણ પદાર્થને માલિકતા આપ્યા વિના લેવો નહિ : કારણ કે—ધનાદિક પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણો છે, તેથી બીજાનાં ધનાદિકને હરણ કરનારે તેના પ્રાણોનું જ હરણ કર્યું ગણાય; તેથી દીધા વિગર નહિ લેવાનો જે નિયમ, તેનું નામ અસ્તેયવ્રત કહેલું છે.

બ્રહ્મવ્રતનું સ્વરૂપ :

“ દિવ્યૌદારિકકામાનાં, કૃતાઽનુમતિકારિતૈઃ ।

મનોવાકાયતસ્ત્યાગો, બ્રહ્માષ્ટાદશધા મતં ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—દેવતાના શરીર સંબંધી તથા ઔદારિક શરીર (તે મનુષ્ય અને તિર્થંચ એટલે પશુના શરીર) સંબંધી કામબોજ એટલે વિષયસેવન કરવું તેમજ બીજા પાસે કરાવવું તેમજ વિષય-સેવન કરનારાને સારા છે એમ કરીને માનવું, એ છએ લેદોને મન, વચન અને કાયાથી શુભીએ, તેા અઠાર લેદો થાય. તે બધાએ પ્રકારથી મૈથુનસેવન કરવાનો ત્યાગ, તેનું નામ બ્રહ્મ-વ્રતવ્રત કહેલું છે.

અપરિબ્રહ્મવ્રતનું સ્વરૂપ :

“ સર્વભાવેષુ મૂર્છાયા-સ્ત્યાગઃ સ્યાદઽપરિગ્રહઃ ।

યદસત્સ્વપિ જાયેત, મૂર્છાયા ચિત્તવિપ્લવઃ ॥ ૧ ॥”

બ્યાખ્યાન બીજું

: ૨૧ :

અર્થાત્—નાના પ્રકારના જે પદાર્થો છે, તેના ઉપર મમત્વભાવ નહિ કરવો, તેનું નામ અપરિશ્ક્રમ્ય વ્રત કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે—વસ્તુ એટલે પદાર્થ પોતાની પાસે વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં પણ જીવોને તેની તીવ્ર મૂર્ચ્છા લાગેલી જ હોય છે, અને એથી તેઓનું ચિત્ત સદા સંક્ષુબ્ધ રહ્યા કરે છે. તેથી જે મહાત્માઓએ પોતાના શરીર માત્રની ઉપર પણ મૂર્ચ્છા રાખી નથી તે જ પુરુષો ધરા ત્યાગી ગણાય. જો એમ કહેવામાં ન આવે તો કુતરાં, બિલાડાં, આદિ પણ ત્યાગીની ગણતરીમાં આવી જાય. આ રીતે મહાત્માઓનું સ્વરૂપ કહ્યું, તેનાં રક્ષણ માટેની ભાવનાઓનું સ્વરૂપ હવે પછી.

વ્યાખ્યાન ત્રીજું.

સાધુ અને ગૃહસ્થોના આચારો.

॥ મંગલાચરણ ॥

ये नो पंडितमानिनः क्षमदमस्वाध्यायचिन्ताञ्चिताः
रागादिग्रहवञ्चिता न मुनिभिः संसेविता नित्यशः ॥
नाऽऽकृष्टा विषयैर्मदैर्नर्मुदिता ध्याने सदा तत्परा-
स्ते श्रीमन्मुनिपुंगवा गणिवराः कुर्वन्तु नो मङ्गलम् ॥ १ ॥

અર્થ—જે મહાપુરુષો પંડિતપણાના મદથી રહિત છે. અને કોધાદિક શાંત કરવામાં, ઈદ્રિયોનું દમન કરવામાં તેમજ સ્વાધ્યાયનું સેવન કરવામાં તત્પર છે. તથા જેઓ રાગાદિથી પીડિત નથી. અને જેઓ મુનિવરોથી દરરોજ પૂજાય છે, વળી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થવા છતાં જેઓ મદોન્મત્ત પણ થતા નથી અને સદા ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે. તે શ્રી મહાત્મા પુરુષો અમોને સદા મંગલ કરે !

પાંચ મહાવ્રતની રક્ષક રૂપ લાવનાઓ.

આમ પાંચ મહાવ્રતના સ્વરૂપને કદ્દા પછી હવે પચીસ લાવનાઓનું કિંચિત્ સ્વરૂપ દર્શાવીએ છીએ. પ્રથમ મહાવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પાંચ લાવનાઓ કહી છે.

૧ મનોગુપ્તિ :

પાપ કાર્ય સંબંધી વિચારોમાંથી મનને હઠાવવું, તેનું

કર્મબંધન તરીકું

: ૧૪ :

નામ મનોગુપ્તિ. સાધુ સૂક્ષ્મ યા સ્થૂલ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસાથી મુક્ત છે. તેણે પ્રથમ પોતાના મનને અવશ્ય દબાવવાની જરૂર છે. જે પ્રાણી માત્ર મને કરીને જ હિંસાનું ચિંતવન કરે છે અને કાયાએ કરી હિંસાને કરતો નથી, તો પણ તે હિંસાથી થનારા કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે. કહ્યું છે કે:—

“ મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

બંધાય વિષયાસંગી, મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં પુનઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્—મન જ્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે કર્મબંધનનું કારણ થાય છે : અને જ્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયથી વિમુક્ત થઈ નિર્વિષયી થાય છે, ત્યારે મોક્ષનું કારણ થાય છે; માટે મનુષ્યને મન તેજ કર્મબંધનનું તથા કર્મથી મુક્ત થવાનું પ્રબલ કારણ છે. તે વિષે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ આદિ અનેક દષ્ટાંતો જૈન સિદ્ધાંતમાં દર્શાવેલ છે. વળી એક મુનિવરે પોતાના આત્માને ઉદેશીને કહ્યું છે કે,

“ કુકર્મજાલૈઃ કુવિકલ્પસૂત્રજૈ—

નિબંધ્ય ગાઢં નરકાગ્નિમિથિરસ્મ ।

વિસારવત્ ધક્ષ્યતિ જીવ હે મનઃ,

કૈવર્ત્તકસ્ત્વામિતિ માસ્ય વિશ્વસીઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્—હં જીવ । અનેક કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી કુકર્મરૂપ જાલોથી ગાઢ બાંધી લઈ, નરકરૂપ અગ્નિ-વડે મગ્નની પેઠે આ માછીરૂપ મન તને બાળશે; માટે એનો વિશ્વાસ ન કરીશ.

પ્રાણીને કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય છે, ત્યારે પ્રથમ તે સંબંધી વિકલ્પો અવશ્ય કરે છે; અને વિકલ્પોએ કરી તેને દૃઢ

: ૧૪ :

ધર્મની દિશા

કરે છે. જે કાર્ય સંબંધી વિકલ્પો થોડા, તે કાર્ય કરવાનો આગ્રહ પણ ઘણું કરીને થોડો જ હોય છે. જ્યારે જે કાર્ય સંબંધી વિકલ્પો અધિક, તે કાર્ય કરવામાં આગ્રહ પણ દૃઢ હોય છે : માટે હિંસાકારી કુવિકલ્પોમાં કદી પણ સાધુ મન પ્રવર્ત્તિ નહિ, જેથી તેને હિંસારૂપ જાલમાં ફસાવાનો સમય ન આવે, માટે કુવિકલ્પરૂપ પ્રવૃત્તિમાંથી મનને અટકાવી, સુવિકલ્પરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જોડવું.

કેવા પ્રકારના સુવિકલ્પમાં મનને જોડવું, તત્સંબંધી કિંચિત્ દિગ્દર્શનરૂપ, જૈનો પ્રાતઃકાલમાં જે શ્લોકોનું સ્મરણ કરે છે. તેમાંથી એક દર્શાવીએ છીએ:—

“શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા મવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં, સર્વં સુખીમવતુ લોકઃ ॥૧॥”

અર્થાત્—જગતના સઘલા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ પ્રાણી પરોપકારમાં આસક્ત હો, જગતમાંથી સઘલા દોષોનો નાશ થાઓ અને સર્વ ઠેકાણે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ. આ ભાવનામાં તે રાત્રિ-દિવસ પોતાના મનને પ્રવર્ત્તિવે. પોતે તેવાં આચરણ કરે; બીજા કેવી રીતે તેવાં આચરણો કરે, તેનું ચિન્તવન કરી પોતાને તેમના કલ્યાણનો જે માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય, તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉપદેશ દે; અને પોતાની તથા પરની શુભ પ્રવૃત્તિમાં સંતોષ પામે.

આ શ્લોક માત્ર દિગ્દર્શનરૂપ છે. એવા અનેક શ્લોકો મહોપકારી પૂર્વાચાર્યો દર્શાવી ગયા છે. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં જેનાં મન, વચન અને કાયા પ્રવર્ત્તમાન છે, તે જ પ્રાણી સ્વપરનું હિત કરવા સમર્થ થાય છે : તે જ પ્રાણી પોતાની સદૃશ બીજાને જીવે છે : અને તેથી જ તે—

અવિદ્યાના નિર્મૂળ

: ૨૫ :

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, યઃ પश्यति स पश्यति ।”

—એ વચનને સાર્થક કરે છે.

૨ એપણા સમિતિ-

ધર્મ સાધન કરવાને સહાય કરી શરીરનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. તે જેમ પ્રબળ હોય છે તેમ ધર્મ સાધનમાં વિશેષ સહાય થઈ શકે છે. પરંતુ તેની પ્રબળતા ઉન્મત્તતાના માર્ગે જવી ન જોઈએ, તેટલા માટે નીચેનાં વચનોને યાદ કરો-

“ कायो न कंबलमयं परिपालनीयो,

मिष्टै रसैर्बहुविधैर्न च लालनीयः ।

चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथોत्पथेषु,

वश्यानि येन च तथा चरितं जिनानां ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ:—મિષ્ટાન્નાદિ અનેક રસોવડે લાડ લડાવી માત્ર કાયાનું જ સારી રીતે પોષણ કરવું એમ નહિ, પરંતુ જેથી મન અને ઇન્દ્રિયો ઉન્માર્ગે ગમન ન કરે અને આત્મવશ રહે તેવી રીતે કાયાનું પોષણ કરવું, જેથી તેવી કાયાવડે ધર્મસાધન સારી રીતે કરી શકાય. સાધુ આવા પ્રકારનું ચિંતવન કરતો સંરક્ષ આહારની લોહુપતા દૂર કરી જે વખતે લોકોને ત્યાં હોજનનો સમય થયો હોય તે વખતે ગોચરી કરવા એટલે આહારાદિક ગ્રહણ કરવા નીકળે. કહ્યું છે કે:—

संपत्ते मिक्खकालम्भि, असंमंतो अमुच्छिओ,

ईमेण कम्मजोगेण, मत्तपाणं गवेसए ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—લિક્ષાસમય પ્રાપ્ત થયેથી, મૂર્છા રહિત તથા બ્રાંન્તિ રહિત ચક્રોરતાપૂર્વક આ દર્શાવેલ ક્રમ મુજબ સાધુ

: ૨૧ :

ધર્મની રીતિ

આહાર પાણીની યવેષણા કરે, ગૃહસ્થને ઘેર જઈ ગૃહસ્થોએ ખાસ પોતાના માટે કચું હોય તેમાંથી સાધુધર્મનું પાલન થઈ શકે તેવા પ્રકારનો થોડો માત્ર આહાર ગ્રહણ કરે કે જેથી ગૃહસ્થને પોતાના માટે બીજો આહાર તૈયાર કરવાની જરૂર ન પડે, તેમજ સાધુ ઉપર અપ્રીતિ પણ ન થાય. વળી જે ઘેર સાધુ આહાર લેવા જાય ત્યાં મનુષ્યોની મુખવિકારાદિ ચેષ્ટાઓવડે તેમનો મનોભાવ જાણી એમ જાણે કે આહાર દેવાની ધન્યતા છે તો જ તે ગ્રહણ કરે, નહીં તો ત્યાંથી પાછો ફરી બીજો ઘેર જાય. મતલબ કે સાધુ કોઈ પણ પ્રાણીને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેમ કદી ન કરે. એવા પ્રકારે ઘણાં ઘર જામણ કરી આહાર સંપૂર્ણ થયેથી સ્થાનકે જાય, ત્યાં જઈ ભોજન કરતાં પણ સરસ નિરસ સંબંધી રાગ દ્વેષ ન કરે. તેના દેનાર આ પકાવનારની સ્તુતિ કે નિંદા ન કરે. આ વિધિ સંબંધી અનેક ગ્રંથો જૈન દર્શનમાં છે. ખાસ ‘પિંડનિર્યુક્તિ’ નામનો ગ્રંથ ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ આહારગ્રહણ વિધિ ઉપર છે.

૩-૪ આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ :

પાત્ર, દાંડ, વસ્ત્રાદિ વસ્તુ લેવી પડે या ભૂમિ ઉપર મૂકવાની જરૂર પડે ત્યારે પ્રથમ તે વસ્તુ ચક્ષુથી જોઈ તેના ઉપર જીવાદિ હોય તો પ્રથમ દૂર કરી પછી રજોહરણવડે તેને પ્રમાણને વસ્તુ ગ્રહણ કરે या ભૂમિ ઉપર મૂકે. જોયા છતાં રજોહરણે પ્રમાણવાની જરૂર એટલા માટે કે કેટલાક સૂક્ષ્મ જીવો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી; તેનું રક્ષણ થઈ શકે અને તેટલા જ માટે રજોહરણ (ઓઘો) સૂક્ષ્મ, કોમળ ઉત્તનું બનાવવામાં આવે છે. અહર્નિશ રજોહરણ પાસે રાખવાનું પ્રયોજન પણ એ જ છે, પણ જે સાધુ રજોહરણનો યથાવસરે ઉપયોગ કરતો નથી, તેને જૈન શાસ્ત્રકરો પાપજામણ કહે છે. કેમકે સાધુઓએ સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ સર્વ પ્રકારના જીવોની ઠયા પ્રાણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. વળી ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ

આભ્યાસ ક્ષીણુ

: ૨૭ :

સ પદ્યતિ ' એ વચ્ચનનું પાલન કરવાને માટે પણ આની જરૂર છે. આ પ્રમાણે પરરક્ષા પણ થાય છે, અને શરીરાદિની પણ રક્ષા થાય છે. કેમકે ઝેરી જંતુ વીંછી, સર્પ આદિ જીવોથી પણ પોતાનો બચાવ કરી શકે છે. આ માત્ર ઉપરથી જોવા જેવું નથી, પરંતુ એના લાભાલાભની પરીક્ષા સૂક્ષ્મ દષ્ટિપૂર્વક કરવાની જરૂર છે.

૫ ધર્મી સમિતિ :

ગમનાગમન કરવાની જરૂર પડે ત્યારે સાધુ ધૂંસરા-પ્રમાણુ આગળ દષ્ટિ કરતો ચાલે, પરંતુ આડીઅવળી નજર ન કરે.

પ્રકાશયુક્ત જગ્યામાં સાધુ ગૃહસ્થને ત્યાંથી આહારાદિ ગ્રહણ કરે. ઘણું કરીને ગૃહસ્થોને ત્યાં આહારાદિ દેવામાં-ઋણોનો મુખ્ય ભાગ હોય છે. ત્યાં મનોવિકારને પ્રગટ કરવામાં અંધકાર પણ એક કારણભૂત થાય છે. અંધકારમાં શુદ્ધાશુદ્ધ આહારની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી, માટે સાધુ અંધકારવાળી જગ્યામાં ગ્રહણ ન કરે. આ પ્રમાણે પ્રથમ મહાવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે સાધુ દરરોજ પાંચ લાવનાઓનું સ્મરણ કરે.

બીજા મહાવ્રતનું રક્ષણ :

૧-સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરનારે હાસ્ય-મશ્કરીનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેમકે મશ્કરી કરનાર અસત્ય જ બોલે છે; વળી તેનાથી અનેક અનર્થો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સહામા માણસનું હૃદય દુખાય છે, માટે સ્વપરહિતાર્થે મશ્કરીનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

૨-લોભી પ્રાણી આ સંસાર રંગભૂમિમાં કેવા કેવા પ્રકારના વેષ લજવે છે, પુરુષો થઈ ઋણોના વેષ ધારણ કરે છે. ભયંકર અટવીઓમાં જામણ કરે છે, ગહન સમુદ્રમાં ગમન કરે છે, ભિક્ષુ માગે છે, કૃપણની સેવા બજાવે છે, પ્રમાણિકપણાને જલાંજલી દે છે, વિશેષ શું કહેવું ? સર્વ ગુણોનો નાશક લોભ જ્યાં સુધી

: ૨૮ :

ધર્મની દિશા

ગયો નથી ત્યાં મુખી પ્રાણીઓ અનેક અનર્થો સેવે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે;

કોહો પીઈ વિનાસેઈ, માળો વિણયણાસળો ।

માયા મિત્તાણિ નાસેઈ, લોહો સઘવિણાસળો ॥ ૧ ॥

દશવૈકાલિક સૂત્ર

અર્થ:—ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરનાર છે. માન વિનયનો નાશ કરે છે. માયા મિત્રતાનો નાશ કરનાર છે. લોભ સર્વનો નાશ કરે છે. આ વચન ઉપરથી જણાય છે કે, ક્રોધ, માન અને માયા, જ્યારે એકેક ગુણનો નાશ કરે છે, ત્યારે લોભ સર્વ ગુણનો નાશ કરે છે. છેવટે પ્રાણનો પણ નાશ કરે છે. જેમ સમુદ્રનો પાર પામી શકતો નથી તેમ લોભનો પણ પાર આવતો નથી. જહા લાહો તહા લોહો જેમ જેમ લાભની વૃદ્ધિ તેમ તેમ લોભની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. લોભી અન્યની સાથે તો શું પરંતુ પોતાના રનેહીઓ અને સંબંધીઓની સાથે પણ જૂઠું બોલતાં કરતો નથી. વિશ્વાસઘાત તો જેને કંઈ હિસાબમાં નથી. માટે સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરનાર મુનિ અતિ સુખદાતા સંતોષનું આલંબન કરતો લોભનો ત્યાગ કરે.

૩. ભયભ્રીત પ્રાણીને યોગ્યાયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી, જેથી અસત્ય બોલવાનો સમય આવે છે, પરંતુ ભયરહિત પ્રાણી પ્રાણીને પણ અસત્ય બોલતો નથી; માટે સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરનાર પ્રાણી સત્યનું આલંબન કરી ભય દૂર કરે.

૪. જ્ઞાનને અટકાવનાર, ચારિત્ર ધર્મનો નાશ કરનાર, દુર્ગુ-ણોનો પક્ષપાતી અને નરકનું દ્વાર ક્રોધ છે, લાંબી મુદતથી સંચિત કરેલ શુભોપાર્જનને થોડી મુદતમાં ક્રોધ નાશ કરી નાંખે છે. જેને તે ઉત્પન્ન થયો હોય તેની ખરાબી કરે છે. એટલું

જ્યાખ્યાન ત્રીજું

: ૪ :

જ નહીં; પરંતુ સામો પ્રાણી સમતાવાન ન હોય તો તેની પણ અતિ ખરાબી કરે છે. જરા માત્ર પણ અગ્નિનો તણખો, પવનની અનુકૂળતાએ આખા નગરનો નાશ કરનાર થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રોધી પુરુષો પણ આબુખાબુનો અનુકૂળ સંયોગ મળતાં મોટા મોટા રાજ્યોની પણ ખરાબી કરનાર થયા છે. અરે ! જેના પ્રભાવે મોટા મોટા મુનિઓ પણ નરકાવાસના લોગી થયા છે, આ બાબતમાં એક મહાત્માનું નીચે પ્રમાણે વચન છે-

“ અણથોવં વળથોવં, અગ્નીથોવં કસાયથોવં ચ ॥

ન હુ મે વિસસિયધ્વં, થોવં પિ તં વહુ હોઈ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ:—ઋણ, (દેવું) વ્રણ, (શુમડું) અગ્નિ અને કપાય જે કે થોડાં હોય તો પણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. થોડાં પણ તે ઘણાં થઈ પડે છે. વિશેષ શું કહેવું ? એ સંબંધી કહેતાં પાર આવી શકે તેમ નથી. મુનિઓએ વચનનો ઉચ્ચાર કરતાં પહેલાં પોતામાં ક્રોધનો આવેશ હોય તો તે દૂર કરવો, અને જ્યાં સુધી શાંતિ ન હોય ત્યાં સુધી વચન ઉચ્ચારવું નહિ, કેમકે ક્રોધના આવેશમાં પ્રાણીને સામાના અછતા દૂષણ બોલવાનો પ્રસંગ આવે છે અને તેથી પોતાના વ્રતનો ભંગ થાય છે.

૫. પોતાને શું કહેવું છે ? તેનો પ્રથમથી વિચાર કરવો. વિના વિચારે જેમ આવે તેમ કદી પણ બોલવું નહિ. વિના વિચારે બોલનારને અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ ઘણી વખત આવી જાય છે. આવા પ્રકારની ભાવના ભાવે. આ બાબતમાં જૈન સિદ્ધાંતકારોએ, દર્શાવેલ મુખ્ય ચાર પ્રકારનાં વચનો નીચે પ્રમાણે.

સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને અસત્યઅમૃષા તથા તેના અવાંતર ભેદોને સમ્યગ્ પ્રકારે બાણી હિત, મિત, અને પ્રિય વચનો બોલે.

ત્રીજા મહાવ્રતનું રક્ષણ :

ત્રીજા મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર મુનિ જે કે એક તૃણ માત્ર

: ૪૦ :

ધર્મની દિશા

વસ્તુ પણ તેના સ્વામીની આજ્ઞા વિના ગ્રહણ ન કરે તો પછી બીજી વસ્તુ તો ક્યાંથી ગ્રહણ કરે? પરંતુ તેનું વિશેષ રક્ષણ કરવા માટે નીચેના પ્રસંગો પણ સંભાળો.

૧ જે મકાનમાં તે સાધુ રહે તે મકાનના સ્વામીની આજ્ઞા પોતે પ્રથમ લઈ તેમાં રહે.

૨ તે મકાનના સ્વામીની વારંવાર આજ્ઞા લે. કદાપિ તેની ઇચ્છા ન હોય તો ત્યાંથી તુરત નીકળી અન્ય મકાનમાં જાય.

૩ જે મકાનમાં ઉતરવું હોય તે મકાનની ભૂમિની પ્રથમથી મર્યાદાપૂર્વક ચાલના કરે.

૪ જે મકાનમાં ઉતરવું હોય તે મકાનમાં જો કદાપિ પ્રથમ કોઈ સાધુ ઉતર્યા હોય તો તેમની આજ્ઞા લે. જેથી તેમને અપ્રીતિ ન થાય અને સાધમિક અદત્ત દોષ ન લાગે.

૫ અન્નપાણી, વસ્ત્રપાત્ર, શિષ્યાદિક જે ગ્રહણ કરે તે સર્વ ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક ગ્રહણ કરે. જો તેમ ન કરે તો ગુરુઅદત્ત દોષ લાગે.

આ માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ ચાર પ્રકારના અદત્ત દર્શાવ્યા છે.

તીર્થંકરઅદત્ત, સ્વામીઅદત્ત, ગુરુઅદત્ત, જીવઅદત્ત.

ઉપરના ચાર પ્રકારના અદત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારે દૂષણ ન લાગે તેવી રીતે સંયમોપયોગી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરે.

ચોથા મહાવ્રતનું સંરક્ષણ :

હવે ચોથું મહાવ્રત જે સઘળા વ્રતોમાં રાજ સમાન છે, તેના રક્ષણમાં અતિતીવ્ર ઉપયોગ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે જૈન મુનિઓએ મન, વચન અને કાયાથી સર્વ પ્રકારે વિષયક્રીડાનો ત્યાગ કર્યો છે; તેઓ આ પ્રમાણે પોતાના વ્રતની રક્ષા કરે.

અધ્યાન ત્રીજું

: ૩૧ :

૧ જે મકાનમાં સ્ત્રી રહેતી હોય અથવા સાક્ષાત્ સ્ત્રી તો દૂર રહે, પરંતુ જ્યાં સ્ત્રી યા તો દેવાંગનાની મૂર્તિ અને તેમના ચિત્રો હોય તથા જે મકાનમાં નયુંસક વેઢવાલાં રહેતાં હોય, તથા જે મકાનમાં ગાય, ઘોડી, ભેંસ, બકરી વગેરે રહેતાં હોય, જે મકાનમાં વિષયવિલાસી શબ્દોનું શ્રવણ થતું હોય, તેવા મકાનમાં સાધુ ન રહે તથા જે આસન ઉપર સ્ત્રી બેઠી હોય તે આસને ઓછામાં ઓછું બે ઘડી સુધી ન બેસે.

૨ સ્ત્રી સાથે રાગયુક્ત વાર્તાલાપ ન કરે-રાગી સ્ત્રી સાથે વાર્તાલાપ ન કરે, સ્ત્રી સંબંધી કથા જેમકે તેમના દેશ, જાતિ, કુલ, વેષ, શરીર, અંગોપાંગ, ભાષા, સ્નેહ, શૃંગાર વગેરેને લગતી કથાઓ ન કરે.

રાગ યુક્ત એવી કથા કરનારને અવશ્ય વિષયવિકારો ઉત્પન્ન થાય છે જેથી તેના મહાવ્રતનો લાંગ થાય છે.

૩ પૂર્વાવસ્થામાં વિષયાદિ સેવન કર્યાં હોય તેનું કદી પણ સ્મરણ ન કરે, કેમકે તેના સ્મરણથી વિષયવાસના અતિ પ્રબળિત થઈ બ્રહ્મચર્યથી બ્રષ્ટ કરે છે; કદી તેના સ્મરણનો સંલવ આવે તો મનને ધર્મધ્યાનના પ્રસંગમાં બેઠી તેનાથી વિમુક્ત રહે.

૪. સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ રાગયુક્ત દૃષ્ટિએ આંખો ઉઘાડીને અભિલાષાપૂર્વક કદી જોવાં નહિ. અન્માનક દૃષ્ટિ પડે તો દૃષ્ટિ ખેંચી લેવી, પરંતુ રાગપૂર્વક દેખવાં નહિ. તથા શરીરસંસ્કાર ન કરવા, કેમકે તે પ્રાણીને વિષયવાસનામાં લીન કરી વ્રતથી બ્રષ્ટ કરે છે.

૫. પ્રણીત-સ્નિગ્ધ-મધુરાદિ ષડ્રસયુક્ત ભોજન વારંવાર ન કરે તથા રુક્ષ આહાર પણ પ્રમાણથી અધિક ન કરે. સ્નિગ્ધાદિ આહાર વારંવાર કરનારને અવશ્ય વિષયવિકાર પ્રબલ થાય છે.

: ૩૨ :

ધર્મની કિશોર

અને તેથી બ્રહ્મચર્યથી પતિત થવા વખત આવે છે. પ્રમાણુધિક રુક્ષ આહારથી પણ એ દશા થાય છે. વલી વિશુચિકાદિકે કરી, શરીર ખરાબ થઈ ધર્મસાધનમાં વિઘ્ન થાય છે.

આવા પ્રકારની ભાવનાઓ વડે ભાવિત અન્તઃકરણવાળા સાધુ ચોથા મહાવ્રતનું રક્ષણ કરે.

પાંચમા મહાવ્રતનું રક્ષણ :

પાંચમા મહાવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે મનોહર શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શાદિ વિષયોમાં સાધુ આસક્તિ ન કરે: તથા તેથી વિપરીત ઉપર દ્રેષ ન કરે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં દૃષ્ટાંત સહિત ઘણું કહેવાનું છે, પરંતુ ટૂંક સમય હોવાથી કહું નથી. પ્રસંગોપાત આગળ કહેવાશે.

ગૃહસ્થના ધર્મનું સ્વરૂપ , પાંચ અણુવ્રતો

હવે સાધુધર્મના સ્વરૂપથી કેટલોક ભાગ બાદ કરીને ગૃહસ્થના ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. તે ગૃહસ્થધર્મને બાર વિભાગે કરીને જૈનશાસ્ત્રમાં જણાવેલો છે. તેમાંથી પ્રથમ વિભાગનું કિંચિત્ સ્વરૂપ:-

શ્રાવકના પહેલા વ્રતનું સ્વરૂપ:

ગૃહસ્થ અહિંસાવ્રતનું એવી રીતે પાલન કરે કે-જે હાલ તાત્કાલિકતા આદિ નિરપરાધી જીવે છે, તેઓને મારવાની બુદ્ધિથી મારા હાથે મારું નહિ તેમજ બીજા પાસે મરાવું નહિ. એ રીતે વર્તે, સાધુ પુરુષો તો એકેન્દ્રિયાદિ સર્વ જીવોની રક્ષા કરી શકે છે. તેવી રીતે ગૃહસ્થધર્મને અંગીકાર કરવાવાલા આત્માઓથી બની શકે નહિ, માટે બતાવેલા નિયમ પ્રમાણે તે પોતાના વ્રતનું પાલન કરી શકે છે. અહીંયા શંકા થાય કે,

અભ્યાસ મીઠું

: ૩૩ :

‘રાજા મહારાજથી આ વ્રત કેવી રીતે પાલી શકાય ?’ તો ઉત્તરમાં જાણવાનું કે—સાધુલોકો વીસ વિશ્વા (સોળ આની) અને ગૃહસ્થ છે તે સવા વિશ્વા (સાધુની દયા કરતાં એક આની માત્ર) દયાનું પાલન કરી શકે છે. તે સંબંધી કહ્યું છે કે,

“જીવા સુદુમયૂલા,—સંકપ્પા આરંભા મવે દુવિહા ।

સાવરાહનિરવરાહ, સવિક્ષવા ચેવ નિરવિક્ષવા ॥ ૧ ॥”

અર્થાત—જીવો એ પ્રકારના છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ જીવોને સૂક્ષ્મ કહે છે: અને કીડા આદિ બે-ઈંદ્રિયાદિ જીવો સ્થૂલ ગણાય છે. આ બન્ને પ્રકારના જીવોની રક્ષા સાધુ લોકો સારી રીતે કરી શકે છે: તેથી તેમની દયાને વીસ વસા (સંપૂર્ણ રૂપે) ગણેલી છે, અને ગૃહસ્થોથી માત્ર કીડાદિક જે ત્રસ જીવો છે, તેની જ દયા થઈ શકે છે, તેથી વીસમાંથી અડધી થઈ ગઈ, તો દસ વિશ્વા માત્ર રહી. આગળ આરંભ (ગૃહાદિક કર્તવ્યો) કરવાં, તેમાં યતન કરતાં પણ કીડા આદિ જીવોનો ઘાત થવાનો સંભવ હોય છે, તેથી તે પણ દયા બરોબર પળી શકે નહીં, પણ સંકલ્પ માત્રથી હિંસા કરું નહીં એવો નિયમ થઈ શકે છે, તેથી દસમાંથી પણ અડધી ગ્રાઈ પાંચ વિશ્વા દયા રંહી. તેમાં પણ અપરાધી જીવોની સંપૂર્ણ દયા પળી શકે નહીં, કારણ કે—રાજ્યધર્માદિ ચાલી શકે નહીં તેમ સામાન્ય ગૃહસ્થોથી પણ સંપૂર્ણ રીતે પાલી શકાય નહિ. વાસ્તે બરો નિયમ એવો જ લઈ શકાય કે—‘જે નિરપરાધી જીવો છે, તેની દયા હું અવશ્ય પાળીશ.’ તેથી પાંચ વિશ્વામાંથી પણ અડધી ગઈ, એટલે અઢી વિશ્વા માત્ર રહી, તેમાં પણ નિરપેક્ષ થઈ અપરાધી જીવોનો ઘાતાદિક કરું નહીં, એમ હોઈ અઢી વિશ્વામાંથી પણ અડધી દયા ઓછી થઈ એટલે સવા વિશ્વા

: ૩૪ :

ધર્મની દિશા

નામ એક આના માત્ર જ દયા ગૃહસ્થોથી સંપૂર્ણ રીતે પાળી શકાય છે. તેની દયા પાળતાં ગૃહસ્થોને કોઈ પણ પ્રકારની હરકત આવી શકતી નથી. આ જગ્યા પર અહિંસા વ્રતનું સામાન્ય માત્ર સ્વરૂપ બતાવ્યું.

આવકનાં બીજા વ્રતનું સ્વરૂપ :

સાધુ પુરુષોએ સર્વ પ્રકારથી પણ જૂઠું બોલવું નહીં, પણ ગૃહસ્થોથી તેવી રીતે બનવું અશક્ય હોવાથી, પાંચ પ્રકારનાં મોટાં જૂઠંને તો અવશ્ય વર્જવાં જોઈએ.-

૧ કન્યાલિક-એટલે કન્યાથી માંડીને જેટલાં બે પગવાળાં માણસોં તેના સંબંધે જૂઠું નહીં બોલવું. તે એવી રીતથી કે-કન્યા કાણી હોય, લુલી હોય, લંગડી આદિ ખોડવાલી હોય પણ તેના સંબંધ કરતી વખતે તેના સાસરાવાલાને ઊંધું-ચતું સમજાવીને બીજાની સાથે વળગાડી આપવી; અથવા કોઈ નોકર, ઠાસ, ઠાસી આદિના સંબંધે પણ તેવોજ રીતે ઊંધું-ચતું ભરાવીને બંધ બેસાડી આપવું એવા પ્રકારનું જૂઠું, ગૃહસ્થધર્મના પાલન કરવાવાળાએ અવશ્ય વર્જવું. કારણ કે, એવા પ્રકારનું જૂઠું બોલવાથી ઘણા લોકોમાં, અપ્રીતિ, અવિશ્વાસ અને અપયશાદિક સહાપાપ થવાનો સંભવ થાય છે.

૨ ગવાલિક-એટલે ગાય, ઘોડા આદિ સર્વ ચઉપદોને લેવા માટે અથવા બેસવા માટે ઊંધું-ચતું સમજાવી બીજાના ગલે ન વલગાડે ને પોતાના વ્રતની રક્ષા કરે. ગૃહસ્થ આ બીજું પણ જૂઠું ન બોલે.

૩ ભૂમ્યલિક-જમીન, ઘર, હાટ, હવેલી, બાગ, બગીચાદિ જે સ્થાવર મીલકત છે, તેને માટે પણ ગૃહસ્થ જૂઠું ન બોલે.

૪ થાપણમોસો-કોઈ બીજા પુરુષે આપણી પ્રતીતિ બાણીને

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

: ૩૫ :

સાક્ષી, લેખ, પત્ર કર્યા વિના પોતાની રક્ષા આદિ પોતાની રક્ષા કરવાને મૂકી હોય અને પરદેશાદિકથી બે-ચાર વર્ષે આવીને તે માગણી કરતાં તદ્દન અજાણ થઈ તેનો નિષેધ કરવો એ ચોથું જૂઠું છે. તે ગૃહસ્થ ધર્મને પાલન કરવાવાળાએ કદાપિ પણ બોલવું નહિ

૫ જૂઠી સાક્ષી પૂરવી-બે જણના ટંટામાં એકના તરફથી લાંચ લઈને અગર શરમની ખાતર પણ જૂઠી સાક્ષી નહિ પૂરવી તેમજ જૂઠો લેખ પણ લખવો નહીં. તો જ આ બીજા વ્રતને પાળી શકાય છે.

કદાપિ સૂક્ષ્મ જૂઠું બોલવાનું ભાન સહેજસાજમાં ન રહી શકે, તો પણ, સર્વ લોકમાં હલકા પડી જવા જેવાં આ પાંચ પ્રકારનાં જૂઠાં વચનો તો અવશ્ય બોલવાં નહીં. આથી ગૃહસ્થને પણ સારો લાભ થવાનો સંભવ છે.

આવકના ત્રીજા વ્રતનું સ્વરૂપ :

મોટી ચોરી-ઘાડ પાડવી, રસ્તા લૂંટવા, જખરજસ્તીથી બીજાની વસ્તુ લેવી, છલ-કપટાદિકથી બીજાની વસ્તુ લેવી, રાજ્યના દાણની ચોરી કરવી, કોઈની અમૂલ્ય વસ્તુ પડેલી લઈને છુપાવી લેવી-ઇત્યાદિક જે કારણથી લોકોમાં લંડાય અને રાજ્યમાં દંડાય, તેવી ચોરી કરવી નહીં. એવો જે નિયમ પાલે તે ત્રીજા વ્રતરૂપે ગણાય છે. બાકી અદ્ય મૂલ્યવાલી સાધારણ વસ્તુઓનો સર્વથા ઉપયોગ ગૃહસ્થથી ન પણ બની શકે, પણ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

આવકના ચોથા વ્રતનું સ્વરૂપ :

પ્રજાવ્રત-સાધુઓ તો સર્વથા પ્રકારે સ્ત્રીઓના સંબંધથી વિમુખ જ હોય છે અને ગૃહસ્થોને તે નિયમ એવી રીતે પાલવો કે-જે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કર્યું હોય તેનાથી જ નિર્વાહ કરવો,

: ૪૧ :

ધર્મની વિશા

પણ બીજે અનેક ઠેકાણે ભટકવું નહીં. તો જ આ ચોથું વ્રત પાળી શકાય છે. વિશેષ વિચાર સાધુના સ્વરૂપમાં કહેલો છે અને ગૃહસ્થોના માટે પણ કેટલાક વિચારો કહેલા છે. તે બધા વિચારો આ ટૂંકા ધાર્મિક ઉપદેશમાં કહી શકાય નહી, પણ સાધારણ રીતે પોતાની સ્ત્રીથી નિર્વાહ કરવાવાળાથી આ ચોથું વ્રત પણ પાલી શકાય છે.

આવકના પાંચમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

૧-ધન તે નાલીયેર આદિ-ગોલ આદિ-ઝવેરાત આદિ, ૨-ધાન્ય તે ગહું-ચણા આદિ, ૩-ક્ષેત્ર તે બાગ-બગીચા આદિ, ૪-વાસ્તુક તે હાટ-હવેલી આદિ, ૫-રૂપ્ય તે શિક્કા વિનાની ચાંદી, ૬-સુવર્ણ તે શિક્કા વિનાનું સોનું, ૭-કુપદ તે ત્રાંબું, પીત્તલ આદિ ધાતુઓ, ૮-દ્વિપદ તે દાસ, દાસી, આદિ અને ૯-ત્ર્યૌપદ તે ગાય ભેંસ આદિ. આ વસ્તુઓને જે પ્રમાણે આપણી સત્તામાં રાખવાનો નિયમ લીધો હોય, તેથી અધિક પ્રમાણથી રાખવાની ઇચ્છા ન કરવી. કદાચ અધિક વૃદ્ધિ થાય તો ધર્મનાં કાર્યોમાં ખરચ કરે, કેમકે-પુણ્યના યોગથી જે સ્વભાવિક વૃદ્ધિ થાય, તેને કોઈ નાંખી દેતું નથી, જ્યાં સુધી આ પદાર્થોનો નિયમ ન કરે, ત્યાં સુધી ઇચ્છાનો નિરોધ થઈ શકતો નથી. સાધુઓને તો કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મૂર્છા કરવી જ નહિ અને તો જ તેનું સાધુપણું બની શકે, ગૃહસ્થને સર્વથા પ્રકારે તેમ બનવું અશક્ય હોવાથી, ઇચ્છાપૂર્વક પ્રમાણ કરી, આ વ્રતનું પાલન કરવું. નહીં તો બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી સંતોષ થવો તે અતિ દુર્ઘટ છે. પ્રમાણ કર્યા વિના ઘણા લોકોને આ ભવમાં પણ અનેક સંકટો ભોગવવાં પડે છે, તો પરલોકમાં કેમ ભોગવવાં નહીં પડે ? એવું બાણીને અવશ્ય આ વ્રતોનું પાલન કરવું.

આશ્વાન મીઠું

: ૩૭ :

સાધુઓને માટે તો આ સર્વ વ્રતો સર્વથા પ્રકારે પાલન કરવાનાં છે તેથી તેમનાં આ પાંચે વ્રતોને મહાવ્રતોના નામથી કહ્યાં હતાં અને ગૃહસ્થોના માટે સ્થૂલ સ્થૂલ વિષયને પાલન કરવાનું હોઈને આ પાંચે વ્રતો અણુવ્રતના નામથી ઓળખાય છે.

ત્રણ ગુણુવ્રતો.

હવે એ વ્રતોને ગુણુની વૃદ્ધિ કરવાવાલાં હોવાથી આગલનાં ત્રણ વ્રતોનું નામ પણ ગુણુવ્રત તરીકે 'આપેલું' છે.

આવકના છઠ્ઠા વ્રતનું સ્વરૂપ :

જલના માર્ગમાં તેમજ સ્થલના માર્ગમાં અમુક અમુક ગાઉના પ્રમાણથી ભિન્ન, અઘો, તોચ્છી દિશા સુધી જ જવું. કદાચ પવન આદિના કારણથી ભૂલ પડે તો વ્રતનો ભંગ ન થાય. એવી રીતે દિશાનું પ્રમાણ કરવાથી, પૂર્વનાં વ્રતોમાં ગુણુ થવાનો સંભવ છે, તેથી એ વ્રતને પણ અંગીકાર કરવાની જરૂર છે.

આવકના સાતમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

આવકના વ્રતોમાં ક્રમે સાતમા અને ગુણુવ્રતોમાં બીજા ગુણુ-વ્રતમાં લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિવેક બતાવેલો છે. તે એવી રીતે કે-૧. મદિરા, ૨. માંસ, ૩. મધ અને ૪. માખણ, આ ચારે વસ્તુને અંગીકાર નહિ કરવાથી, પ્રથમનું જે દયાવ્રત છે, તેને ગુણુકારી થાય છે. કારણ એ છે કે-મદિરા અને માંસને સ્વભાવે પણ દુષ્ટ માનેલાં છે અને તેમાં તે જ વર્ણના સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રકારોએ કહેલી છે. તે સિવાય-૧. વડનાં, ૨. પીપલનાં, ૩. પીલૂનાં, ૪. કહ્લુંબર અને ૫. ગૂલર, -એ પાંચે વૃક્ષોનાં ફલોને પણ અલક્ષ્યરૂપે કહેલાં છે. કારણ કે-એ ફલોમાં, પ્રાયઃ જીણાં

: ૪૮ :

ધર્મની દિશા

ઝીણાં અનેક જીવડાં ફલોનાં બીજોની સાથે રહેલાં હોય છે; તેથી તે ફલોને પણ અંગીકાર નહીં કરવાથી, પ્રથમનાં મતોને શુણ્ણ થવાનો સંભવ છે. તેમજ ઘણા દિવસનાં કેરી આદિનાં અથાણાં તેમજ ચલિત રસાદિક વસ્તુઓ અને રાત્રિભોજનાદિકને પણ વર્જવાનું કહેલું છે. તેમજ અજાણ્યાં ફલાદિકને પણ નહિ ખાવાં; કારણ કે, આ વસ્તુઓમાં સ્વપરના જીવોના પ્રાણુઘાતાદિકનો ભય રહેલો છે. ઈત્યાદિક અનેક ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક દર્શાવેલો છે; તેનું પણ પાલન કરવાની આવશ્યકતા બતાવેલી છે. એ રીતે સાતમા મતનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું.

આ પ્રમાણે શ્રાવકનાં સાત મતોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. બાકીનાં મતોનું સ્વરૂપ હવે પછી કહેવામાં આવશે.

વ્યાખ્યાન ચોથું :

શ્રાવકધર્મનાં વ્રતો અને માર્ગાનુસારીના ગુણો (ચાલુ)

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

પુણ્યપાપરાગદ્રેષ્યુક્તેભ્યઃ સર્વદા સતા ।

શ્રીઅર્હત્ત્વમ્યો નમસ્કારઃ કર્તવ્યઃ શિવમિચ્છતા ॥૧॥ ”

અર્થાત્-જે પુણ્યપાપ તેમ જ રાગદ્રેષથી રહિત છે, તેવા ‘અરિહંત ભગવાનને,’ મોક્ષની ઇચ્છાવાલા સત્પુરુષે હંમેશાં નમસ્કાર કરવો.

શ્રાવકના આઠમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

સાતમા વ્રતમાં એટલે બીજા ગુણવ્રતમાં લોગાદિક વસ્તુઓના નિયમનું વર્ણન કર્યું હતું; તે ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળ્યા પછી તેનો વિયોગ થતાં અને અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ થતાં, અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો કરવા, તેમ જ શત્રુઓના નાશાદિકના સંબંધી અનેક પ્રકારના જૂઠા-સાચા વિચાર બાંધી, આપણા આત્માને ફોગટ ફસાવવો, તેમ જ સ્વાભાવિક ગતિવાલાં ગાય, ઘોડાદિકને વિના પ્રયોજને પ્રહારાદિકથી હુ:ખી કરવા, આ બધાય પ્રકારને અનર્થદંડરૂપે ગણેલા છે. એ અનર્થદંડરૂપ આઠમું ગુણવ્રત.

: ૪૦ :

ધર્મની દિશા

ચાર શિક્ષાવ્રતો

અહીં સુધી પાંચ આણવ્રત અને ત્રણ શુણવ્રત કહ્યાં છે. હવે આગળ ચાર શિક્ષાવ્રતો કહેવામાં આવશે. પૂર્વનાં વ્રતોને પુષ્ટિ મળવી, એ જ આ વ્રતોનું તાત્પર્ય છે.

આવકના નવમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

હવે નવમું વ્રત એ છે કે, આઠમા વ્રતમાં કહેલા અનેક પ્રકારના તેમ જ વ્યાપારાદિકના અનેક પ્રકારના વિકલ્પોને તેમજ રાગ-દ્વેષાદિકને ઘટાડીને, જે ઘડી એકાંત સ્થલમાં બેસીને, જ્ઞાન-ધ્યાનાદિકના અભ્યાસને વધારી, આત્માને શાંતિ પમાડે તેને સામાયિક વ્રતના નામથી કહેલું છે. એનો અર્થ છે કે-આત્માને સ્વશુણનો લાભ થવો-એ નવમું વ્રત કહ્યું.

આવકના દશમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

પ્રથમ છઠ્ઠા વ્રતમાં એટલે પહેલા શુણ વ્રતમાં ઊર્ધ્વ, અધો અને તીર્ચી દિશાઓમાં ગમનાદિકનું પ્રમાણ જીવતાં સુધી કર્યું હતું, તે સ્વાભાવિક રીતે દરેક વ્રતને માટે વધારે રાખેલું હોય છે. તે પ્રમાણે દરરોજ કરવાની જરૂર પડે નહિ, તેથી ચાતુર્માસાદિકમાં મરજી પ્રમાણે ઘટાડી પાલન કરે : કારણ કે એણે કરે તેટલો એણે વિકલ્પ થાય, માટે આ શિક્ષાને પણ ધારણ કરે. આ વ્રતનું નામ દેશાવગાસિક આપેલું છે.

આવકના અગિયારમા વ્રતનું સ્વરૂપ :

અષ્ટમી, ચતુર્દશી, આદિ ધર્મના મુખ્ય દિવસોમાં આહારાદિકને ત્યાગે અથવા એકાદ વખત સૂક્ષ્મ ભોજન કરે, પણ સ્ત્રીસેવન તેમજ વ્યાપારાદિક કાર્યનો ત્યાગ કરીને આખો દિવસ ધ્યાનાદિકમાં જ રહીને ધર્મની જ પુષ્ટિ કરે, તેથી એ વ્રતનું નામ પૌષધવ્રત આપેલું છે.

આધ્યાન એકાધ્યુ

: ૪૩ :

આવકના બારમા વ્રતનું ઉપસંહાર :

અગીઆરમા વ્રતમાં આખો દિવસ ધર્મધ્યાનાદિકમાં લોજન બ્યાપારાદિક વિના જ્ઞાન-ધ્યાનાદિકમાં વ્યતીત કર્યો, તેના બીજા દિવસે પોતાના વાસ્તે જે લોજનાદિક તૈયાર થયેલું હોય, તેમાંથી કોઈ મહાત્મા નિઃસ્પૃહી હોય, તેમને મોટા આદરથી ઘેર તેડી લાવીને ઘણા આનંદપૂર્વક લોજન આપે તે પછી જ પોતે લોજન કરે. કદાચ તેવા મહાત્માઓ તે શહેરમાં વિદ્યમાન ન હોય તો, પોતાની સાથમાં જે સાધારણ પુરુષોએ જ્ઞાન-ધ્યાનાદિકમાં વખત વ્યતીત કર્યો હોય, તેમાંથી પણ જેટલી મરજી હોય તેટલા પુરુષોને પોતાને ત્યાં બોલાવીને લોજન કરાવે અને પોતાના વ્રતને સાર્થક કરે, તેથી આ વ્રતને અતિથિસંવિભાગ નામથી ઓળખાવેલું છે.

ધર્માચારના બાર વિભાગ ગૃહસ્થના માટે આ મુજબ ટૂંકમાં કહી બતાવ્યા.

વ્રતવર્ણનનો ઉપસંહાર :

સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતાદિક અને ગૃહસ્થ માટે પાંચ અણુ-વ્રતાદિક બાર વિભાગ જે સંક્ષેપથી કહી બતાવ્યા; તેથી પણ સૂક્ષ્મ વિચારયુક્ત મોટા દરજ્જાથી પરમાત્મા થવાવાળા પુરુષો પૂર્વના ભવોમાં ગૃહસ્થ હોય તે વખતે ગૃહસ્થના ધર્મનું પાલન કરે; અને પછીથી સર્વ ઋદ્ધિને છોડીને સાધુપણું અંગીકાર કરી, સાધુના ધર્મને પણ અતિ સૂક્ષ્મપણે પાલન કરી, પછી પરમાત્માની પદવી યોગ્ય પુણ્ય ઉપાર્જન કરી, પદવીને પ્રાપ્ત કરી, બીજા જીવોના ઉપગાર માટે ધર્મની પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ આપી જાય છે; અને ફરીથી આ દુનિયાનાં જન્મ-મરણાદિક સંકટોમાં આવતા જ નથી. આ સર્વ કર્તવ્યો કરવાની આવશ્યકતા છે, કે જેથી આપણા આત્માને પણ ફરીથી સંસારના જન્મ-મરણમાં પડવું પડે નહિ.

: ૪૨ :

ધર્મની દિશા

આ સામાન્ય પણે સાધુધર્મનાં તેમજ ગૃહસ્થધર્મનાં કર્તવ્યોને સાર કહીને બતાવ્યો. ખાકી આ વિષયના અંશે જૈનશાસનમાં ઘણા રચાયેલા છે; તે જોવાથી જ વિશેષ ખાતરી થાય, પણ લખીને કે કહીને ટૂંક વખતમાં બતાવી શકાય નહિ. એટલું કહીને આ વિષયની સમાપ્તિ કરું છું.

માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો.

આજ સુધીના વ્યાખ્યાનોમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મનાં સ્વરૂપની સાથે, સાધુધર્મનાં તેમજ ગૃહસ્થધર્મનાં કર્તવ્યોનું સ્વરૂપ કિંચિત્ માત્ર કહી બતાવ્યું, પરંતુ તે ગૃહસ્થ ધર્મના અધિકારી થયા વિના તાદૃશ ફલની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. જેમકે આંખાનો મહોર કોયલના કંઠને જ ઉઘાડવાવાલો થાય છે, પણ કાગડાના કંઠને ઉઘાડવા સમર્થ થતો નથી. વળી જીવો કે, ચંદ્રમાનાં કિરણો ચંદ્રકાંત મણિને જ દ્રવીભૂત કરવાને સમર્થ થાય છે, પણ બીજા પથરાઓને દ્રવીભૂત કરવાને સમર્થ થતાં નથી. તે જ પ્રમાણે આગળ કહેવામાં આવતી નીતિઓની સંભાળ કર્યા વિના ગૃહસ્થ-ધર્મમાં અનેક પ્રકારની સ્ખલના થવાનો સંભવ છે માટે તે કર્તવ્યોનું સ્વરૂપ પાંત્રીસ ગુણથી શ્રીમદ્ હૈમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે શ્રી કુમારપાલ મહારાજને કહીને બતાવેલું તેનો કિંચિત્ સાર કહીએ છીએ.

પાંત્રીશ ગુણો :

૧-ન્યાયથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું.

૨-સારા પુરુષના આચારની પ્રશંસા કરવી.

૩-કુલ અને શીલથી સદૃશ અન્ય ગોત્રીઓની સાથે લગ્ન કરવું.

૪-પાપનો ભય રાખવો.

૫-પ્રસિદ્ધ દેશાચારને અંગીકાર કરવો.

બ્યાબ્યાન થોણું

: ૪૪ :

૬-કોઈના અવણીવાદ બોલવા નહીં, તેમાં પણ રાજાદિકના તે વિશેષે કરી અવણીવાદ બોલવા નહિ.

૭-અતિગુપ્ત તથા અતિપ્રગટ નહિ તેવા, તથા સારા પાડોશી યુક્ત સ્થાનમાં રહેવું.

૮-સારા આચારવાળા સાથે સંબંધ કરવો.

૯-માતાપિતાદિકની સેવા કરવી.

૧૦-ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

૧૧-નિંદિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરવી.

૧૨-આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો.

૧૩-લક્ષ્મીને અનુસારે વેષ ધારણ કરવો.

૧૪-બુદ્ધિના આઠ ગુણો મેળવવા.

૧૫-નિરંતર ધર્મનું શ્રવણ કરવું.

૧૬-અણર્જુ હોય ત્યાં સુધી ભોજન નહિ કરવું.

૧૭-હમેશાં વખત પ્રમાણે પથ્યાપથ્યનો વિચાર કરી ભોજન કરવું.

૧૮-પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ વર્ગનું સાધન કરવું.

૧૯-અતિથિ, દીન પુરુષોનો યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરવો.

૨૦-કોઈ પણ વાતમાં કદાચહ નહિ કરવો.

૨૧-ગુણીજનોનો પક્ષપાત કરવો.

૨૨-દેશ તથા કાલ વિરુદ્ધ આચારનો ત્યાગ કરવો.

૨૩-કાર્યના પ્રારંભમાં પોતાના બલાબલને જાણવું.

૨૪-જ્ઞાનાદિક ગુણોએ કરી વૃદ્ધ પુરુષો હોય, તેમની સેવા કરવી.

૨૫-પોષણ કરવા યોગ્ય જનોનું પોષણ કરવું.

૨૬-દરેક કાર્યમાં પૂર્વાપર વિચાર કરવો.

૨૭-વિશેષ પ્રકારે જાણવું.

૨૮-કરેલા ગુણને જાણવો.

૨૯-લોકની પ્રીતિ મેળવવી.

: ૪૪ :

ધર્મની વિશ્લેષ

- ૩૦-લોકલક્ષ્મણને ધારણ કરવી.
 ૩૧-દયા રાખવી.
 ૩૨-શાંત પ્રકૃતિ ધારણ કરવી.
 ૩૩-પરોપકારમાં શૂરવીર થવું.
 ૩૪-કામ, ક્રોધાદિક છ શત્રુઓને છૂતવાં.
 ૩૫-ઇદ્રિયોને વશ રાખવી.

ન્યાયસંપન્નવિભવ ગુણનું સ્વરૂપ

હવે પહેલા ગુણમાં ન્યાયથી દ્રવ્યનું ઉપાર્જન કરવાનું કહ્યું, તો તે ન્યાય કેને કહેવો, તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવાય છે. દ્વેષાદિકથી માલિકના કાર્યમાં નુકશાન પહોંચાડવું નહિ; તેમજ મિત્રોનાં કાર્યોમાં પણ નુકશાન પહોંચાડવું નહિ; વિશ્વાસુઓને ઠગવા નહિ, ચોરીના માલને ગ્રહણ કરવો નહિ, સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તવું, લાંચ ખાવી નહિ, સામા ધણીને છેતરીને વ્યાજ પણ વધારે લેવું નહિ અને માત્ર પોતપોતાની જાતિને અનુસરી, ન્યાયપૂર્વક જ ધન ઉપાર્જન કરવું. એવું ન્યાયપૂર્વક ધન ઉપાર્જન કરેલું હોય, તો જ સુખેથી ભોગવી શકાય. બાકી અન્યાયનું ધન તો દુઃખદાયી જ થઈ પડે, એમ શ્રી જિનમહાદેવ ગણિ મહારાજે પણ કહેલું છે.

“ અન્યાયોપાત્તવિત્તેન, યો હિતં હિ સમીહતે ।

મક્ષણાત્ કાલકૂટસ્ય, સોઽભિવાઙ્મતિ જીવિતું ॥૧૧॥”

અર્થાત્—જે પુરુષ અન્યાયથી મેળવેલા ધનવડે, પોતાના હિતની ઇચ્છા રાખે છે; તે પુરુષ જેર ખાઈને જીવવાની ઇચ્છા રાખવા જેવું કરે છે.

વલી ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરી, ભોગ કરનારની ઉત્તરોત્તર પણ શુદ્ધિ થતી જાય છે. કહ્યું છે જે—

આધ્યાત્મિક ચોથું

: ૪૫ :

“વવહારસુદ્ધિ ધમ્મસ્સ, મૂલં સમ્બન્નુમાસિઆ ।

વવહારેણ તુ સુદ્ધેણં, અત્થસુદ્ધિ જઓ મવે ॥ ૧ ॥

“સુદ્ધેણં ચેવ અત્થેણં, આહારો હોઈ સુદ્ધઓ ।

આહારેણં તુ સુદ્ધેણં, દેહસુદ્ધિ જઓ મવે ॥ ૨ ॥”

અર્થાત્—ગૃહસ્થોના માટે ધર્મનું મૂલ વ્યવહારની શુદ્ધિ જ સર્વજ્ઞ પુરુષોએ કહેલી છે. (તેથી વ્યાપાર કરતાં બાહ્ય આપણું, વધારે લેવું, માપાં પ્રમાણથી બોલાવતાં રાખવાં, સારો માલ બતાવી ખરાબ માલ આપવો, નબળા માલની સાથે સારો માલ મેલવી પૈસા સારા માલના લેવા, વિગેરે અન્યાય ન કરવો.) કારણ કે, વ્યવહાર શુદ્ધ હોય, તેનું ધન પણ શુદ્ધ હોય છે; અને જેનું ધન શુદ્ધ હોય, તેને આહાર પણ શુદ્ધ હોય. તેવા આહારની શુદ્ધિથી દેહ પણ શુદ્ધ હોય. પછી તે પુરુષ ધર્મને યોગ્ય થાય. કહ્યું છે—

“સુદ્ધેણં ચેવ દેહેણં, ધમ્મજુગ્ગો ય જાયહ ।

જં જં કુણ્ઠ કિચ્છન્નુ, તં તં સે સફલં મવે ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—જેમકે સ્નાન કર્યા પછી અલંકારને યોગ્ય થાય, તેમ દેહની શુદ્ધિ થયા પછી ધર્મરૂપ રત્નના અલંકારને યોગ્ય થાય. પછી ધર્મનાં જે જે કાર્યો કરે, તે તે બધાં સફળ જ થાય અને છેવટ સ્વર્ગ તથા મોક્ષના ફલનો લોભતા પણ અવશ્ય થાય જ : પણ વિપરીતપણે સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય. કહ્યું છે કે,

“અચ્છા અફલો હોઈ, જં જં કિચં તુ સો કરે ।

વવહારસુદ્ધીરહિઓ ય, ધમ્મં સિંસાવણ જઓ ॥૧॥”

અર્થાત્—વ્યવહારાદિકની શુદ્ધિ વિના, જે જે ધર્મનાં કાર્યો

: ૪૬ :

ધર્મની દિશા

કરે, તે બધાં નિષ્કુળ થાય : કારણ કે-અજ્ઞાની લોકો તે પુરુષનાં વિપરીત આચરણો જોઈને, ધર્મની જ નિંદા કરે : તો તેમ કરનારને અને કરાવનારને શું થાય ? તે માટે કહ્યું છે કે—

“ ધમ્મર્હિસં કુણંતાણં, અપ્પણો અપરસ્સ ય ।

અવોહી પરમા હોઈ, હૈ સુત્તે વિમાસિયં ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્-ધર્મની નિંદા કરનાર-કરાવનાર પુરુષો પોતાના આત્માને તેમજ બીજાના આત્માને ધર્મથી વિમુખ કરે છે. (અર્થાત્-લાંબા કાલ સુધી પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તેવી રીતે બોધિબીજનો નાશ કરે છે) એમ જૈનસિદ્ધાન્તોમાં કહેલું છે.

વળી અન્યાયનું ધન લાંબા વખત સુધી ટકી પણ શકતું નથી. કહ્યું છે કે,—

“ અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં, દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ત્વેકાદશે વર્ષે, સમૂલં તદ્ વિનશ્યતિ ॥૧॥ ”

અર્થાત્-અન્યાયથી મેળવેલું ધન પ્રાયઃ દસ વર્ષ જ ટકી શકે છે. જ્યાં અગીયારમું વર્ષ થયું કે-જડમૂલથી ગમે તે પ્રકારે નાશ થાય છે, પણ ટકી શકતું નથી. એવા અનેક દાખલાઓ વર્તમાન કાલમાં પણ જોવામાં આવે છે. કન્યાવિક્રય આદિના ધનથી છેવટમાં દુઃખી થતાજ જોવામાં આવે છે. કદાચ કોઈને થોડા દિવસ સુધી સુખ દેખવામાં આવે, પણ છેવટ તો દુઃખી થતા જ જોઈશું.

પ્રશ્ન૦ ધન ઉપાર્જન કરવામાં ન્યાયને જ વળગી રહીશું તો પછી અમારો ગૃહસ્થ ધર્મ કેવી રીતે તપ્તી શકશે ?

ઉત્તર૦ ધનાદિક મેળવવામાં ન્યાય છે તે જ તમારા ગૃહસ્થ

જ્યાખ્યાન થોણું

: ૪૭ :

ધર્મનો નિભાવ કરનાર છે; પરંતુ અન્યાય કોઈ પણ દિવસે નિભાવ કરી શકશે નહીં. કહ્યું છે કે-

“ નિપાનમિવ મંદૂકાઃ, સરઃ પૂર્ણમિવાંડજાઃ ।

શુભકર્માણમાયાન્તિ, વિવશાઃ સર્વસંપદઃ ॥ ૧ ॥

“ નોદન્વાનઽર્થિતામેતિ, ન ચાંડમોર્મિર્ન પૂર્યતે ।

આત્મા તુ પાત્રતાં નેયઃ, પાત્રમાયાન્તિ સંપદઃ ॥૨॥ ”

અર્થાત્-જ્યાં પાણીનું સ્થાન હોય, ત્યાં દેડકાઓ પોતાની મેળે જ આવે છે : અને જ્યાં સરોવર હોય, ત્યાં પાંખીઓ પણ પોતાની મેળે જ આવે છે : તેવી જ રીતે શુભ આચરણવાળાઓની પાસે સર્વ સંપદાઓ પોતાની મેળે જ આવીને મળે છે, પણ અન્યાયથી ધનાદિકની પ્રાપ્તિ કોઈ દિવસે પણ થતી નથી એ સિદ્ધાંત છે. વહી જુઓ કે સમુદ્ર છે તે કોઈની પણ ઇચ્છા રાખતો નથી, તો પણ સર્વ નદીઓનું પાણી તેમાં જ જમીને મળે છે. આમાં સમજવાનું એ જ છે કે-આપણા આત્માને સારા ગુણોનું પાત્ર બનાવવો, કે જેથી સર્વ પ્રકારની સંપદાઓ પોતાની મેળે જ આવીને મળે છે.

હવે પ્રથમ ગુણના આ વિષયમાં ઘણા ભેદો દર્શાવેલા છે; પણ તે ટૂંક વખતમાં કહી શકાય તેમ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, ગૃહસ્થાવાસ વસાવવામાં દ્રવ્ય તે મુખ્ય કારણ છે, તેથી દ્રવ્યના માટે લોકો નાના પ્રકારના અન્યાયોને સેવે છે. જેમકે દેવમંદિરોના ધનને છોડતા નથી : ભોગી, સંન્યાસી, લૂલા, લંગડા, અનાથ, આદિના ધનને પણ ગુન્ન કરી જાય છે, અને રાજ્યના હાથની પણ મોટી મોટી ચોરીઓ કરે છે. તે સિવાય કદાચ પોતે ખાતર પાડવા જાય નહીં, પણ ચોરોના સાથીદાર થઈને તેમને નાના પ્રકારથી સહાય કરે, તે અઢાર પ્રકારની પ્રસિદ્ધિ-

: ૪૯ :

ધર્મની શિક્ષા

ઓથી ઓલખાય છે. આ બધાએ પ્રકારોને અન્યાય-રૂપ જ ગણેલા છે. એવા અન્યાયો મોક્ષમાં ગમન કરવાને યોગ્ય થયેલા પુરુષો હજારો લવ પહેલાં પણ કરતા નથી; તો પછી પરમાત્માના પદની પ્રાપ્તિને મેળવવાવાલા કેવી રીતે કરી શકે ? અર્થાત્-તેવા મોટા અન્યાયો તેમનાથી બની શકે જ નહીં. વાસ્તે ધર્મથી પુરુષોએ ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવારૂપ પ્રથમ ગુણ તો અવશ્ય મેલવવો જ જોઈયે, કારણ એ ગુણ આવ્યા પછી બીજા ગુણોને પણ ધીરે ધીરે આવી મળવાનો સંભવ છે, તે માટે જ આ ગુણને પહેલો વર્ણવ્યો છે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું :

માર્ગાનુસારીના બીજા અને ત્રીજા ગુણનું વર્ણન

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

નામાકૃતિદ્રવ્યભાવૈઃ, પુનતસ્ત્રિજગજ્જનં ।

ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્-અર્હતઃ સમુપાસ્મહે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—નામ, આકૃતિ (મૂર્તિ), દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચારે પ્રકારે કરીને, સર્વ ક્ષેત્રોમાં તથા સર્વકાલમાં, ત્રણે જગતના જીવોને પવિત્ર કરવાવાળા, એવા શ્રી અરિહંત વીતરાગ ભગવાનની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ.

બીજા ગુણ શિષ્ટાચારની પ્રશંસા :

ગૃહસ્થધર્મને અંગીકાર કરવાની ભાવનાવાળાએ તેના અધિકારિપણાને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવું. તેનો કિંચિત્ માત્ર વિચાર કહ્યો; તેવી રીતે બીજા ગુણ પણ સંપાદન કરવા જોઈએ. બીજા ગુણ છે—શિષ્ટાચારની પ્રશંસા. સત્પુરુષોની સેવાથી પ્રાપ્ત કરેલી છે શિક્ષા જોણે, એવા જ્ઞાનથી વૃદ્ધ તે શિષ્ટપુરુષો કહેવાય; તેવા શિષ્ટપુરુષોનો ઉત્સાહ વધારવો, તેમની લોકોના આગલ પ્રશંસા કરવી અને તેમનાં કાર્યોમાં પણ સહાય કરવી—એ વગેરે કરનારને શિષ્ટ પુરુષોની પ્રશંસા કરનાર કહેવાય છે. તેમ કરવાથી ગુણી પુરુષોની માન્યતા થાય છે.

: ૫૦ :

ધર્મની દિશા

તેથી લોકોમાં ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. વાસ્તે શિષ્ટ પુરુષોના આચારની પ્રશંસાનો શુભ પળ અવશ્ય મેળવવો જોઈએ. હવે શિષ્ટાચાર કોને કહેવાય ?

“લોકાપવાદમીરુત્વં, દીનામ્યુદ્ધરણાદરઃ ।

કૃતજ્ઞતા સુદાક્ષિણ્યં, સદાચારઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧॥”

અર્થાત—ધર્મી પુરુષો હોય તે લોકોમાં નિન્દા થાય તેવું કામ કરતાં જરૂર લય રાખે. તાત્પર્ય એ છે કે, ધનાદિકના લોભથી કે ઇંદ્રિયોના વશથી ધર્મી પુરુષો પ્રાયઃ અસત્કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે નહીં. આ લોકાપવાદભીરુતા કહેવાય. દીનપુરુષો, જાતિ-બંધુ આદિ દુઃખી હોય તો તેમને દુઃખાદિકથી દૂર કરવાનો નિરંતર પ્રયાસ કરવાવાળા હોય આ દીનામ્યુદ્ધરણનો આદર કહેવાય. હવે કૃતજ્ઞતા—કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય તેને ભૂલે નહીં. વળી સુદાક્ષિણ્ય—આપત્તિમાં પડેલાઓ તેમજ ધર્મ-કાર્યોને કરવાવાલાઓ, કોઈ કાર્યની ભલામણ કરે તો પોતાના કાર્યને ગોળુપણે રાખીને પણ અવશ્ય મદદ આપવાવાલા હોય. આ ચાર શુભોને ધારણ કરવાવાલો શિષ્ટ લોકોને ઘણો પ્રિય થઈ પડે છે, તેથી એ કર્તવ્યોને સદાચારરૂપે ગણેલાં છે. વળી—

“સર્વત્ર નિંદાસંત્યાગો, વર્ણવાદસ્તુ સાધુષુ ।

આપદ્યડૈન્યમત્યન્તં તદ્વત્સંપદિ નમ્રતા ॥ ૧ ॥”

સાવાર્થ—સર્વત્ર નિંદાસંત્યાગ, એટલે દેવ, ગુરુ, રાજા, મંત્રી તથા સત્પુરુષો આદિ કોઈની પણ નિંદા કરવી નહીં. વર્ણવાદ સાધુ પુરુષોના બોલવા, એટલે તેમનામાં ઉદારતા, ધીરતા, નિરભિમાનતા, ગંભીરતા, પરોપકારિતા, પ્રભાષિકતા, શૌર્યતા, સરલતા અને નિપુણતા આદિ જે જે ઉત્તમ ગુણો જોવામાં આવે, તેની સ્તુતિ કરવી. આપદામાં અદૈન્ય—એટલે

આખ્યાન પાંચમું

: ૫૧ :

અમે તેવી આપદા આવી પડે તોપણ દીનતા ધારણ કરવી નહીં, પણ વિચાર કરવો કે ‘મારા કોઈ પૂર્વના પાપના ઉદયથી આ બનાવ બન્યો છે, તો હરકત નહીં.’ એવા વિચારથી ધીરજ રાખી દિવસોને ગમન કરવા. સંપદામાં નમ્રતા એટલે ધન તથા પુત્રાદિકની સંપદાઓ મલવાથી નમ્રતાને ધારણ કરી, પુણ્યના કાર્યોમાં વ્યય કરવો. પણ અહંકારાદિકથી વિષરીત વિચારમાં ઉતરવું નહિ. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—“નમન્તિ સફલા વૃક્ષાઃ અટલે ક્લવાણાં વૃક્ષો સદા નમ્ર થઈનેજ રહે છે. તેવી રીતે સત્પુરુષો પણ સદા નમ્રપણે જ વર્તે. આ ચાર ગુણોને પણ ધર્માર્થી પુરુષોએ અંગીકાર કરવા જોઈએ. વળી—

“પ્રસ્તાવે મિત્રભાષિત્વ-મવિસંવાદનં તથા ।

પ્રતિપન્નક્રિયા ચેતિ કુલધર્માનુપાલનમ્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—પ્રસ્તાવમાં પ્રમાણયુક્ત વચન બોલવું, કારણ કે પ્રસંગ વિનાનું બોલવું નિર્રર્થક થાય છે. તેમજ પ્રસંગમાં પણ વધારે બોલાય તેથી પણ યોગ્ય અસર ન થાય. તાત્પર્ય એ છે કે, જે જે પૂર્વે વચન કહ્યાં હોય, તેની સંભાળ રાખીને જ આગલનાં વચન બોલવાં, પરંતુ પરસ્પર વિરોધ આવે તેવાં વચનો બોલવાં નહિ. આ પછી પ્રતિપન્ન-ક્રિયા એનું તાત્પર્ય એ છે કે—આપણું કે બીજાઓનું જે કાર્ય કરવાને અંગીકાર કરેલું હોય, તે કાર્ય અવશ્ય પૂરું કરવું. કહ્યું છે કે—

“પ્રારમ્બ્યતે ન સ્વલુ વિઘ્નભયેન નીચૈઃ

પ્રારમ્બ્ય વિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મહ્યાઃ ।

વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુત્તમજનાઃ ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧ ॥”

: ૫૨ :

ધર્મની દિશા

ભાવાર્થ—નીચ પુરૂષો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ જ કરતા નથી; મધ્યમ પુરૂષો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી હઠી જાય છે; પણ ઉત્તમ પુરૂષો હોય તે તો ગમે તેટલાં વિઘ્નો આભ્યાં કરે, પણ આરંભેલા કાર્યને છોડતા નથી, પરંતુ પુરૂં કરવાને જ મથ્યા કરે છે. હવે કુલધર્મનું પાલન કરવું. કુલધર્મના જે પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ આચારો હોય, તેનું પાલન કરવું; પણ ખોટા આચારમાં ઉતરવું નહિ. આ ચાર ગુણોને પણ શિષ્ટાચારરૂપે જ ગણેલા છે. વળી—

“અસદ્વ્યપરિત્યાગઃ, સ્થાને ચૈવ ક્રિયા સદા ।

પ્રધાનકાર્યે નિર્વન્ધઃ, પ્રમાદસ્ય વિવર્જનમ્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—અસત વ્યયનો પરિત્યાગ કરવો લગ્નાદિકના પ્રસંગમાં ધનાઢ્યોનો સ્પર્ધામાં ઉતરી, શક્તિ ઉપરાંત ધનનો ખર્ચ નહીં કરવો કે જેથી આખરમાં વિપદા આવી પડે. જે જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય તે તે ક્રિયાઓ યથાયોગ્ય સ્થાનમાં સદા કરવી, પરંતુ આલસ નહિ કરવી. પ્રધાન કાર્યમાં નિર્બંધ એટલે જે જે યથાયોગ્ય સ્થાનમાં ક્રિયાઓ કરવાની કહેલી છે, તેમાં પણ વિશેષ કાર્ય હોય તેને પ્રથમ કરવાને પ્રયત્ન કરવો, કે જેથી તે કાર્ય બગડે નહીં. તેમ ન કરે તો તે મૂર્ખતા ગણાય. ચોથી વાત પ્રમાદને છોડવો થોડી વાતમાં પણ પ્રમાદ ખીલકુલ કરવો નહીં. કહ્યું છે કે—“પ્રમાદો દ્વિ મહારિપુઃ” એટલે પ્રમાદ છે તે ભવેનો મોટો શત્રુ છે; કારણ કે—તેણે મોટા મોટા ઋષિઓ અને તપસ્વિઓને પણ છોડ્યા નથી. તેમજ રાજા તથા મહારાજાઓને પણ મોટા મોટા રાજ્યથી બ્રષ્ટ કરી નાખ્યા છે. વાસ્તે પ્રમાદથી અપ્રશ્ન બચવું જોઈએ. તે પ્રમાદને પાંચ પ્રકારથી મહાત્માઓએ બતાવ્યો છે. જુઓ કે.—

બ્યાખ્યાન પાંચમું

: ૫૩ :

“ મજ્જં વિસય કસાયા, નિદા વિગહા પંચમી મણિયા ।

एए पंच पमाया, जीवं पादंति संसारे ॥ १ ॥ ”

ભાવાર્થ—૧-ધનાદિકનો મદ (અથવા મદિરા), ૨-પાંચે ઈદ્રિયોનો વિષય, ૩-ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિક તે કષાય, ૪-અતિ નિદ્રા અને ૫ રાજ્ય, દેશ, સ્ત્રી અને લોભન સંબંધી. વિના પ્રયોજને આપસ-આપસમાં મોટો વિવાદ ચલાવવો તેનું નામ વિકથા. પ્રમાદનાં આ પાંચે કારણો બતાવ્યાં; તે બધાંએ આ લોકના સુખથી તેમજ પરલોકના સુખથી બ્રષ્ટ કરનાર છે, માટે પ્રમાદને વશ નહીં થનાર એવા શુણી પુરૂષો ઉત્તમની પંક્તિમાં ગણાય છે. અસદ્બોધ આદિ આ ચાર શુણોને પણ શિષ્ટાચાર રૂપેજ ગણેલા છે. વળી-

“लोकाचारानुवृत्तिश्च, सर्वप्रौचित्यपालनम् ।

प्रवृत्तिर्गर्हिते नैति, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ १ ॥”

ભાવાર્થ—લોકાચારને વળગીને રહેવું. મહાજનોના આચારથી વિપરીતપણે ચાલવું નહિ. કહ્યું છે જે-“ મહાજનો જેન ગત સ પમ્યા: ” એટલે મહાજનો ચાલતા હોય, તે પણ એક માર્ગ છે : કારણ કે મહાજનોથી વિપરીત ચાલવા-વાળો જે પુરૂષ હોય, તે પુરૂષ આપણું તેમજ બીજાનું કાર્ય સાધી શકતો નથી. સર્વ ઠેકાણે ઉચિત સાચવવું, એટલે દેવ, ગુરૂ, રાજા અને મંત્રી, આદિ લોકોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં વિવેકી બનવું. આવો વિવેકી આ લોકનું કાર્ય તેમજ પરલોકનું કાર્ય સારી રીતે સાધી શકે છે. કહ્યું છે કે-“ વિવેકો વશમો નિધિ: ” કંઈ પ્રાણ આવે તો પણ નિંદિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. રાજ્ય વિરૂદ્ધ, દુર્બ્યસન-બુદ્ધિ-રાદિ, ગુરૂથી વિમુખતા આદિ નિંદિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. કહ્યું છે કે-

: ૫૪ :

ધર્મની દિક્ષા

“ વિપદુચ્ચૈઃ સ્થેયં પદ્મનુવિધેયં ચ મહતાં
 પ્રિયા ન્યાયવૃત્તિર્મલિનમસુમંગેઽયસુકરમ્ ।
 અસંતો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદઽપિ ન યાચ્યઃ કૃશધનઃ
 સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—આપદામાં પણ ઊંચ સ્થિતિમાં રહેવું, મહાન પુરુષોના પગલે ચાલવું. ન્યાયવૃત્તિને પ્રિય કરવી, પ્રાણુનો નાશ થતાં પણ મલિન કાર્ય ન કરવું, દુર્જનોની પાસેથી કોઈપણ પ્રકારની માગણી ન કરવી અને પોતે નિર્ધન થયા છતાં પણ મિત્રની પાસેથી પણ ચાચના ન કરવી. આવી રીતે ખડ્ગની ધારા જેવું વ્રત સત્પુરુષોને કોણે બતાવ્યું હશે? અર્થાત આવા પ્રકારના ગુણો સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓમાં હોય છે.

બીજા ગુણની આવશ્યકતા :

આ લોકાપવાદભીરૂતા આદિ જે ગુણો પાંચ શ્લોકોદ્વારા દર્શાવ્યા, તે સર્વે ગુણોને શિષ્ટાચારરૂપે ગણેલા છે. તે તે ગુણો આપણામાં નહીં હોવા છતાં પણ, જે જે પુરુષોમાં હોય, તે તે પુરુષોની પ્રશંસા કરનાર પુરુષો પણ ગૃહસ્થધર્મના અધિકારીઓ અવશ્ય બની શકે છે. યદ્યપિ પોતામાં ગુણો નથી, તો પણ તેવા ગુણોની પ્રશંસા કરવાવાળાને આગલ આગલ મનુષ્ય તથા દેવતાદિકના ઉત્તમ ભવોમાં તેવા ગુણોની પ્રાપ્તિ શીઘ્રપણે થવાનો સંભવ છે. કહ્યું છે કે,

“ અર્કુર્વન્નપિ સત્પુણ્યં, શિષ્ટાચારપ્રશંસયા ।

દંભસંરંભમુક્તાત્મા, પ્રાણી પ્રાપ્નોતિ તત્ફલમ્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—કોઈ પુરુષ અશક્ત હોવાથી સત્પુણ્યનાં કાર્યો કરી શકતો નથી અને કોઈ પુરુષ અનેક વિપત્તિઓને આધીન થઈને

આખ્યાન પાંચમું

: ૫૫ :

સત્પુણ્યનું કાર્ય કરી શકતો નથી, પણ શિષ્ટ પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્તવ્યો દેખીને માયારહિતપણે હૃદયમાં જે અતિ હર્ષવાન થાય છે, તેવો પુરુષ પુણ્યનાં કાર્યો નહિ કરવા છતાં પણ તે પુણ્યના ફલની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. આથી શિષ્ટાચારની પ્રશંસનો ગુણ પણ અવશ્ય મેળવવો જ જોઈએ. જો કદાચ એ ગુણ ન મેળવ્યો હોય તો બીજા અનેક ગુણો હોવા છતાં પણ, તે ગુણનો અભાવ આપણા આત્માને આ ભવમાં તેમજ પરભવમાં દુઃખી કરનારો થાય છે. કહ્યું છે કે:—

“ વિમ્રાણોઽપિ ગુણશ્રેણી-રન્યેષુ ગુણમત્સરી ।

નિમજ્જત્યેવ સંસારે, મુગ્ધો દુઃસ્વાકુલાશયઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—એક પુરુષ અનેક ગુણોને ધારણ કરે છે, પણ બીજા પુરુષોના ગુણો સહન ન થવાથી, ગુણી પુરુષો પર સદા મત્સર તથા દ્વેષાદિકને ધારણ કરે છે: તેથી દુઃખથી આકુલ હૃદયવાળો બની, પોતાના ગુણોની વૃદ્ધિને બદલે હાનિ મેળવનાર તે મુગ્ધ પુરુષ પોતાના આત્માને સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડુબાડે છે. તેથી શિષ્ટાચારની પ્રશંસારૂપ બીજા ગુણને મેળવનાર શીઘ્રપણે ગૃહસ્થધર્મનો અધિકારી બને છે. તેથી ઉત્તરોત્તર પુણ્યની પ્રાપ્તિથી મોક્ષ સુધીના સુખની પ્રાપ્તિને પણ મેળવી શકે છે. વાસ્તે આ બીજા ગુણને પણ ખાસ મેળવવાની જરૂર છે. આવી રીતે બીજા ગુણ સંપૂર્ણ થયો.

ત્રીજા ગુણનું વર્ણન :

હવે કુલ અને શીલથી સમાન અન્ય ગોત્રીયોની કન્યા સાથે લગ્ન કરવારૂપ ત્રીજા ગુણનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ. કુલ એટલે પિતા, પિતામહાદિ પૂર્વપુરુષોનો વંશ; શીલ—એટલે દેવ, ગુરુ

: ૫૧ :

ધર્મની દિક્ષા

અને ધર્મની ક્રિયારૂપ અથવા મન્ત્ર, માંસ આદિના વર્જનરૂપ આચાર અથવા વિભવ, વેષાદિ સરખાં છે જેમનાં, તેઓની સાથે લગ્નાદિક કરનાર હોય. કારણ એ છે કે-દેવ, ગુરૂ આદિમાં ફરક હોય તો હંમેશાં વિવાહ રહે, તેથી તકરાર થયા કરે, લોજનાદિકમાં વિષમતા હોય તો પણ સદા દુઃખ રહે. વિભવાદિકમાં વિષમતા હોય તો, તિરસ્કારનાં વચનો આપસમાં બોલતાં સુખ કે સંપત્તિમાંથી એક પણ રહે નહીં. તે સિવાય વર-કન્યામાં નાના-મોટાનો પણ વિચાર કરવો. એમ ન થાય તો લોકોમાં અપવાદ થાય. માટે આ બધા અપવાદોને ટાલીને પંચની સાક્ષી સાથે જ લગ્નાદિક કરવાં. આવા પ્રકારથી લગ્નાદિક કરવાવાળાને કોઈ પ્રકારનો કલેશ થતો નથી અને તેથી તે પોતે અંગીકાર કરેલી નીતિઓનું સારી રીતે પાલન કરી શકે છે. કહ્યું છે કે:—

“વિવેકિના ધર્મયશોભિવૃદ્ધયૈ, સમં કુલાચારમિહાવલોક્ય ।
વરાય શુદ્ધાય સુતા પ્રદેયા, નેયા તથાઽન્યાપિ સુલોદયાય ॥૧॥”

ભાવાર્થ—વિવેકી પુરૂષોએ ધર્મ તથા યશની વૃદ્ધિને માટે કુલને તેમજ આચારને પણ સરખો જોવો: તથા સખલ પક્ષ, સર્વ ઇન્દ્રિયોએ સંપૂર્ણ અને બુદ્ધિમાન એવા શુદ્ધ વરને પોતાની કન્યા આપવી તેમજ તેવા શુણ્ણવાળી કન્યા લેવી, જેથી હંમેશા બન્ને પક્ષવાલાઓ સુખી રહે. તેમ ન કરે તો સુખને ઠેકાણે દુઃખ થઈ પડે અને ઉત્તમ તથા ઉત્તમ જાતિની સ્ત્રી હોય તો પુરુષને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા રહે નહીં. કહ્યું છે કે—

“ગૃહચિંતામરહરણં, મતિવિતરણમશિલપાત્રસત્કરણમ્ ।

કિં કિં ન ફલતિ ગૃહિણાં, ગૃહિણીયં કલ્પવल्लीવા ॥૧॥”

ભાવાર્થ—ઘરની ચિંતાના સમૂહને દૂર કરનારી, સારી બુદ્ધિને આપનારી અને દેવ-ગુરુ-અતિથિ આદિ સર્વ પાત્રોનો

આખ્યાન પાંચમું

: ૫૭ :

યથાયોગ્ય સત્કાર કરનારી, એવી સ્ત્રી કદપલતાની પેઠે ગૃહસ્થાને શું શું ફલ આપતી નથી ? અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના સુખના ફલને આપનારી થાય છે. કહ્યું છે કે—

“દક્ષા તુષ્ટા પ્રિયાલાપા, પતિચિત્તાનુવર્તિની ।

કલૌચિત્યાત્ ઠ યયકરી, સા લક્ષ્મીરિવ ચાપરા ॥૧૧॥”

સાવાર્થ—દક્ષા એટલે દરેક કાર્યમાં વિવેકથી વર્તન કરનારી, તુષ્ટા એટલે પતિના વૈભવમાં સંતોષ થાનનારી, પ્રિયાલાપા એટલે મધુર, પરિમિત અને સમયોચિત બોલવાવાલી અને પતિચિત્તાનુવર્તિની એટલે પતિના ચિત્તને અનુસરીને ચાલવાવાલી, એવી સ્ત્રી મણિ, મંત્ર અને ઔષધીના પ્રયોગ વિના પણ પોતાના પતિને વશ કરે છે; તથા કુલને ઉચિત ખરચ કરવાવાલી સ્ત્રી બધા કુટુંબને પ્રિય થાય તથા વિશ્વાસનું પાત્ર થાય. આ ગુણોથી યુક્ત સ્ત્રી હોય, તે પણ એક બીજી લક્ષ્મીરૂપે જ ગણાય છે. આથી યોગ્ય સ્ત્રીની સાથે જ સંબંધ કરવો; પણ અયોગ્ય સ્ત્રીની સાથે સંબંધ કરવો નહીં. જો કરે તો ઘર અને ગામ પણ છોડીને જવું પડે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે,

કોઈ એક ગામમાં ‘શિવ’ નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક સાવિત્રી નામની કન્યાપોર સ્ત્રી હતી. તેના ઘર આગળ એક વડતું વૃક્ષ હતું. તે વડના વૃક્ષમાં એક વ્યંતરદેવ રહેતો હતો. સાવિત્રી વડવૃક્ષના મૂલમાં પેશાબ તથા વિષ્ટા આદિ નાંખતી હતી. તથા કલેશ પણ બહુજ કરતી હતી. તે જોઈને તે વ્યંતરદેવ ઉદ્વેગ પામીને, બીજે સ્થાને જઈને રહ્યો. ત્યારબાદ સાવિત્રીના કલેશથી થાકીને શિવે બ્રાહ્મણ પણ તે ગામ છોડીને જ્યાં વ્યંતરદેવ રહેતો હતો ત્યાં ગયો. વ્યંતરદેવે તેને બોલખીને પૂછ્યું કે—‘હે શિવા, તું મને બોલખે છે ?’ ત્યારે શિવે કહ્યું—‘ના.’ પછી વ્યંતરદેવે પોતાની સર્વ

: ૫૪ :

ધર્મની દિશા

હકીકત કહીને કહ્યું કે-‘ તારી સ્ત્રીના ભયથી હું અહીં આવ્યો છું. ’ ત્યારે શિવે પણ પોતાની સર્વ હકીકત કહી સાંભળાવી. વ્યંતર દેવે કહ્યું કે-‘ હે શિવા, તારો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે ? ’ શિવે કહ્યું કે-‘ મારો નિર્વાહ આપની કૃપાથી થશે. ’ આ સાંભળી વ્યંતરદેવે શિવાને કહ્યું કે-‘ હું શેઠના પુત્રને વલગું છું, તું આવીને કહાડીશ તો હું નીકલીશ. તેથી તને પૈસાની પ્રાપ્તિ થશે. ’ શિવાએ એ પ્રમાણ કરવાથી તેને પૈસાની પ્રાપ્તિ થઈ અને લોકમાં તે મંત્રવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. વ્યંતરદેવે તેને બહુ દ્રવ્ય રળાવી આપ્યું. ત્યારપછી કોઈ દિવસે કોઈ ધનવંત શેઠના પુત્રને તે વ્યંતરદેવ વલગ્યો અને શિવાને કહ્યું કે-‘ હવે તું મને કહાડવાનો ઉપાય કરીશ નહિ, કારણ કે-હું નીકળવાનો નથી. છતાં તું પ્રયત્ન કરીશ તો તેથી તારો અપયશ થશે. ’ પણ શિવો ધનની ઇચ્છાથી, ના કદમાં છતાં પણ, તે શેઠીયાને ઘેર ગયો. ત્યારે વ્યંતરદેવે કહ્યું કે-‘ અહીં તું કેમ આવ્યો છે ! હું તને મારી નાંખીશ. ’ આ સાંભળી શિવે વિચાર કરી તાત્કાલિક બુદ્ધિથી જવાબ આપ્યો કે-‘ હું તને કહેવાને આવ્યો છું, કે સાવિત્રી અહીં આવી છે. ’ આ સાંભળીને વ્યંતરદેવ ત્યાંથી નાસી ગયો. કહ્યું છે કે.-

“ કલહિન્યા ગેહિન્યાંત્ર, કે કે નોદ્વિજિતા જનાઃ ।

સાઽન્નાઽઽગતેતિ શ્રુત્વૈવ, ત્યક્ત્વા પાત્રં ગતોઽમરઃ ॥૧૥”

અર્થ—હુનીઆમાં કલેશ કરનારી સ્ત્રીઓએ કોને કોને ઉદ્વેગ પમાડ્યા નથી ? ‘ તે સ્ત્રી અહીં આવી છે. ’ આટલું સાંભળતાંની સાથેજ એ વ્યંતરદેવ પાત્ર છોડીને નાશી ગયો. તો પછી મનુષ્યોનું તો કહેવું જ શું ?

આ વિષયમાં વિવાહના ભેદો, સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ, વિવાહ કરવાના

વ્યાખ્યાન પાંચમું

: ૫૬ :

ઉપાયો આદિ ઘણો વિસ્તાર છે, તે દૂંક સમયમાં કહી શકાય નહિ. સાર એટલો જ કે-ઉત્તમ સ્ત્રીના સંબંધથી આ ભવ તેમ જ પરભવ-એમ બન્ને ભવ મુધરે છે. કહ્યું છે કે:-

“एवं गृहस्थः सुकलत्रयोगात्, जनेषु शोभां लभते सुखी च ।
देवातिथिप्रीणनपुण्यकर्म्मार्जनैः परत्रापि गतिं विशुद्धां ॥१॥”

અર્થાત્—એવી રીતે સારી સ્ત્રીના યોગથી પુરુષ, લોકમાં શોભાને પામે છે અને સદા સુખી રહે છે. તેમજ દેવ, ગુરૂની ભક્તિથી તથા અતિથિ, પરોણા, દીન, અનાથાદિકના સત્કારથી મોટા પુન્યને ઉપાર્જન કરીને, પરલોકમાં પણ વિશુદ્ધ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. આથી ગૃહસ્થધર્મને અંગીકાર કરનારે શુદ્ધ સ્ત્રીનેજ મેળવવાનો પ્રયત્ન રાખવો, કે જોથી બન્ને ભવ શુદ્ધ થાય. આ પ્રમાણે ત્રીજો ગુણ કહ્યો.

વ્યાખ્યાન છઠું :

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

નમઃ વિકારવૃક્ષાણાં, મૂલાદુન્મૂલનાય ચ ।

દુઃખદારિદ્ર્યદુર્ભિક્ષ-ભેદનાય મહાત્મને ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—દુઃખરૂપના વિકારરૂપ વૃક્ષને મૂલથી ઉખેડી નાંખનાર અને દુઃખ, દારિદ્ર્ય અને દુર્ભિક્ષને છેદનાર મહાત્મા પુરુષને મારે નમસ્કાર થાઓ.

પાપથી બેય લોકમાં દુઃખ :

હવે ચોથા ગુણનું કિંચિત્ સ્વરૂપ, પાપભીરૂ એટલે જે કર્મના કરવાથી નરકાદિ ગતિને પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ કહીયે. તેનાથી ગૃહસ્થ ડરવાવાલો હોય. વાદીવેતાલ શ્રી શાંતિસૂરિ મહારાજે “ધર્મરત્ન પ્રકરણ” માં કહ્યું છે કે—

“હ્રપરલોગાવાણ, સંભાવેત્તો ન કિરિં પાવે ।

વીહહ અયસકલંકાતો, સ્વલ્લ ધમ્મરિહોમીરુ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—આ લોકના અપાયો જે રાજનિગ્રહાદિ તથા પરલોકના અપાય જે નરક-ગમનાદિક, તેનો વિચાર કરતો થકો પાપમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે તથા અપયશ-કલંકથી પણ અવશ્ય ડરે.

પાપ કરવાથી આ લોકમાં પણ મોટા મોટાઓને વિટંબનાઓ થયેલી છે. શ્રી જિનમંડનગણિ મહારાજે “આદ્યગુણ-વિવરણ”માં કહ્યું છે કે—

વ્યાખ્યાન કરું

: ૧૧ :

“ ઘૂતાદ્રાજ્યવિનાશનં નલનૃપઃ પ્રાપ્તોઽથવા પાણ્ડવા ।
મઘાત્ કૃષ્ણનૃપશ્ચ રાઘવપિતા પાપર્ષિઘતો દૂષિતઃ ॥
માંસાચ્છેનિકભૂપતિશ્ચ નરકે ચૌર્યાદિ નષ્ટા ન કે ।
વેશ્યાતઃ કૃતપુણ્યકો મતઘનોઽન્યસ્ત્રીમૃતો રાવણઃ ॥ ૧ ”

અર્થાત્—નલરાજા તથા પાંડવો જુગારના વ્યસનથી રાજ્યના નાશને પ્રાપ્ત થયાઃ રાઘવપિતા શિકારના વ્યસનથી રાજ્યથી બ્રહ્મ થયાઃ રાજગૃહી નગરીના રાજા શ્રેણિક મહારાજા માંસના વ્યસનથી નરકને પ્રાપ્ત થયાઃ ચોરીના વ્યસનીઓ કોણ નાશને પામ્યા નથી ? અર્થાત્—ચોરીના વ્યસનીઓ સર્વે આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં દુઃખી થાય છેઃ વેશ્યાના વ્યસનથી કૃતપુણ્યક નામનો શેઠીઓ નિર્ધન થઈ બહુ દુઃખને પ્રાપ્ત થયો અને પરસ્ત્રીના લંપટપણથી રાવણ મૃત્યુને પાત્ર થયો.

પાપનાં કારણો :

આ પ્રમાણે પાપના સેવવાથી આ લોકમાં ને પરલોકમાં દુઃખ થાય છે; માટે પાપનાં કારણોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો તે કારણો સુખ્ય સાત છે. “ સુક્તાવલિ ”ને વિષે કહ્યું છે કે—

૧—જુગાર રમવો, ૨—માંસ ખાવું, ૩—મદિરાપાન કરવું, ૪—વેશ્યાગમન, ૫—શિકાર, ૬—ચોરી અને ૭—પરસ્ત્રીગમન જમતને વિષે આ સાત કુવ્યસનના સેવવાથી પ્રાણી ઘોરમાં ઘોર નરકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આ લોક અને પરલોકને બગાડનાર પાપનાં કારણોનો પાપભીરુ પુરુષોએ અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ.

દેશાચારને લંઘવો નહિ :

હવે પાંચમા શુભ્રુતું કિંચિત્ સ્વરૂપ. પ્રસિદ્ધ દેશાચાર

: ૩૨ :

ધર્મની વિશ્લેષ

આચરણ નામે પાંચજો ગુણ છે. જે દેશમાં રહેતો હોય, તે દેશના લોકોને સમજત લેખન, વસ્ત્ર, ક્રિયારૂપ વ્યવહારાદિ જે દેશાચાર હોય, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે દેશના રહેવાવાલા લોકોથી વિરોધ થાય, માટે લોકવિરુદ્ધ કાર્ય ન કરે. “આદ્યગુણ વિવરણ”માં કહ્યું છે કે—

“લોકઃ સ્વલ્પાધારઃ સર્વેષાં ધર્મચારિણાં યસ્માત્ ।

તસ્માલ્લોકવિરુદ્ધં, ધર્મવિરુદ્ધં ચ સંત્યાજ્યમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જે કારણથી સમગ્ર ધાર્મિક લોકોનો આધાર ખરેખર લોક છે, તે માટે લોકવિરુદ્ધ તથા ધર્મવિરુદ્ધનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. લોકવિરુદ્ધ સર્વથા ન કરવું. મોટા મોટા મહાત્મા પુરુષોએ પણ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોનો ત્યાગ કરેલ છે. શ્રી મુનિચંદ્ર-સૂર મહારાજે “ધર્મખિન્દુની ટીકા”માં કહ્યું છે કે—

“યદ્યપિ સકલાં યોગી, છિદ્રાં પश्यति મેદિનીમ્ ।

તથાપિ લૌકિકાચારં, મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—યોગી પુરુષો પૃથ્વીને છિદ્રવાદી જુએ છે એટલે જગતને દૂષિત જુએ છે, તોપણ લૌકિકાચારનું મને કરીને પણ તેઓ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. દેશાચારનું ઉલ્લંઘન ન કરવાથી લોકોમાં યશ પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે—

“સમાચરન્ શિષ્ટમતઃ સ્વદેશ-ચારં યથૌચિત્યવશેન લોકે ।

સર્વાભિગમ્યો લભતે યશાંસિ, સ્વકાર્યસિદ્ધિશ્ચ ગૃહાશ્રમસ્થઃ॥૧”

અર્થાત્—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો પુરુષ, શિષ્ટપુરુષને માનનીય એવા પોતાના દેશાચારને, યોગ્ય રીતે આચરણ કરતો, લોકોમાં સર્વને માનનીય થાય છે. અને યશ તથા પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને પણ મેળવે છે.

અવર્ણવાદ છઠું

: ૧૩ :

કોઈનાય અવર્ણવાદ બોલવા નહિ :

હવે છઠ્ઠા ગુણનું કિંચિત્ સ્વરૂપ. અવર્ણવાદ કોઈના ન કહેવા, એ છઠ્ઠો ગુણ છે. પારકી નિંદાથી અપયશ તથા દુઃખાદિકને પ્રાપ્ત થાય છે. મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ “ પુષ્પ-માલા ” માં કહ્યું છે કે—

- “ સુદુર્વિગુણે ધરંતો પાવહ લહુઅત્તણં અકિંચિ ચ ।
 પરદોસકહાનિરઓ, ઉક્કરિસપરો અ સગુણેસુ ॥ ૧ ॥
- “ આયરહ જહ અકજં, અનો કિં તુજ્જ તત્થ ચિંતાપ ૧ ।
 અપ્પાણં ચિઅ ચિંતસુ, અજ્જવિ વસગં મવદુહાણં ॥ ૨ ॥
- “ પરદોસં જંપંતો, ન લહહ અત્થં જસં ન પાવેહ ।
 સજણંપિ કુણહ સત્તું, વંધહ કમ્મં મહધોરં ॥ ૩ ॥
- “ સમયંમિ નિગ્ગુણેસુવિ મણિયા મજ્જત્થમાવણા ચેવ ।
 પરદોસગહણં પુણ, મણિયં અન્નેહિંવિ વિરુદ્ધં ॥ ૪ ॥ ”

અર્થાત્—સારા ગુણોને ધારણ કરવા છતાં પણ, પારકા દોષ કહેવામાં રસિક અને પોતાના ગુણનો ગર્વ કરનાર પુરૂષ લઘુતા અને અપયશને પામે છે. અન્ય કોઈ એ કર્મના વશથી અકાર્ય કરતો હોય તો તેની ચિંતા કરવાનું તારે શું પ્રયોજન છે? તું તો અઘાપિં પર્યંત સંસારમાં જન્મ-મરણના દુઃખને વશ પડેલા પોતાના આત્માની જ ચિંતા કર. પારકા દોષને કહેવાથી તું નથી મેલવતો દ્રવ્ય કે નથી મેલવતો યશ; ઉલટું, સ્વજનોને શત્રુ બનાવે છે, અને દુઃખદાયી મહાધોર કર્મને બાંધે છે. શાસ્ત્રોમાં નિર્ગુણી જનો ઉપર પણ મધ્યસ્થ ભાવના રાખવાનું કહ્યું છે. અને પરદોષોને ગ્રહણ કરવાનું તો અન્યમત-

: ૧૪ :

ધર્મની દિશા

વાળાઓએ પણ વિકૃત જ કહ્યું છે, તો વીતરાગ ભગવાનના માર્ગમાં કહેવું જ શું ?

રાજનિન્દાદિ વિશેષ કરવી નહિ :

પારકી નિંદામાં પણ રાજા, મંત્રી આદિની નિન્દા તો વિશેષ કરીને ન જ કરવી. “ ધર્મખિન્દુ ” માં કહ્યું છે કે:-

“ ન પરપરિવાદાદન્ય, - દ્વિદ્વેષણે પરં મેષજમસ્તિ ।

રાજાદિષુ તુ વિત્તપ્રાણ, - નાશાદિરપિ દોષઃ સ્યાત્ ॥૧૧॥ ”

અર્થાત્—દુશ્મનાવટની વૃદ્ધિ થવામાં, પારકી નિંદા સિવાય અન્ય કાંઈ ઔષધ (સખળ કારણ) નથી: તથા રાજા મંત્રીની નિંદાથી તો ધન અને પ્રાણીનો પણ નાશ થાય છે : માટે પારકી નિંદા ન કરવી; એટલું જ નહિ પણ પોતાનો શ્લાઘા પણ ન કરવી. પોતાના મુખથી પોતાની શ્લાઘા કરનાર, જગતમાં યશને પ્રાપ્ત થતો નથી. “ દ્વાદશકુલકવૃત્તિ ” માં કહ્યું છે કે:-

“ પરેણ પરિચ્ચાતો, નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવેત્ ।

શક્રોઽપિ લઘુતાં યાતિ, સ્વયં પ્રચ્ચાપિતૈઃ ગુણૈઃ ॥૧૨॥ ”

“ આત્મોત્કર્ષ વિનાપિ સ્યાત્, ગુણતો ગૌરવં જને ।

“ ન હિ માસ્વામિજાભાસઃ કદાચિદપિ શંસતિ ॥૨૨॥ ”

અર્થાત્—ખીજાએ કરીને જે પ્રસિદ્ધ થાય, તે નિર્ગુણી પણ ગુણવંત કહેવાય છે અને પોતાની મેળે પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરતાં ઇન્દ્ર પણ લઘુતાને પામે છે. પોતાના ગુણોની ઉત્કર્ષતા (મોટાઈ) કર્યા વિના પણ લોકોમાં ગુણથી ગૌરવ-તાને પમાય છે. દષ્ટાંત તરીકે જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશને

બ્યાખ્યાન છઠું

: ૧૫ :

કદાપિ વખાણતો નથી. આ હેતુથી પોતાની સ્તુતિ તથા પરની નિંદા કદી પણ નહિ કરવી.

ગૃહસ્થનું ઘર :

હવે સાતમા ગુણનું સ્વરૂપ. ગૃહસ્થ અનેક પેસવા નીકળવાના દારોથી રહિત મકાનવાલો ન હોય; કારણ કે-જો ઘરમાં પેસવા નીકળવાનાં ઘણાં દાર હોય, તો જોઓના આગમન અને પ્રવેશની ખબર પડતી નથી, તેવા દુષ્ટ લોકોના આવવાથી, સ્ત્રી વગેરેનો પરાભવરૂપ ઉપદ્રવ થાય છે. આ ઠેકાણે ઘરનાં અનેક દારોનો નિષેધ થવાથી, ગૃહસ્થ નિયમિત દારથી સારી રીતે રક્ષણ કરાએલા ઘરવાલો હોવો જોઈએ, એવું અહીં તાત્પર્ય છે.

તેવા પ્રકારના ઘરને પણ અનુચિત સ્થાનમાં નહિ બાંધતાં, ઉચિત ભૂમિમાં જ બાંધવું યુક્ત છે. ભૂમિ આ પ્રમાણે છે:- અસ્થિ, રાખ, ખાતર વગેરે દોષ અને નિષેધ કરેલ આય- (દ્રવ્ય)થી રહિત હોય. તથા ઘણી દૂર્વા, અંકુરા, દર્ભનો ગુચ્છો, સુંદર વર્ણ, તથા ગંધવાદી માટી હોય, સારા સ્વાદયુક્ત પાણીનો ઉદ્દગમ હોય, અને નિધાનવાલું હોય, તેને યોગ્ય સ્થાન (ભૂમિ) કહે છે. કહ્યું છે કે:-

“શીતસ્પર્શોષ્ણકાલે યાઽત્યુષ્ણસ્પર્શા હિમાગમે ।

વર્ષાસુ ચોમયસ્પર્શા, સા શુભા સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—ઉષ્ણકાલમાં શીત સ્પર્શવાળી, શીતકાલમાં અતિ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી અને વર્ષા ઋતુમાં ઉષ્ણ તથા શીત એ બન્ને સ્પર્શવાળી ભૂમિ શુદ્ધ ગણાય છે. વળી પ્રથમ ભૂમિને એક હસ્ત પ્રમાણ ખોદી પછી તે ખાડાને તે માટીથી પૂરી દેતાં જો માટી વધી પડે તો એક, એછી રહે તો હીન અને ખરોખર થાય તો સાધારણ

: ૩૩ :

ધર્મની દિશા

(મધ્યમ) ભૂમિ સમજવી. વળી જે જમીનમાં વાવેલી ડાંગર વગેરે ત્રણ દિવસમાં અને સાત દિવસમાં ઊગે, તે ભૂમિ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન એમ ત્રણ પ્રકારની છે; અથવા જે દિગ્મૂઢ કરનારી ન હોય, અર્થાત્-જે જમીનમાં ઊભા રહેવાથી દિશાઓની ચોક્કસ ખબર પડતી હોય, ચારે બાજુ સરખી હોય, સુંદર આકૃતિ હોય, ત્રીજે દિવસે ખીજને ઉઘાડવાવાલી હોય અને પૂર્વ, ઇશાન તથા ઉત્તર દિશા તરફ જલાશય યુક્ત હોય, તે જમીન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; ઇત્યાદિ સ્થાન માટે અન્ય શાસ્ત્રોથી બાણી લેવું.

ઘરનું સ્થાન :

સ્થાનના ગુણ તથા દોષોનું જ્ઞાન તો શકુન, સ્વપ્ન, દેવપ્રશ્ન અને નિમિત્ત વગેરેના બળથી થાય છે. સ્થાન સંબંધી નિષેધ તો આ પ્રમાણે છે-જે સ્થાનમાં વૃક્ષ અને ધ્વજ વગેરેથી પહેલા તથા છેલ્લા પહોર સિવાયની એટલે ખીજ તથા ત્રીજ પહોરની છાયા પડતી હોય, તો તે છાયા નિરંતર દુઃખ આપનારી થાય છે. ખજુરી, દાઠમ, કેળ, બોરડી અને ખીજોરાનું વૃક્ષ, જે ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તે ઘરનો મૂળથી નાશ થાય છે; તેથી આ વૃક્ષોના કાષ્ટનો ત્યાગ કરવો. કોઈ કહે છે કે-‘ઘરની પૂર્વ દિશાએ વડ, દક્ષિણ તરફ ઉમરડો, પશ્ચિમ દિશાએ પીંપળો અને ઉત્તર દિશા તરફ પીંપળો હોય તો તે પ્રશંસનીય છે.’ વળી તીર્થંકરની પીઠ, શંકર, તથા સૂર્યની દૃષ્ટિ, વાસુદેવની ડાબી બાજુ અને બ્રહ્માની દક્ષિણ બાજુનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થે મકાન બંધાવવું. ખીજે સ્થળે પણ કહેલું છે કે-“જિનેશ્વરની પીઠ, સૂર્ય તથા શંકરની દૃષ્ટિ અને વિષ્ણુની વામ બાજુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.” ચંડી સર્વ દિશાએ અશુભ છે. અને બ્રહ્મા સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અરિહંતની દૃષ્ટિ તથા દક્ષિણ બાજુ અને શંકરની પીઠ તથા વામ બાજુ હોય, તો કલ્યાણ કરનાર : અને

આખ્યાન છઠું

: ૧૭ :

તેથી વિપરીત દિશાએ હોય તો ઘણું દુઃખ આપનાર થાય છે; પરંતુ જો વચમાં માર્ગ હોય તો કાંઈ પણ દોષ લાગુ થતો નથી.

ઘરની નિર્દોષતા :

“પુરિસવ્વ ગિહસ્સંગં, હીણં અહિંસં ન પાવણ સોહં ।

તમ્હા સુદ્ધં કીરહ, જેણ ગિહં હવહ રિદ્ધિકરં ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્—ન્યૂનાધિક શરીરવાળા પુરુષની પેઠે, ઘરનું પ્રમાણ ન્યૂનાધિક હોય તો શોભા પામતું નથી, તેથી જો ઘર નિર્દોષ કયું હોય તો તે ઋદ્ધિ કરનાર થાય છે.

વળી—બીજેરી, કેળ, દાડમ, ઝંખીર, આંબલી, ખાવલ, ખોરડી, અને ધંતુરાના કાષ્ઠનો પણ ત્યાગ કરે. આ વૃક્ષોનાં મૂળીયાં પાડોશને લીધે જેના ઘરમાં ગયાં હોય અને તેમની છાયા જેના ઘર ઉપર પડતી હોય, તેના કુળનો નાશ થાય છે. પાષાણમય સ્તંભ, પાટકા, છત, ખારસાખ અને ઉત્તરંગ, એ સર્વ ગૃહસ્થોને હાનિકારક છે; પણ ધર્મસ્થાનમાં તે સુખ આપનાર છે. પાષાણમય પ્રાસાદ કે ઘરમાં, કાષ્ઠના સ્તંભાદિકનો; અનેક કાષ્ઠમય પ્રાસાદ કે ઘરમાં પાષાણના સ્તંભાદિકનો ગૃહસ્થોએ પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. દેવમંદિર, કૂપ, વાપિકા, શ્મશાન, મઠ અને રાજમંદિરના પાષાણ, ઈંટો અને કાષ્ઠ, ગૃહસ્થે બાંધકામમાં શરસવ માત્ર પણ લેવા યોગ્ય નથી. ગોળાકાર, ખૂણા રહિત, સાંકડું, એક બે કે ત્રણ ખૂણાવાળું અને દક્ષિણ તથા વામ બાજુ દીર્ઘ હોય, એવા ઘરમાં વાસ કરવો યોગ્ય નથી.

શુભકારક ચિત્રામણ :

જે ઘરમાં દ્વાર આપોઆપ ખંધ થાય અને ઉઘટે છે, તે

: ૬૮ :

ધર્મની દિશા

ઘર અશુભ ગણાય છે. અને ઘરના મૂળદ્વારમાં ચિત્ર તથા કલશ આદિની વિશેષ શોભા કરવી તે શુભ ગણાય છે. જોગણીનાં નાટક, ભારત, રામાયણ, રાજાનાં યુદ્ધ, ઋષિના ચરિત્ર અને દેવનાં ચરિત્રોનાં ચિત્રો ઘર ઉપર ચિતરવાં યોગ્ય નથી. કુળ-યુક્ત વૃક્ષ, પુષ્પ, વેલડી, સરસ્વતી નવનિધાનયુક્ત લક્ષ્મી, કલશ, વધામણાં અને સ્વપ્નોની શ્રેણી, એ મકાન ઉપર ચિત્ર્યાં હોય તો તે શુભ ગણાય છે.

ઘર કયી દિશાએ ઉત્તર જોઈએ ?

મકાન પૂર્વ તરફ ઉત્તર હોય તો દ્રવ્યની હાનિ કરનાર, દક્ષિણ તરફ ઉત્તર હોય તો દ્રવ્યની સમૃદ્ધિ કરનાર, પશ્ચિમ તરફ ઉત્તર હોય તો વૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તર તરફ ઉત્તર હોય તો વસ્તિનો નાશ કરનાર થાય છે. નગર કે ગામના ઇશાનાદિક કોણમાં મકાન બાંધવું નહીં; કારણ કે તે સત્પુરુષો માટે અશુભ ગણાય છે. પણ અંત્યજ જાતિને માટે તો (લક્ષ્મી આદિની) વૃદ્ધિ કરનાર છે.

વલી ઘરમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરનારો ઉપાય આ પ્રમાણે છે.

જે ઘરમાં વેધાદિક દોષ ન હોય, સઘળો કાટમાલ નવો હોય, ઘણાં દ્વાર ન હોય, ધાન્યનો સંગ્રહ હોય, રક્તવર્ણની ચવનિકા હોય, જ્યાં દેવતા પૂજતા હોય, આદરપૂર્વક ઉત્સવ થતો હોય, સારી રીતે ઘરનો કચરો દૂર થતો હોય. મોટાં નાના વગેરેની સારી વ્યવસ્થા હોય, દીપક બળતો હોય, રોગીનું પાલન થતું હોય અને શ્રમ પામેલાની ચાકરી થતી હોય તેવા ઘરમાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે.

ઘરની વ્યવસ્થા :

ઘરની વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ, તેને માટે કહ્યું છે કે,

આખ્યાન છઠું

: ૧૬ :

“ પૂર્વસ્થાં શ્રીગૃહં કાર્ય;—માગ્નેય્યાં ચ મહાનસમ્ ।

શયનં દક્ષિણસ્થાં તુ, નૈઋત્યામાયુધાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રુજિક્રિયા પશ્ચિમાયાં વાયવ્યાં ધાન્યસંગ્રહઃ ।

ઉત્તરસ્થાં જલસ્થાન—મીશાન્યાં દેવતાગૃહમ્ ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્—લક્ષ્મીનું સ્થાપન પૂર્વ દિશામાં, રસોડું અગ્નિ-કોણમાં, શયન દક્ષિણ દિશામાં, શસ્ત્રાદિ નૈઋત્ય કોણમાં, ભોજન-ક્રિયા પશ્ચિમ દિશામાં, ધાન્ય સંગ્રહ વાયવ્ય કોણમાં, જલનું સ્થાન ઉત્તર દિશામાં અને દેવનું મંદિર ઇશાન કોણમાં કરવું.

મકાનનું સ્થાન:

તેમ જ સ્થાન કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે, અતિપ્રગટ અને અતિશુભ ન હોવું જોઈએ. એમાં અતિપ્રગટ હોય તો, સમીપમાં બીજાં ઘર ન હોવાને લીધે, અને ચારે તરફ ખુલ્લું હોવાને લીધે ચોરાદિકથી પરાભવ થાય; અને અતિશુભ હોય તો ચારે તરફનાં બીજાં મકાનોથી ઘેરાયેલું હોવાને લીધે શાભા પામતું નથી. તથા અગ્નિ વગેરેના ઉપદ્રવ વખતે મકાનમાં મુશ્કેલીથી પેસી કે નીકળી શકાય છે. તથા જ્યાં સુંદર શીલ વગેરેથી અલંકૃત પાડોશી વસતા હોય તેવા સ્થાનમાં મકાન હોવું જોઈએ. જો ખરાબ શીલ (આચાર)વાળા પાડોશી હોય તો ખરેખર તેમના આલાપ સાંભળવાથી અને ચેષ્ટા વગેરે જોવાથી સફળગુણી પુરુષને પણ આપોઆપ હાનિ થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે, ઉત્તમ સાધુના ઉપાશ્રયની પાસે રહેલા હાથીને સાધુના દર્શનથી દયાના પરિણામ થયા હતા, અને પાછળથી સૂકરીના રહેઠાણ પાસે કરેલી હસ્તીશાળામાં રહેવાથી, તે જ હાથી દયારહિત થયો હતો. વળી ગાયો ચારનાર સંગમને સારા પાડોશીનો યોગ મળવાથી, તે પરલોકમાં શાલિભદ્રપણે

: ૭૭ :

ધર્મની વિશ્લેષ

ઉત્પન્ન થયો હતો. આગમમાં નિષેધ કરેલા હુદ પાડોશીઓ તે આ પ્રમાણે ગણાય છે—

‘દાસી, તિર્યચોથી પોષણ કરનાર, તાલાચર (તાભોટા પાડીને કરવાવાલાં મસ્કરા), સ્મશાનમાં મૃગલાં વગેરેને પાસમાં નાખનાર (પારધી) વ્યાધ, શિકારી વિશેષ (જનાવરની મંદદથી શિકાર કરનાર) હરિકેશ ચંડાળ વિશેષ, બિલ્લલોક, માછી, જુગારી, વેશ્યા, નટ જાતિ વિશેષ, ભાટ અને કુકર્મ કરવાવાળા પુરુષોના ઘર તથા દુકાનના પાડોશનો અને તેમની મૈત્રીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી ઘર, સાર્વજનિક દેવળ-ધર્મશાળાની પાસે હોય તો હાનિ, ધૂર્તના મકાન પાસે હોય તો પુત્રનાશ અને મંત્રીના મકાન પાસે હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય છે. મૂર્ખ, અધર્મી, પાખંડી, મર્યાદારહિત, ચોર, રોગી, ક્રોધી, અત્યજ, અહંકારી, ગુરુની શય્યા સેવનાર, શત્રુ, સ્વામીવંચક, શિકારી અને સાધુ, સ્ત્રી તથા બાળકનો ઘાત કરનાર એવો અધમ પુરુષ:—આ જમ્હાનાં પાડોશનો આત્માનું હિત ઇચ્છનાર બુદ્ધિમાન પુરુષોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ રીતે માર્ગાનુસારીના સાતમા ગુણનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું.

વ્યાખ્યાન સાતમું.

[માર્ગાનુસારીના ગુણો (ચાલુ) ૮ થી ૧૫]

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

અર્હન્સર્વાર્થવેદી ચતુકુલતિલકઃ કેશવઃ શંકરો વા,
 વિભ્રદ્ગૌરીં શરીરે દધદનવરતં પદ્મજન્માક્ષસૂત્રમ્ ।
 બુદ્ધો વાઽલં કૃપાલુઃ પ્રકટિતશ્ચવનો માસ્કરઃ પાવનો વા,
 રાગાદ્યૈર્યો ન દોષૈઃ કલુષિતહૃદયસ્તં નમસ્યામિ દેવમ્ ॥૧॥

ભાવાર્થઃ—સર્વ પદાર્થના જ્ઞાતા, શ્રી અર્હન્ ભગવાન હોય, અથવા ચાલુકુલને વિષે તિલક સમાન શ્રી કૃષ્ણ મહારાજ હોય, અથવા શરીરમાં પાર્વતીને ધારણ કરનાર શિવજી હોય, અથવા નિરંતર જપમાળા ધારણ કરનાર બ્રહ્માજી હોય, અથવા અત્યંત કૃપાવંત બુદ્ધ ભગવાન હોય, યા જગતને પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય હોય કે અગ્નિદેવતા હોય, પરંતુ રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, ક્ષયા આદિ દોષોથી જે મહાત્માઓનાં હૃદય કલુષિત નથી તે પરમાત્માને મારા નમસ્કાર હો !

૮ સત્પુરુષોનો સંગ :

આ લોકના તથા પરલોકના હિતને માટે પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષોનો સંગ કરવો, પરંતુ જુગારી, ઘૂત, વિટ, ભાંક આદિ પુરુષોનો

: ૭૨ :

ધર્મની દિશા

સંગ ન કરવો, કારણ જેવી સોબત તેવી અસર થયા વિના રહેતી નથી. કહ્યું છે કે,-

પદ્ય સત્સંગમાહાત્મ્યં, સ્પર્શપાષાણયોગતઃ ।

લોહંસ્વર્ણીભવેત્સ્વર્ણયોગાત્કાચો મળીયતે ॥ ૧ ॥

વિકારાય ભવત્યેવ, કુલજોડપિ કુસંગતઃ ।

જલજાતોડપિ દાહાય, શંખો વહ્નિનિષેવણાત્ ॥ ૨ ॥

આસ્તામૌપાધિકો દોષઃ, સહજોડપિ સુસંગતઃ ।

અપયાતિ યથા કર્મ, જીવસ્ય જ્ઞાનસંગમાત્ ॥ ૩ ॥

અકમાતૃપિતૃત્વેડપિ, શ્રૂયતે શુકયોદ્વયોઃ ।

મિહાનાં ચ મુનીનાં ચ, સંગાદોષો ગુણો યતઃ ॥૪॥

ભાવાર્થઃ—જુઓ સત્સંગનું મહાત્મ્ય કેવું છે? સ્પર્શ (પારસ) મણિના સંગથી લોહું પણ સુવર્ણપણાને પામે છે અને કાચ સોનાના સંગથી મણિની ગણતરીમાં આવે છે. ૧ જેમ જળમાં પેદા થયેલો શંખ અગ્નિના સંગથી દાહકગુણવાળો થાય છે, તેમજ સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પણ ખોટી સોબતથી વિકારપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દુર્ગુણી થાય છે. ૨

ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ દૂષણ તો દૂર હો! એટલે નાશ પામેજ, પરંતુ જ્ઞાનના યોગથી જીવની સાથે અનાદિ કાળથી લાગેલાં કર્મ પણ નાશ પામે છે, તેની માફક સ્વાભાવિક દૂષણો હોય, તે પણ સત્સંગથી નાશ પામે છે. ૩ આપણે સાંભળીએ છીએ કે, એકજ માઆપના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલ બંને પોપટોમાંથી એક પોપટ ભીલ લોકોના સહવાસથી દુર્ગુણી થયો અને બીજો મુનિમહાત્માઓના સંગથી સદ્ગુણી થયો. ૪

વ્યાખ્યાન સાતમું

: ૭૩ :

સત્સંગરૂપ સદ્ગુણ પોપટ જેવા પક્ષીને અને લોહ તથા કાચ જેવા અચેતન પદાર્થને ગુણકારી થાય છે, તો મનુષ્ય જેવા રત્નને તો તેથી ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત નિઃસંશય છે.

તેમજ આ જગતમાં પદાર્થ જે પ્રકારના છે: પ્રથમ લાવુક અને બીજો અલાવુક. તેમાં લાવુક-એટલે ફેરફાર થવાવાળો, અને ફેરફાર ન થવાવાળાનું નામ અલાવુક છે. ઉદાહરણમાં જેમ આંખાનું વૃક્ષ હોય, ને તેની જડમાં લીંબડાનું વૃક્ષ હોય, તો તે આંખાના ફળમાં કટુકતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને જો ચંદનનું વૃક્ષ હોય, તો સુગંધી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જેવી સોખત મળે, તેવી અસર થાય છે. અને એરંડ વૃક્ષની સાથે જમે તે વૃક્ષનો સંયોગ થાય તોપણ તેને કંઈપણ અસર થતી નથી. આ લાવુક અને અલાવુક પદાર્થની ઉદાહરણ સાથે વ્યાખ્યા કરવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, આ ચેતન કહો, અથવા છવ કહો, તે આંખાના વૃક્ષની જેમ લાવુક ગુણવાળો છે; માટે તે જેવા પ્રકારના સહવાસમાં આવે, તેવો બની જતાં તેને ઘણો સમય લાગતો નથી. માટે કુસંગનો ત્યાગ કરી બનતા પ્રયાસે સત્સંગની પ્રાપ્તિ કરવી.

૯ માતા-પિતાદિક વહીલની સેવા :

માતાપિતા આદિ વૃદ્ધ પુરુષોની ત્રણે કાલ નમસ્કારાદિરૂપ સેવા કરવી. માતાપિતાદિકની સેવા કરવાથી તીર્થયાત્રા સમાન ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે,—

માતાપિત્રાદિવૃદ્ધાનાં, નમસ્કારં કરોતિ યઃ ।

તીર્થયાત્રાફલં તસ્ય, તત્કાર્યોઽસૌ દિનેદિને ॥૧॥

સાવાર્થ :—માતાપિતા, વહીલબંધુ તથા મોટી બહેન આદિ વૃદ્ધ પુરુષોને જે પુરુષ નમસ્કાર કરે છે, તેને તીર્થયાત્રાનું

: ૫૪ :

ધર્મની રક્ષા

ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે સંતપુરુષે અહર્નિશ ઉપરોક્ત વૃદ્ધ પુરુષોની નમસ્કારરૂપી સેવા બળવવામાં ચૂકવું નહીં. ૧ માતા-પિતાદિકની પૂજા કરવી તે તો સજ્જન પુરુષોનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે,—

આસ્તન્યપાનાજનની પશૂનામાદારલાભાચ્ચ નરાધમાનામ્ ।

આગેહકર્માવધિ મધ્યમાનામાજીવિતાત્તીર્થમિવોત્તમાનામ્ ॥૧॥

ભાવાર્થ :—પશુઓ જ્યાં સુધી દૂધ મળે ત્યાં સુધી માતાનો સંબંધ રાખે છે, અને અધમ પુરુષો સ્ત્રી મળે ત્યાંસુધી, અને મધ્યમ પુરુષો જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાવાસ ચલાવવાની શક્તિ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી અને ઉત્તમ પુરુષો તો જીવતાં સુધી પરમોપકારી માતાની પાલના કરે. ૧ માટે ઉત્તમ પુરુષોના આ ઉત્તમ ગુણોનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ માતા-પિતાની સેવારૂપ ગુણ અંગીકાર કરવા લાયક છે: તેમજ દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં માતાપિતાની આજ્ઞા માગવી જોઈએ. અર્થાત્ દરેક કાર્ય માતાપિતાની આજ્ઞાથી જ કરવું, આજ્ઞા માનવી એ પણ એક ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે. માતાપિતાની માફક પોતાના વિદ્યાશુરૂ તેમજ ધર્મશુરૂની પણ અવશ્ય અહર્નિશ સેવા કરવી અને માતાપિતા આદિ વડીલોએ ધર્મના પવિત્ર માર્ગે જનારા પોતાના બાળક-આશ્રિતોને અવશ્ય અનુજ્ઞા આપવી જોઈએ.

૧૦ ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

સ્વચક્ર તથા પરચક્રનો વિરોધ, દુષ્કાળ, મરડી આદિ ઇતિઓ અને પ્રજ્ઞના પરસ્પર કલેશથી ઉપદ્રવવાળા નગરાદિકનો ત્યાગ કરવો, અને જો ત્યાગ ન કરે તો પ્રથમ ઉપાર્જન કરેલા ધર્મ, અર્થ અને કામનો નાશ થાય છે, અને નવીન પેદા થવા પામતા નથી. તથા તે ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉત્પન્ન ન થવાથી આ લોક તથા પરલોક બગડે છે તેમજ આમાદિક જેવા સ્થાનમાં

અધ્યાન સાતમું

: ૭૫ :

વાસ કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, માટે તેવા સ્થાનનો પણ ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે,

यदि वाञ्छसि मूर्खत्वं, वसेद्ग्रामं दिनत्रयम् ।

अपूर्वस्यागमो नास्ति, पूर्वाधीतं विनश्यति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—હે ઉત્તમ પુરુષ ! જો તારે પોતાને મૂર્ખપણાની ઇચ્છા હોય, તો ગામની અંદર ત્રણ દિવસ વાસ કરવો. કારણ કે ગામમાં રહેવાથી નવીન વિદ્યાનો લાભ નહીં અને પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાનો નાશ થાય છે. (૧) માટે એવા અવશુભને ઉત્પન્ન કરનાર ગામમાં વાસ ન કરવો, પરંતુ જ્યાં દેવશુદ્ધ આદિ સત્પુરુષોનો સમાગમ તથા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય, તેવા સ્થાનમાં વાસ કરવો. કહ્યું છે કે,

गुणिनः सुवृत्तं शौचं, प्रतिष्ठा गुणगौरवम् ।

अपूर्वज्ञानलाभश्च, यत्र तत्र वसेत्सुधी : ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જે નગરમાં શુભી પુરુષોનો વાસ હોય અને સ્વચ્છ, શૌચ, માન્યતા, શુભની ગૌરવતા, અપૂર્વ જ્ઞાનનો લાભ આદિ શુભોની પ્રાપ્તિ થાય તે ગામમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોએ નિવાસ કરવો એ જ ઉચિત છે.

૧૧ નિંદિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી.

દેશ, જાતિ, કુલ આદિની અપેક્ષાએ જે કામ નિંદિત હોય, તે કાર્ય સત્પુરુષોને કરવું ઉચિત નથી, પરંતુ જે કાર્ય કરવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય, તે કાર્ય કરવું. કહ્યું છે કે,

दिवसेनैव तत्कार्यं, येन रात्रौ सुखी भवेत् ।

मासैरष्टमिस्तत्कार्यं, वर्षसु स्याद्यतः सुखी ॥ ૧ ॥

: ૭૧ :

ધર્મની દિશા

पूर्ववयसि तत्कार्यं, येन बृद्धः सुखी भवेत् ।

सर्ववयसा तत्कार्यं, येन प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ:—આખા દિવસમાં એવા પ્રકારનું કામ કરવું કે, જેથી રાત્રી સુખી અવસ્થામાં નિર્ગમન થઈ શકે, અને આઠ માસમાં પણ એવું ઉત્તમ કાર્ય કરવું કે, જેથી વર્ષાઋતુ નિરૂપાધિપણે વ્યતીત થઈ શકે. (૧) પ્રારંભની ઉંમરમાં એવું કામ કરવું કે, જેથી વૃદ્ધાવસ્થા નિરોપાધિપણે ઉદ્ધવન કરી શકાય, અને સંપૂર્ણ ઉંમરમાં એવી નીતિથી ઉત્તમ કાર્યો કરવાં કે, જેથી પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય. (૨)

ઉપરોક્ત શાસ્ત્રકારનાં વચનોને બહુમાનપૂર્વક અંગીકાર કરી સર્વ રીતે સુખને આપનાર એવાં નીતિમય કાર્યો કરવાં, એ જ સજ્જન પુરુષોને ઉચિત છે. અને ઉપરોક્ત નિર્દિષ્ટ કાર્યોથી નિવર્તન થવું, એ કર્તાવ્ય છે.

૧૨ આવક પ્રમાણે વ્યય કરવો.

ખેતી તથા વ્યાપાર અને રાજસેવાદિથી જે ધનની પ્રાપ્તિ થાય, તેનું નામ આવક કહેવાય છે, અને સ્વકુટુંબનું પોષણ કરવું, તથા પોતાના સંબંધી તથા દેવ અતિથિ આદિની પૂજા આદિ કાર્યોમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો. તેનું નામ વ્યય કહેવાય છે, એવા પ્રકારનો વ્યય કરવો તે પણ પોતાની આવકને અનુસારે કરવો; કારણ કે, જો આવકના પ્રમાણથી અધિક વ્યય જે પુરૂષ કરે, તે પુરૂષ અદ્યપકાળમાં નિર્ધન અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે. કહ્યું છે કે,

आये व्ययमनालोच्य, यस्तु वैश्रमणायते ।

अचिरेणैव कालेन, सोऽत्र वै श्रमणायते ॥ ૧ ॥

બ્યાખ્યાન સાતમું

: ૭૭ :

ભાવાર્થ :—જે પુરૂષ આવક તથા ખર્ચનો વિચાર કર્યા વિના કુખેરભંડારીની માફક દાતાર બની જાય છે, તે પુરૂષ અદ્યકાળમાં જ આ લોકમાં નિર્ધનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. “૧”

શાસ્ત્રકારોએ તો ગૃહસ્થો સદાકાલ ધર્મમાં સ્થિર ચિંતવાળા રહી શકે એવા હેતુથી આવકને અનુસારે વ્યય કરવા ઉપદેશ કરેલ છે. તે પણ કેટલા પ્રમાણમાં કરવો તે બતાવે છે.

પાદમાયાન્નિધિં કુર્યાત્, પાદં વિત્તાય ઘટ્ટયેત્ ।

ધર્મોપભોગયોઃ પાદં, પાદં ભર્ત્તવ્યપોષણે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—આવકનો ચોથો ભાગ ભંડારમાં સ્થાપન કરે, અને બીજો ચોથો ભાગ વેપારમાં ખર્ચે અને ત્રીજો ચોથો ભાગ ધર્મ-કાર્યમાં તથા શરીરના ઉપભોગમાં, અને છેલ્લો ચોથો ભાગ પોષ્યવર્ગ—(કુટુંબાદિક)ના નિર્વાહ કરવામાં ખર્ચે. ૧

આવકનો વિચાર કર્યા વિના ખર્ચ કરવાથી ઉપરોક્ત દોષની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ જાણીને સંજ્ઞન પુરુષોને શાસ્ત્રકારોએ ઉપરોક્ત ૪લોકમાં ખર્ચ કરવાની જે પદ્ધતિ બતાવી, તેજ પદ્ધતિ અંગીકાર કરવી ઉચિત છે.

૧૩ વૈભવાનુસાર વેષ ધારણ કરવો.

વસ્ત્ર, અલંકાર આદિ લોભ્યપદાર્થોને લક્ષ્મી, વય, અવસ્થા, દેશકાલ, અને જાતિને અનુસારે અંગીકાર કરવા; કારણ કે અનુચિત વેષ ધારણ કરવાથી હાંસીને પાત્ર થવાય છે. કહ્યું છે કે,

અર્થાદધિકનેપથ્યો, વેષહીનોઽધિકે ઘને ।

અશક્તો વૈરકૃચ્છકતૈર્મહદ્ધિરુપહસ્યતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—લક્ષ્મીથી અધિક વેશ ધારણ કરનાર અને

: ૭૮ :

ધર્મની કિશોરી

અધિક ધન હોવા છતાં કૃપણતાથી ફાટેલતૂટેલ વસ્ત્રને ધારણ કરનાર એવો ધનવાન, તેમજ સમર્થ પુરુષોની સાથે વૈરને ધારણ કરનાર અસમર્થ માણસ,—આ બધા; મહાન પુરુષોના ઉપહાસનું પાત્ર બને છે; માટે સજ્જન પુરુષોએ ઉચિત વેષને ધારણ કરવો એ જ ઉચિત છે.

૧૪ બુદ્ધિના આઠ ગુણ મેળવવા :

બુદ્ધિના આઠ ગુણો શાસ્ત્રકાર શ્લોકદ્વારા જણાવે છે;

શુશ્રૂષા શ્રવણં ચૈવ, ગ્રહણં ધારણં તથા ।

उहापोहोऽर्थविज्ञानं, तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—મન, વચન અને કાયાના અન્ય વ્યાપારો દ્વર કરીને શાસ્ત્ર સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે શુશ્રૂષા નામનો પ્રથમ ગુણ ૧, શાસ્ત્રનું સાંભળવું, તે શ્રવણ નામનો બીજો ગુણ ૨, સાંભળેલ શાસ્ત્રના અર્થનું ગ્રહણ કરવું, તે ગ્રહણ નામનો ત્રીજો ગુણ, ગ્રહણ કરેલ અર્થને વિસારવો નહીં, અર્થાત્ અહ-નિશ સ્મરણમાં રાખવો, તે ધારણ નામનો ચોથો ગુણ બાજુવો, ભણેલા અર્થનું આલંબન અંગીકાર કરીને સરખા પ્રકારના બીજા પદાર્થોને વિષે વ્યાપ્તિ થવાથી અર્થાત્ સદૃશ પદાર્થ દેખવાથી તેમજ સાંભળવાથી તે પદાર્થમાં વિતર્ક કરવો; જેમકે દ્વરથી ધૂમાડાને દેખીને તર્ક કરવો કે, ધૂમાડો છે, માટે અગ્નિ હોવો જ જોઈએ, અથવા ભોજનના સમયમાં ભોજન કરનાર માણસે કહ્યું કે, સિંધવને લાવો, ત્યારે વિચાર કરવો જે, સિંધવનો અર્થ ઘોડો અને લવણ એ છે, પરંતુ ભોજનનો સમય હોવાથી સિંધવનો અર્થ લવણજ થઈ શકે, પણ અથ નહીં, માટે લુણ-લાવવું, એવો વિતર્ક કરવો, તેનું નામ વિતર્ક નામનો પાંચમો ગુણ. યુક્તિ અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ એવા જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરી તથા પરસ્ત્રીગમન આદિ આ લોકમાં તાડન, તર્જન, અપકીર્તિ

જ્યાખ્યાન સાતમું

: ૭૯ :

આદિ દુઃખના તથા પરલોકમાં નરકાદિ દુર્ગતિના સાધનભૂત જાણીને તેવા પ્રકારના દુર્ગુણોથી દૂર થવું, તે અપોહ નામનો છદ્દો ગુણ. અર્થવિજ્ઞાન એટલે ઉહાપોહ કરવાથી થએલું અને મોહ, સંદેહ અને વિપર્યાસ રહિત જ્ઞાન તે અર્થ વિજ્ઞાન નામનો સાતમો ગુણ. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ઉહા, અપોહ અને વિજ્ઞાન આ ત્રણ સાધન દ્વારા આ વસ્તુનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું જ છે. એવો નિશ્ચય કરવો, અને તેને અનુસારે વર્તન કરવું. તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય : કહ્યું છે કે,

તજ્જ્ઞાનમેવ ન ભવતિ, યસ્મિન્નુદિતે વિભાતિ રાગગણઃ ।

તમસઃ કુતોઽસ્તિ શક્તિર્દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—ગમે તેવા ગાઠ અંધકારનો સમૂહ હોય, પરંતુ સહસ્ર કિરણને ધારણ કરતો એવો ગળહળતો સૂર્ય જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે તે રહેવા સમર્થ નથી. કારણ કે, અંધકારમાં એ શક્તિ ક્યાં છે કે જેથી, સૂર્યનાં કિરણોની આગળ એ ટકી શકે? રાગાદિગણ—એટલે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ શત્રુઓ; જેમ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના અભાવે અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે આત્માને કનડગત કરતાં હતાં, તેમજ આ સંસારસમુદ્રમાં અથડાવતા હતા, તેવી જ રીતે જો આત્મામાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી રખડાવે, તેમજ ગોથા મરાવે, તો પછી તેનું નામ જ્ઞાન જ ન કહી શકાય, કિંતુ અજ્ઞાન જ કહેવાય; માટે વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વજ્ઞાન તેને જ કહી શકાય કે, જે દ્વારા આ રાગાદિરૂપ દુષ્ટ શત્રુઓનો નાશ થઈ શકે. ૧

ઉપરોક્ત બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો જે પુરુષના હૃદયરૂપી કમલમાં વાસ હોય, તે જ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરવા લાયક એવા

: ૯૦ :

ધર્મની વિશા

માર્ગને બાણી શકે, તેમજ અંગીકાર કરી શકે, માટે સંજ્ઞન પુરુષોએ આ શુભોની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય સાધનો જેવાં કે, મહાત્માઓનો સમાગમ આદિ મેળવી બનતો પ્રયાસ કરવો, એ જ તે પુરુષોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

૧૫ નિરંતર ધર્મશ્રવણ કરવું :

આ લોકમાં લક્ષ્મી આદિની વૃદ્ધિ તેમજ પરલોકમાં સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત તેમજ અંતમાં અનંત સુખનાં સ્થાનરૂપ મોક્ષ નગરમાં પહોંચાડવાને માટે એક અદ્વિતીય સાધનભૂત એવો જે ધર્મ તેનું શ્રવણ કરવું. તે ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી નિરંતર ધર્મમાં ઉદ્ધાસ વધે છે.

વ્યાખ્યાન ૮ મું

[માર્ગાનુસારીના ગુણો : ૧૬ થી ૨૨]

૧૬ અણર્ણુ હોય ત્યાં સુધી ભોજન નહીં કરવું :

પ્રથમ જે ભોજન કરેલ હોય, તે જ્યાં સુધી પાચન ન થાય, ત્યાં સુધી ભોજન કરવું નહીં, અને જો કરે, તો તેનાથી અણર્ણુની ઉત્પત્તિ થાય, તેમજ અણર્ણુ થવાથી નાના પ્રકારના રોગોની શરીરમાં ઉત્પત્તિ થાય, ઘણું કરીને રોગોત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ અણર્ણુ જ છે. વૈદક ગ્રંથમાં પણ કહેલું છે કે,

‘પ્રથમ કરેલ આહાર પાચન થાય પછી ભોજન કરવું, એ સંપૂર્ણ વૈદક શાસ્ત્રનો સાર છે એમ અત્રેય નામના પંડિતે વસંતપુર નામના નગરના જીતશત્રુ રાજાની સમક્ષ કહ્યું છે તે ઉદાહરણ આ રીતે—

એક અતિરમણીય એવું વસંતપુર નામનું નગર હતું. તે નગરમાં અનેક ગુણે કરીને અલંકૃત એવો જીતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક વખતે તે રાજાને શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી બ્રહ્માવેલા ચાર પંડિતો લાખ લાખ શ્લોકોના પ્રમાણવાળા ગ્રંથો લઈને આવ્યા, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, આટલું બધું સાંભળવાનો મને સમય નથી. તો કંઈક ટૂંકમાં મને સંભળાવો. તે સાંભળીને તે પંડિતોએ તે લાખ શ્લોકના પ્રમાણવાળા ગ્રંથોનો ભાવાર્થ પચીસ પચીસ હજાર શ્લોકમાં કરીને

૧૮૨ :

ધર્મની દિશા

તેટલા પ્રમાણવાળા ગ્રંથો લઈને આવ્યા. ત્યારે પણ તેવો જ ઉત્તર મળવાથી લાખ શ્લોકનો લાવાર્થ જેમાં આવેલ છે, એવા હજાર શ્લોકના પ્રમાણવાળા ખનાવીને લાવ્યા તો પણ મને વખત નથી એમ કહેવાથી તેઓ સો સો શ્લોકના પ્રમાણવાળા ખનાવીને લાવ્યા છતાં પણ વખત નથી એવો ઉત્તર મળવાથી અંતમાં ચારે પડિતોએ લેખા મળીને એક શ્લોક ખનાવ્યો. કે,

जीर्णे भोजनमात्रेयः कपिलः प्राणीनां दया ।

बृहस्पतिरविश्वासः पांचालः स्त्रीषु मार्दवम् ॥ ૧ ॥

લાવાર્થ :—પ્રથમ આત્રેય નામનો પંડિત કહે છે કે, પ્રથમ કરેલ ભોજન પાચન થયા પછી ભોજન કરવું એ વૈદકગ્રંથનો પરમાર્થ છે. કપિલ નામનો પંડિત કહે છે કે, પ્રાણીમાત્રની દયા પાળવી એ બધા ધર્મશાસ્ત્રોનું પરમ રહસ્ય છે. બૃહસ્પતિ નામનો પંડિત કહે છે કે કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો એ નીતિશાસ્ત્રનો સાર છે. પાંચાલ નામનો પંડિત કહે છે કે, સ્ત્રીઓ ઉપર કોમળતા રાખવી, પરંતુ તેનો અંત લેવો નહીં. એ કામ-શાસ્ત્રનો પરમાર્થ છે. ૧

આથી વૈદકશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ સાર એ જ છે કે, પાચન થયા પછી ભોજન કરવું. તેથી શરીરમાં રોગાદિક પેદા થતા નથી.

૧૭. પથ્યાપથ્યનો વિચાર કરીને ભોજન કરવું :

સાળમા શુભમાં પ્રથમ કરેલ ભોજન પાચન થયા પછી ભોજન કરવું કહ્યું. તે ભોજન પણ બૂખ લાગે ત્યારે અને લોહુપતા આદિનો ત્યાગ કરી તેમજ હિતકારી મિતભોજન કરે, પરંતુ સાર અને મિષ્ટ ભોજન હોવાથી તેમાં આસક્તિ થવાથી અધિક ભોજન ન કરે, કારણ કે તેમ કરવાથી વમન,

જોખ્યાન આઠમું

: ૮૬ :

હસ્ત આદિ ઉપદ્રવ થાય અને કોઈક વખત મરણ પણ થઈ જાય, તેમજ અતિશ્રમથી શ્રમિત થયેલા માણસે પણ તરત જ જોજન ન કરવું, તેમ કરવાથી પણ શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ પોતાના શરીરને પ્રતિકૂલ (એટલે પાચન ન થાય એવું) જોજન ન કરવું, તેમ કરવાથી પણ શરીરને ઘણી જ હાનિ થાય છે, માટે ઉપરોક્ત હાનિકારક જોજનનો ત્યાગ કરીને વિધિ પ્રમાણે એટલે જેમ રાત્રિમાં સૂક્ષ્મ જીવો દેખી શકાતા નથી તેમ જ અંધકારવાળા સ્થાનમાં પણ ન દેખી શકવાથી રાત્રિ તથા અંધકારવાળાં સ્થળમાં જોજન કરવું નહીં.

રાત્રિમાં અનેક સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેઓનો જોજનની સાથે સંયોગ થાય છે, અને તે જીવોથી વ્યાપ્ત એવું જોજન શરીરમાં જવાથી શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વ્યાધિઓના પ્રબળપણાથી શરીર પોતાની ફરજો બજાવવામાં અસમર્થ બની જાય છે. શરીર અસમર્થ થવાથી આત્મહિતમાં સાધનશૂન્ય એવી ધર્મરૂપ ફરજ પણ બજાવી ન શકે માટે પોતાથી બનતા પ્રયાસે રાત્રિજોજનનો ત્યાગ કરી દિવસે તેમજ પ્રકાશવાળા સ્થાનમાં જ જોજન અંગીકાર કરવું. નાના પ્રકારના જંતુઓ જોજનદ્વારા શરીરમાં જવાથી અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિષયમાં કહ્યું છે કે,

મેહં પિપીલિયાઓ હણંતિ, વમણં ચ મચ્છિયા કુણ્ડ ।

જુયા જલોદરં તુ, કૌલિયઓ કોદરોગં ચ ॥ ૧ ॥

ચાલો સરસ્સ મંગો કંટોલગહ ગલંમિ દારું ચ ।

ચાલુમ્મિ વિંચહ અલી, વંજનમજ્જામ્મિ શુજંતો ॥ ૨ ॥

અર્થવાર્થ:—કીડીઓ જોજનમાં આવે તો બુદ્ધિનો નાશ

: ૬૪ :

ધર્મની દિશા

કરે છે; અને જો માખી આવે તો વમન કરાવે છે, તેમજ જી આવે તો જલોદર નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જો કરો-જીયો આવે તો કોઢનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જો વાળ આવે તો સ્વરનો નાશ કરે છે, તેમજ જોરડી આદિ વૃક્ષનો કાંટો તેમજ લાકડાનો ટુકડો આવે તો કંઠમાં વાગે તેમજ પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ શાકની અંદર વીંછી આદિ પદાર્થ આવે તો તાળવાનો વિધી નાંખે છે. ઇત્યાદિ ઘણા દુઃખોની ઉત્પત્તિ રાત્રિભોજનથી થાય છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવો તે જ સજ્જન પુરુષોનું કર્તવ્ય છે.

તેમજ મદિરાપાન પણ આ લોક તથા પરલોકમાં દુઃખનું આપનાર હોવાથી કોઈપણ વખત તે અંગીકાર કરવું નહીં. કહ્યું છે કે,

મદિરાપાનમાત્રેણ, બુદ્ધિર્નશ્યતિ દૂરતઃ ।

વૈદગ્ધીવંધુરસ્યાપિ, દૌર્ભાગ્યેણેવ કામિની ॥ ૧ ॥

પાપાઃ કાદંબરીપાનવિવશીકૃતચેતસઃ ।

જનનીં હા પ્રિયીયંતિ જનનીયંતિ ચ પ્રિયાં ॥ ૨ ॥

મદ્યપસ્ય શબસ્યેક, લુઠિતસ્ય ચતુઃપથે ।

મૃત્રયંતિ મુખે શ્વાનો વ્યાત્તે વિવરશંકયા ॥ ૩ ॥

મદ્યપાનરસે ભગ્નો નગ્નઃ સ્વપિતિ ચત્વરે ।

ગૂઢં ચ સ્વમભિપ્રાયં, પ્રકાશયતિ લીલયા ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ :—જેમ દૌર્ભાગ્યના દોષથી સ્ત્રી નાશી જાય છે તેમ ચતુર પુરુષ હોય તો પણ મદિરાનું પાન કરવાથી બુદ્ધિ દૂરથી નાશી જાય છે. મદિરાપાનથી પરવશ ચિત્તવાળા પાપી પુરુષો પોતાની માતાને સ્ત્રી તરીકે માને છે, અને પોતાની સ્ત્રીને માતા

વ્યાખ્યાન આઠમું

: ૮૫ :

કરી માને છે તેમજ રાજમાર્ગમાં મદિરાપાનથી બેભાન થઈને મુખને પણ ખુલ્લું કરીને પડેલા એવા માણસને કુતરાઓ આ પર્વતની ગુફા છે એમ માનીને તેના મુખમાં પેશાબ કરે છે, અને મદિરાપાનનાં રસમાં મગ્ન થએલો પુરુષ નગ્ન થઈને માર્ગની વચ્ચે સૂઈ જાય છે. અને પોતાની છાની વાત પણ લીલામાત્રમાં પ્રગટ કરે છે. અર્થાત્ મદિરાપાનથી કૃત્યાકૃત્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી, માટે આ ભવમાં અપકીર્તિના ભાજનભૂત બને છે, અને એ મૂર્છાથી પરવશ થઈ ન કરવા યોગ્ય કામને પણ તે કરે છે તેથી પરભવમાં પણ દુર્ગતિરૂપ મહાદુઃખને પામે છે માટે મદિરાપાન તો સજ્જન પુરૂષોને અવશ્ય વર્જનીય જ છે.

માંસભોજન પણ મહાપાપનું કારણ હોવાથી ત્યાગ કરવાને યોગ્ય છે. માંસના ભોજન કરવાવાળા જીવોમાં દયા રહે નહીં. કહ્યું છે કે,

ચિત્ત્વાદિષતિ યો માંસં, પ્રાણિપ્રાણાપહારતઃ ।

ઉન્મૂલયત્યસૌ મૂલં, દયારૂયં ધર્મશાસ્ત્રિનઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—જે માણસ જીવોના પ્રાણોને હરણ કરીને માંસ ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે તે માણસ ધર્મરૂપી વૃક્ષના દયા-રૂપી મૂલને ઉખેડી નાંખે છે.

જીવોને મારનાર માણસ એકલો જ જીવહિંસાના પાપનો ભાગીદાર નથી પરંતુ માંસ ખાનાર તેમજ જીવહિંસા કરાવનાર માણસો પણ ભાગીદાર છે. કહ્યું છે કે,

હંતા ફલસ્ય વિક્રેતા, સંસ્કર્તા મક્ષકસ્તથા ।

ક્રેતામનુમંતા દાતા ચ, ઘાતકા એવ યન્મનુઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—મનુષ્યે કહ્યું છે કે, અરણ્યમાં રહેલાં ઘાસ તથા

: ૮૩ :

ધર્મની દિશા

સરૈવરનાં પાણીથકી પોતાનાં શરીરની પુષ્ટિ કરતાં અને સંતોષથી રહેતા એવાં નિરપરાધી હરિણાદિ જીવોનો ઘાત કરનાર તથા માંસને વેચનાર તેમજ માંસનો સંસ્કાર કરનાર તેમજ તેના લક્ષણને કરનાર તેમજ માંસનો ખરીદ કરનાર તેમજ હિંસારૂપી કુકર્મ કરીને માંસ પેદા કરનારની શ્લાઘાને કરનાર અને પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓને માંસ આપનાર આ સાતે માણસો ઘાતક કહેવાય છે.

કેટલાક માંસલક્ષણમાં રસિક બનેલા માણસો પોતાના કાર્યની શ્લાઘા કરાવવાની ઈચ્છાવાળા હોવાથી માંસલક્ષણમાં કંઈપણ દૂષણ નથી; કારણ કે જેમ ચોખા આદિ પદાર્થો પ્રાણીનાં અંગ છે તેમ આ પણ પ્રાણીનાં અંગોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે. આ તેનું કહેવું કોઈપણ રીતે યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે,

મક્ષણીયં સતા માંસં, પ્રાણ્યજ્જત્વેન હેતુના ।

ઓદનાદિવદિત્યેવં, યે ચાનુભીમતે જહાઃ ॥ ૧ ॥

ગોસંભવાત્તે મુત્રં, પયોવન્ન પિબંતિ કિમ્ ? ।

પ્રાણ્યંગતાનિમિત્તા ચ, નૌદનાદિષુ મક્ષ્યતા ॥ ૨ ॥

શંખાદિશૂચિતાસ્થ્યાદિપ્રાણ્યંગત્વે સમે યથા ।

ઓદનાદિ તથા મક્ષ્યમમક્ષ્યં પિશિતાદિકં ॥ ૩ ॥

યસ્તુ પ્રાણ્યંગમાત્રત્વાત્ પ્રાહ માંસોદને સમે ।

સ્ત્રીત્વમાત્રાન્માતૃપત્ન્યોઃ સ કિં સામ્યં ન કલ્પયેત્ ? ॥ ૪ ॥

પંચેન્દ્રિયસ્યૈકસ્વાપિ, વધે તન્માંસમક્ષણાત્ ।

યથા હિ નરકપ્રાપ્તિર્ન, તથા ધાન્યમૌજનાત્ ॥ ૫ ॥

બાળ્યાન આક્રમ

: ૯૭ :

ભાવાર્થ—‘ચોખાદિકની માફક પ્રાણીનું અંગ હોવાથી સત્પુરુષોને માંસ ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે’-આ પ્રમાણે કેટલાક જડબુદ્ધિવાળા પુરુષો અનુમાન કરે છે તે ઉચિત નથી, કારણ કે ચોખાદિ ભક્ષ્ય છે તેમાં પ્રાણીનું અંગ હોતું નથી. જો પ્રાણીના અંગને હેતુ માનતા હોય તો ગાયથકી ઉત્પન્ન થયેલ દૂધ તેમજ મૂતર બંનેમાં પણ પ્રાણીના અંગનો હેતુ એક સરખો જ છે છતાં દૂધની જેમ મુતરનું પાન શામાટે કરતા નથી ? હાડકાં તથા શંખ આદિ પદાર્થો પ્રાણીના અંગપણામાં સરખાં છે પરંતુ શંખને પવિત્ર માની લોકો અંગીકાર કરે છે અને હાડકાંને અંગીકાર કરતા નથી. તેની માફક ચોખા આદિ ધાન્ય ભક્ષણ કરવા લાયક છે અને માંસાદિ અભક્ષણીય છે. માંસાદિ અભક્ષણીય છે, એવું સિદ્ધ કરનાર અને વળી સર્વ માણસોને માન્ય એવું ઉદાહરણ પણ એક વિદ્યમાન છે. જેમ પોતાને પ્રિયમાં પ્રિય એવું માણસ જે માતાપિતા ભાઈ અથવા સ્ત્રી કે જેના સિવાય ક્ષણવાર પણ ચાલી શકતું ન હોય તે માણસના શરીરમાંથી ચેતન પદાર્થનો વિલય થઈ જાય, અને શરીર કેવળ મરેલ હરિણાદિના સરખું અર્થાત્ શબ રહે, તેનો સ્પર્શ પણ થવાથી લોકો સ્નાન કરે છે તો પછી હરિણાદિ મરેલ જીવોનું ભક્ષણ કરવું એ કઈ રીતે ઘટી શકે ? અર્થાત્ ન જ ઘટી શકે એટલે તે અભક્ષણીય જ છે. વળી જે લોળા અદપ્ત પુરુષો પ્રાણીના અંગ માત્રથી ચોખા આદિ અનાજને તેમજ માંસાદિને સરખાં માને છે તે પુરુષો દરેક સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીપણું સરખું હોવાથી કેવળ સ્ત્રીપણાને અંગીકાર કરીને પોતાની માતા તથા સ્ત્રીને સરખા રૂપે માની, જેવી ચેષ્ટા પોતાની સ્ત્રીની સાથે કરે છે તેવી જ ચેષ્ટા પોતાની માતા સાથે કેમ કરતા નથી ? તેમજ એકપણ પંચેન્દ્રિય જીવના વધથી તથા માંસભક્ષણ કરવાથી જેમ પરલોકમાં નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ ધાન્યના

૧૮૮ :

ધર્મની દિશા

લક્ષણથી નરકની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે માંસ અને અનાજની સરખામણી કોઈપણ રીતે થઈ શકતી નથી; આથી બંને સરખા ગુણવાળા નથી પરંતુ ધાન્ય લક્ષણીય છે અને માંસ અલક્ષણીય છે.

આ માંસ સંજ્જન પુરૂષોને કોઈપણ રીતે લક્ષણીય નથી. એવો ઉપદેશ યુક્તિપૂર્વક ઘણા જ વિસ્તારથી યોગશાસ્ત્રમાં પૂજ્યપાદ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી ભવ્ય પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર કરવાની ખાતર કરેલ છે, માટે સંજ્જન પુરૂષોએ આ માંસલક્ષણનો બનતા પ્રયાસે ત્યાગ કરવો અને ભોજનકાલમાં પથ્યાપથ્યનો (એટલે આ મારે લક્ષણીય છે અથવા અલક્ષણીય છે તેનો) વિચાર કરી અપથ્ય ભોજનનો ત્યાગ કરી પથ્ય પદાર્થનું લક્ષણ કરવું.

આજકાલ તમાકુ જેવો પદાર્થ કે જેને પક્ષી, કુતરાં, બિલાડાં, ઉંદર આદિ જીવો પણ ખાતા નથી તેમજ ગાય, ભેંસ, ઘોડા, ગધેડાં, બકરાં, ઉંટ, આદિ જાનવરો પણ અંગીકાર કરતાં નથી. વળી લોકોમાં પણ કહેવત છે કે ‘ ઉંટ મૂકે આકડો ને બકરી મૂકે કાંકરો ’ અર્થાત્ બકરી તો સર્વ પદાર્થનું લક્ષણ કરવાવાળી છે છતાં પણ તમાકુનું લક્ષણ કરતી નથી. કોઈપણ પશુ આદિ તેનું લક્ષણ નહીં કરતા હોવાથી તમાકુના ક્ષેત્રને વાડ પણ કરવામાં આવતી નથી, તેમજ તેના ક્ષેત્રમાં અંચા પુરૂષ રાખવાનું પણ કામ પડતું નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ બિન જેવી વસ્તુ કે જેને ઉધેહી જલદીથી લાગે છે. પણ તેમાં જો તમાકુ નાખી રાખવામાં આવે તો ઉધેહી લાગતી નથી. અર્થાત્ કોઈપણ એને અંગીકાર કરતું નથી એને મનુષ્યો અંગીકાર કરે છે, એ ઉચિત છે ? આજકાલ વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓને કંઈ-પણ ગુણ કે દોષની ખબર પડતી નથી તેઓ પણ દેખાદેખીથી પીવા માંડે છે તે શું યોગ્ય છે ? તેને પીનાર માણસોના કાળ-

આખ્યાન આઠમું

: ૯૬ :

જામાં ચાંદી પડે છે ઇત્યાદિ ઘણા દોષોની ઉત્પત્તિ તમાકુથી થાય છે. ઇત્યાદિ કારણોથી તમાકુ પદાર્થ પણ અંગીકાર કરવા લાયક નથી.

૧૮. પરસ્પર વિશેષ ન આવે તેમ ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણ વર્ગનું સેવન કરવું.

ધર્મ અર્થ, ને કામ જેનાથી અલીપ્ત કાર્યોનો ઉદય અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તેનું નામ ધર્મ કહેવાય છે, જેનાથી લૌકિક કાર્યની સિદ્ધિ થાય, તેનું નામ અર્થ કહેવાય છે, અને જેનાથી અભિમાનના રસથી ત્રેરાએલી ઇન્દ્રિયોને પ્રીતિ થાય, તેનું નામ કામ કહેવાય છે. આ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણે વર્ગ પરસ્પર ગુંથાએલ છે. તેમાં એક બીજાને ઉપઘાત ન થાય તેવી રીતે ગૃહસ્થોએ સેવન કરવા પરંતુ કોઈનો ઉપઘાત થાય તેમ ન કરવું. જો ધર્મ અને અર્થનો ઉપઘાત કરી કેવળ કામનું જ સેવન કરે તો અરણ્યમાં રહેતો હાથી જેમ વિષયસુખમાં મગ્ન થઈને આપત્તિનું સ્થાન થાય છે તેમ તે માણસ પણ દુઃખના સ્થાનરૂપ થાય છે. તેમજ જે પુરૂષ ધર્મ અને કામને ઉલ્લંઘન કરી કેવળ અર્થજ ઉપાર્જન કરવામાં તત્પર રહે છે તેનાં ધનનો બીજા માણસો ઉપલોગ કરે છે અને પોતે તો હાથીને મારનાર સિંહની જેમ કેવળ અર્થ ઉપાર્જન કરવાની ખાતર કરેલ અનીતિ આદિ દુષ્કર્મનોજ ભાગીદાર થાય છે. તેમજ જે જે પ્રાણી ધર્મની અવગણના કરી કેવળ અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં અને કામ (ઇચ્છિત પંચેન્દ્રિયોના વિષય) નું સેવન કરવામાં આસક્ત બને, તો વાવવાને આપેલા બીજનું ભક્ષણ કરનાર કણુબીની જેમ દુઃખી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

આથી પરસ્પર બાધારહિત ત્રણે વર્ગોનું સેવન કરવું. તેમાં પણ વિશેષ કરીને ધર્મનું સેવન કરવું. કારણ ધર્મ વિના અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કહ્યું છે કે,

: ૬૦ :

ધર્મની દિશા

ત્રિવર્ગસંસાધનમન્તરેણ, પશોરિવાયુર્વિફલં નરસ્ય ।

તત્રાપિ ધર્મ પ્રવરં વદન્તિ, ન તં વિના યદ્ઘવતોઽર્થકામૌ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ વર્ગના સાધન વિના મનુષ્યનું આયુષ્ય નિષ્ફળ છે. તે ત્રણ વર્ગમાં પણ ધર્મ તે શ્રેષ્ઠ છે, કારણ તેના વિના અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧

ઉપરના હેતુથી ગૃહસ્થોને ત્રણે વર્ગનું સાધન કરવું ઉચિત છે. ૧૯. અતિથિ સાધુ, તેમજ દીનાદિ પુરુષોનો યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરવો.

અતિ ઉન્નવળ આચરણની પ્રવૃત્તિવાળો. અથવા તિથિ વગેરે દિવસનો જેને વિભાગ નથી તે અતિથિ અને ધર્મ, અર્થ, કામની આરાધના કરવામાં અત્યંત અશક્ત એવા લૂલા, આંધળા, બહેરા આદિ દીન, ઉપરોક્ત અતિથિ અથવા દીન પુરુષો આદિની સેવા કરવી પણ ઉચિત છે. ઔચિત્યરહિત ગુણોનો સમૂહ હોય, તો તે પણ યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અતિથિ(સાધુ)ની પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને અર્થે દીનાદિકની દયાને અર્થે યથોચિત સેવા કરવી જોઈએ.

૨૦. કોઈપણ વાતમાં કદાચહુ ન કરવો.

બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સદા સર્વકાર્યમાં અભિનિવેશનો ત્યાગ કરવો. ખીજા માણસનો પરાભવ કરવાની ખાતર અનીતિના કાર્યનો આરંભ કરવો, તેનું નામ અભિનિવેશ અથવા દુરાચહુ કહેવાય છે. એવો અભિનિવેશ કરનાર આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુરાચહી એવા ગ્રામકૂટની માફક દુઃખી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

તે ગ્રામકૂટનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે.

બ્યાખ્યાન આઠમું

: ૬૧ :

અનેક જલતરંગોથી રમણીય એવી નર્મદાનદીના દક્ષિણ દિશાના તટ ઉપર અનેક ધનવંત પુરુષોથી સુશોભિત એવું સ્થામંત નામનું નગર હતું. તે નગરમાં અતિધનવાળો હોવાથી પ્રસિદ્ધિને પામેલો એવો આમકૂટ નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને એક સુંદરી નામે સ્ત્રી હતી. તે શીલાદિ ગુણુકરીને વિભૂષિત હતી અને તેને એક પુત્ર પણ હતો છતાં પણ તેને ખીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા થઈ. તે ઇચ્છા થતાં જ અતિધનવંત તથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી તરત જ તેણે ખીજા કોઈ ગૃહસ્થની પુત્રીની સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું. તે નવીન સ્ત્રીનું નામ કુરંગી હતું. જો કે તે અવગુણના સ્થાનરૂપ હતી છતાં નવીન હોવાથી તેના ઉપર અતિસ્નેહને તે ધારણ કરતો હતો. તે પોતાની નવીન સ્ત્રીની ઉપર અતિરાગવાનું હોવાથી તેના કહેવા મુજબ પોતાની જૂની સ્ત્રી સુશીલ હોવા છતાં પણ તેને ભાગ આપીને જુદું રહેવાનું કહ્યું. તે સ્ત્રી પણ સુશીલા તેમજ પતિની આજ્ઞામાં રહેવાવાળી હોવાથી જુદી રહી. આ બાબુ આમકૂટ પોતાની નવી સ્ત્રી કુરંગીનો સાથે અનેક પ્રકારના વિષયમુખને અનુભવ કરે છે. તેવામાં તે દેશના સ્વામીએ આમકૂટને બોલાવવાથી આમકૂટે કુરંગી નામની નવીન સ્ત્રી પાસે રજા માંગી ત્યારે તે બિલટી રજા નહીં આપતાં સાથે જવા તૈયાર થઈ, ત્યારે તેને ઘણું સમજાવીને કહ્યું કે, ‘હું થોડા દિવસમાં પાછો આવીશ.’ ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે, હે સ્વામી! હું તમારી આજ્ઞાથી અહિં રહીશ, પરંતુ સપત્નીના કહેવાથી લોકો મારે માથે કલંક મૂકશે. આ સાંભળીને આમકૂટે કહ્યું કે-હું કોઈનું માનવાને નથી. ઇત્યાદિ ઘણીરીતે આમકૂટ, કુરંગીને યોગ્યરીતે સમજાવીને ઘર સોંપી રજા લઈને ગયો. પછી કુરંગી પણ જરપુરુષોની સાથે નાના પ્રકારના કામભોગમાં મગ્ન થઈ. અને જરપુરુષોને ખુશી કરવાની ખાતર પોતાના ઘરમાંથી ધન ધાન્ય અને વસ્ત્રાદિક સર્વ

: ૬૨ :

ધર્મની દિશા

વસ્તુઓ તેઓને આપીને ઘરને એક શૂન્ય જંગલ સરખું કરી મૂક્યું. અર્થાત્ ઘરમાં કંઈપણ સારભૂત વસ્તુ રહેવા દીધી નહીં. ત્યારબાદ ગ્રામકૂટ પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરી પોતાના નગરમાં આવવા નીકળ્યો. નગરની બહાર આવીને પોતાને ઘેર પોતાની કુરંગી નામની નવીન સ્ત્રીને નોકરદ્વારા કહેવડાવ્યું કે, તમારા સ્વામી આવે છે, માટે તેઓને માટે ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજનો કરીને તૈયાર રાખો. તે સાંભળીને ઘરમાં કંઈ પણ ન રહેવાથી નોકરને સાથે લઈ સુંદરીને ઘેર જઈ સુંદરીને કહ્યું કે આપણા સ્વામી ઘણી મુદતે પરદેશથી આવે છે, માટે તું મોટી હોવાથી આજે મારા કહેવાથી સ્વામીજી તારે ઘેર ભોજન કરશે. તું ભોજનની તૈયારી કર. આ સાંભળીને સુંદરી સુશીલ તેમજ પતિભક્તા હોવાથી તરત જ ભોજન તૈયાર બતાવ્યું.

ગ્રામકૂટ તો નગરમાં આવીને સીધો જ પોતાની પ્રિય સ્ત્રી કુરંગીને ઘેર ગયો. જઈને કહ્યું કે હે સ્ત્રી! જલદી મને ભોજન આપ, વિલંબ ન કર. આજે ઘણા દિવસથી તારા હાથનું ભોજન નહીં કરવાથી મને ઘણી ઉત્કંઠા થઈ રહી છે. આ સાંભળી કુરંગીએ ક્રોધ કરીને કહ્યું કે મને તમારા સ્નેહની પૂરેપૂરી ખબર છે. જેને ઘેર કહેવડાવ્યું છે, તેને ઘેર જાઓ કુરંગી પોતાની મેળે સુંદરીને ઘેર જઈને ભોજનનું નક્કી કરી આવી છે છતાં પોતાના સ્વામીને માથે દોષ મૂકવાથી ગ્રામકૂટ તો ખિલાડાને દેખીને જેમ ઉદર છાનોમાનો એસી રહે તેવી જેમ મુંગાની માફક એસી રહ્યો છે. એટલામાં પોતાની સુશીલા એવી પ્રથમ સ્ત્રીએ પોતાના પુત્રને તેના પિતાને બોલવવાની ખાતર મોકલ્યો. પુત્રે આવીને કહ્યું કે-હે પિતાજી, પધારો, ભોજન તૈયાર થઈ ગયેલ છે. તે જ વખતે કુરંગીએ પણ કહ્યું કે, સુંદરીને ઘેર જા, અને ભોજન કર. આ સાંભળી દીનસુખવાળો થઈને સુંદરીને ઘેર ગયો. પોતાનો સ્વામી ઘણે દિવસે પોતાને ઘેર આવતો હોવાથી સુંદરી પણ

બ્યાખ્યાન આઠમું

: ૬૩ :

પોતાના સ્વામીને દ્વરથી દેખીને ઊભી થઈ, તેમના સામી જઈ, પ્રણામ કરી પોતાના ઘરમાં લાવીને સ્નાનાદિક કરાવીને સારી સારી રસોઈ સ્વામીનાથની પાસે મૂકી. પરંતુ કુરંગી ઉપરના સ્નેહથી કુરંગીના હાથનું ભોજન નહીં હોવાથી તેને તે ભોજન સાફ નહીં લાગવાથી સુંદરીને કહ્યું કે કુરંગીએ જે કંઈ રસોઈ કરી હોય તેમાંથી થોડી લઈ આવ તો ખાવાનું લાવે. આ સાંભળીએ સુંદરીએ કુરંગીને ઘેર જઈને કહ્યું કે તેં જે કંઈપણ રસોઈ કરી હોય તેમાંથી આપ, કે જેથી સ્વામીને તૃપ્તિ થાય, તેમ ભોજન પણ સારું લાગે. તે સાંભળી કુરંગીએ કંઈપણ રસોઈ ન કરેલી હોવાથી તાનું ગોખર આપ્યું. તે લઈ આવીને સ્વામીને કહ્યું કે, હે સ્વામીનાથ ! આ કુરંગીએ આપ્યું છે. તે અંગીકાર કરો. તે લઈને તે રાખાંધ હોવાથી અત્યંત ખુશી થઈને તેણે ભોજન કર્યું. ભોજન કરીને બેઠો છે, એટલામાં ઘણા દિવસે આવવાથી તેનો મિત્ર એક બ્રાહ્મણ હતો. તે તેને મળવાને માટે આવ્યો. ત્યારે ગ્રામ-કૂટે મિત્રને પૂછ્યું કે-‘હે મિત્ર ! આજે કુરંગી કેમ આટલી બધી ક્રોધાયમાન છે ? ત્યારે બ્રાહ્મણે પણ મિત્રાઈનો સંબંધ હોવાથી કહ્યું કે-હે મિત્ર ! તારી સ્ત્રી દુરાચારિણી છે માટે તારા ગયા બાદ તારી દુરાચારિણી સ્ત્રી અહિંનિશ જરપુરધોની સાથે વિષયસુખને ભોગવવા લાગી. અને એ તારી સ્ત્રીએ જરપુરધોની ઉપર અતિ મોહિત થયેલી હોવાથી તારા ઘરમાંથી સર્વ સારજૂત વસ્તુ તેઓને આપી દીધી છે. ઇત્યાદિ સર્વ સત્ય હકીકત કહી, છતાં પણ આશ્રહી હોવાથી તે વાત નહીં માનતાં ઊલટો પોતાના મિત્ર બ્રાહ્મણને ઉપાલંભ દેવા લાગ્યો કે હે મિત્ર ! આવી આવી અસત્ય વાત તું મારી આગળ શા માટે કરે છે ? મારી સ્ત્રી કદાપિ આવી હોય જ નહીં. ત્યારે મિત્ર પણ મનમાં સમજી ગયો કે-આ મારા મિત્રને આ તેની દુરાચારિણી સ્ત્રીએ ઘણાજ આશ્રહી બતાવેલ છે માટે માફ કહ્યું માનવાનો નથી એમ માનીને

: ૬૪ :

ધર્મની દ્રિશા

મૌન થયો. ત્યારબાદ ગ્રામકૂટે પણ કુરંગીને ઘેર આવીને મિત્રે કહેલી બધી વાત જણાવી, એટલે કુરંગી બોલી કે હે સ્વામીનાથ ! મેં તમને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે મારી સપત્નીના કહેવાથી લોકો મારા માથે કલંક મૂકશે. તે પ્રમાણે બન્યું કે નહીં ? ત્યારે ગ્રામકૂટ કહે કે હા, તારી વાત કહેવી સાચી હતી પરંતુ આ મારો મિત્ર એવું અસત્ય કેમ બોલે ? ત્યારે કુરંગી કહે કે હું કહું છું તે સાંભળો. આ તમારો મિત્ર મહાદુરાચારી છે. તે મારી સપત્નીના કહેવાથી મારે ઘેર આવીને મારું શીલ ખંડન કરવાને તૈયાર થયો હતો. એ વાત મેં નહીં માનવાથી મારા માથે ખોટું કલંક મૂકવા માટે આ તમને ખોટી વાત કહી છે. આ વાત આશ્રહી અને રાગાંધ એવા ગ્રામકૂટે સાચી માનીને તે બ્રાહ્મણ મિત્રનો તિરસ્કાર કરીને તેની સાથે મિત્રાચારીના સંબંધને પણ તોડી નાંખ્યો. આ રીતે કુરંગીના વશમાં પડીને દુરાશ્રહી એવા તે ગ્રામકૂટે તેના કહેવા સુજળ અનીતિવાળાં કાર્યો જેવાં કે સુશીલા એવી સુંદરી નામની યોગ્ય સ્ત્રીને બુદ્ધી રાખવી, અને સત્યવાદી એવા બ્રાહ્મણ મિત્રનો તિરસ્કાર કરવો. આદિ કરીને આ લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરલોકમાં દુર્ગતિ આદિ દુઃખોનો પણ અનુભવ કર્યો. ઉપરોક્ત હેતુથી કોઈ પણ કાર્યમાં કદાચહ નહીં કરતાં સત્યાસત્યની પરોક્ષાદ્વારા અસત્ય કાર્યનો ત્યાગ કરી સત્ય વસ્તુનો અંગીકાર કરવો. આ સંજ્ઞન પુરૂષોએ પોતાનું કર્તવ્ય માની યોગ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એજ ઉચિત છે.

૨૧. ગુણી પુરૂષોનો પક્ષપાત કરવો.

હે સંજ્ઞન પુરૂષો ! કોઈપણ દિવસે કોઈના દોષો નહીં જોતાં ગુણોને અંગીકાર કરવા, કારણ કે અવગુણ સાંભળવાથી તેમજ બોલવાથી બિલટી હાનિ કરે છે તે વિષે કહ્યું છે કે,

વ્યાખ્યાન આઠમું

: ૬૫ :

સંતોઽપ્યસંતોઽપિ પરસ્ય દોષાનોક્તાઃ શ્રુતા વા ગુણમાવહંતિ ।
વૈરાણિ વક્તુઃ પરિવર્ધયંતિ શ્રોતુશ્ચ તન્વંતિ પરાં કુબુદ્ધિમ્ ॥૧॥

ભાવાર્થ :—પરપુરુષના છતા દોષો અથવા અછતા દોષો બોલવાથી અથવા સાંભળવાથી કોઈપણ ગુણ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ દોષો બોલવાવાળાને વૈરની વૃદ્ધિ થાય છે, અને સાંભળવાવાળાને ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપર કહેલ હેતુથી જ દૂષણવાળા પુરુષોના દોષો ન અંગીકાર કરતાં ગુણી પુરુષોના ગુણનો પક્ષપાત કરવો. ગુણીપુરુષોના ગુણ અહણ કરવાની ઇચ્છા દ્વારા આપણામાં પણ સદ્ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે સદ્ગુણોની ઉત્પત્તિ થવાથી આ લોકમાં પણ યશ, રૂપ, સુખ અને પરલોકમાં પણ સદ્ગતિનાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૨. દેશ તથા કાળવિરુદ્ધ આચારને ત્યાગ કરવો.

અકાળ અને અદેશમાં એટલે નિષેધ કરેલા દેશમાં તથા કાળમાં ગમન કરવું નહીં. નિષેધદેશ જેવા કે કારાગૃહ તથા વધ કરવાના સ્થાનમાં, તેમજ જુગારી લોકોના સ્થાનમાં તથા પરાભવના સ્થાનમાં અને ભંડારના મકાનમાં અને બીજાના અંતઃપુરમાં, ચોર-વેશ્યા-નટ આદિના સ્થાનમાં તથા નિષિદ્ધ કરેલ કાળમાં એટલે મધ્યરાત્રિમાં ગમન; ઇત્યાદિ સજ્જન પુરુષોને કદીપણ કરવાં ઉચિત નથી. કારણ કે તે પ્રકારનાં સ્થાનમાં અથવા કાળમાં આચરણ કરવાથી પુરુષને રાજ તથા ચોર વગેરેથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે અયોગ્ય દેશ તથા અયોગ્ય કાળનું આચરણ ન કરતાં યોગ્ય દેશ તથા કાળનું આચરણ કરવું ઉચિત છે.

વ્યાખ્યાન ૯ મું.

[માર્ગાનુસારીના ગુણો : ૨૩ થી ૩૫]

૨૩. કાર્યના આરંભમાં પોતાના બળા-બળને જાણવા.

કોઈપણ કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ, સ્વ તથા પરના બળનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી વિચાર કરવો. વિચાર કરીને આરંભ કરે તો કાર્યની સફળતા નીવડે છે. માટે અવશ્ય વિચાર કરવો. કહ્યું છે કે,

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ, કો દેશઃ કૌ વ્યયાગમૌ ।

કશ્ચાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં મુદુર્મુદુઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—સમય કેવો છે, મિત્રો કોણ છે, દેશ કોણ છે, આવક કેટલી છે, ખર્ચ કેટલો છે, અને મારી શક્તિ કેટલી છે ? તેનો બરાબર વિચાર કરવો. અન્યથા સઘળો આરંભ નિષ્ફળ બાય છે. કહ્યું છે કે,

સ્થાને શમવતાં શક્ત્યા વ્યાયામે વૃદ્ધિરજ્ઞિનામ્ ।

અયથાબલમારંભો, નિદાનં ક્ષયસંપદઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—શક્તિના પ્રમાણમાં જો કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવે તો સમતાવાળા પ્રાણીઓની સંપદા વૃદ્ધિ પામે છે અને જો શક્તિથી અધિક કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવે, તો તે સંપત્તિઓના વિનાશમાં કારણભૂત છે.

આ હેતુથી કાર્યની સફળતા ઈચ્છનારા સજ્જન પુરૂષોએ સ્વપર સામર્થ્યાદિનો વિચાર કરીને કાર્યારંભ કરવો એજ ઉચિત છે.

આખ્યાન નવમું

૧૬૭૩

૨૪. જ્ઞાનાદિકે કરીને યુક્ત એવા વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરવી.

અનાચારથી નિર્વૃત્ત થઈને સદાચારમાં વર્તન કરવું. તેનું નામ વૃત્ત કહેવાય છે. અને તેને પાળનારા જે પુરૂષો તેઓને વૃત્તસ્થ કહેવાય છે. જ્ઞાન એટલે કરવાલાયક અથવા ન કરવા લાયક વસ્તુનો નિશ્ચય કરવો. તેવા જ્ઞાને કરીને વૃદ્ધ, (અર્થાત્ વયથી અધિકપણથી અથવા સફેદ વાળ ઉત્પન્ન થવાથી વૃદ્ધ થએલા નહીં) ઉપરોક્ત વૃત્તમાં રહેલ વૃદ્ધ પુરૂષોની સેવા કરવાથી પોતામાં પણ સદાચાર તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. તે થવાથી આત્મહિત પણ શીઘ્ર થઈ શકે છે, માટે સજ્જન પુરૂષોને ઉપરોક્ત મહાત્માઓની અહર્નિશ અવશ્ય પૂજા કરવી યોગ્ય છે.

૨૫. પોષણ કરવા યોગ્ય જનોનું પોષણ કરવું.

ભરણપોષણ કરવાને યોગ્ય માતા-પિતા, સતી સ્ત્રી, તથા નિર્વાહ કરવાની શક્તિરહિત એવા બાળકો તથા નોકરો આદિનું ભરણપોષણ સારી રીતે કરવું એ જ ઉચિત છે. કારણ કે, જે તેમ ન કરે તો આ લોકમાં અપયશ પણ થાય, તેમજ તેઓ, પોતાનું ભરણપોષણ ન થવાથી સ્ત્રી દુરાચારનું સેવન કરે, પુત્ર, નોકરાદિ ચોરી આદિ કાર્યો કરે. એથી ઘણાજ અનર્થોની ઉત્પત્તિ થાય, માટે સજ્જન પુરૂષોએ તો ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનું ભરણપોષણ કરવું એ પોતાની ફરજ માનીને કરવું એ ઉચિત છે.

૨૬. દરેક કાર્યમાં પૂર્વાધરનો વિચાર કરવો.

ઘણા લાંબા કાળે થવાવાળું કાર્ય અર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે અનર્થને ઉત્પન્ન કરશે એવા વિચારવાળો હોય તેનું નામ દીર્ઘદર્શી કહેવાય છે. એવો દીર્ઘદર્શી પુરુષ પરિણામે સુંદર અને અદ્ય કલેશ અને બહુ લાભવાળું એવું કાર્ય કરવાવાળો હોય. કાર્ય કરતાં પહેલાં અનાગત કાળમાં થવા યોગ્ય લાભાલાભનો

૧૬૮ :

જર્મની દિશા

વિચાર ન કરે તો જે વખતે કષ્ટાદિક આવી પડે, ત્યારે તેને દૂર કરવાની ખાતર પ્રયત્ન કરવો તે તો આગ લાગે ત્યારે ફૂવો ખોદવો અને જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય ત્યારે સૈન્યની તૈયારી કરવી, અને જ્યારે નદીમાં પુર આવે ત્યારે પાળ બાંધવી. તેની જેમ નિષ્કળ થાય છે માટે દૃષ્ટિને વિશાળ કરીને કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરવો, એજ સંજ્ઞન પુરુષોને ઉચિત છે.

૨૭. વિશેષ પ્રકારે જાણવું.

વિશેષ જ્ઞાન એટલે વસ્તુ અને અવસ્તુ તેમજ કૃત્યાકૃત્ય અને સ્વપર આદિ વસ્તુઓમાં રહેલા અંતરને પક્ષપાત રહિતપણે એટલે મધ્યસ્થપણાથી જાણવું. કારણ કે પક્ષપાતવાળો માણસ ગુણોને દોષરૂપ અને દોષોને ગુણરૂપ માને છે, તે વિષે કહ્યું છે કે,

આગ્રહી વત નિનીષતિ યુક્તિ તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્યત્ર તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—આગ્રહી પુરુષ જે પદાર્થમાં પોતાની આગ્રહવાળી યુક્તિ હોય, ત્યાં યુક્તિને લઈ જવાને ઇચ્છે છે, અને પક્ષપાતરહિત પુરુષ તો જે સ્થળમાં યુક્તિ લાગે, ત્યાં પોતાની મતિને સ્થાપન કરે છે. ૧.

ઉપર કહેલ હેતુથી પક્ષપાતરહિતપણું જ યોગ્ય છે કારણ કે કદાગ્રહી પુરુષ વસ્તુ જાણી શકતો નથી, માટે વસ્તુતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા સંજ્ઞન પુરુષે પક્ષપાતનો ત્યાગ કરીને મધ્યસ્થભાવ એટલે પક્ષપાત રહિતપણાને અંગીકાર કરીને વસ્તુતત્ત્વ જાણવાને માટે પ્રયત્ન કરવો, એજ ઉચિત છે.

૨૮. કરેલા ગુણને જાણવા.

કૃતજ્ઞ એટલે કરેલા ગુણનો જાણકાર હોય, પણ કરેલ ગુણનું જાણવું બહુજ કઠીન છે.

આખ્યાન નવમું

: ૬૬ :

લઙ્ગમ્હ ન સહસ્સેસુ વિ ઉવયારકરો વિ હહ નરો તાવ ।

જા મન્નહ ઉવયરિઅં સો લક્ષ્મેસું પિ દુલ્લહો ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—હજાર પુરુષોની સંખ્યામાં પણ આ જગતમાં ઉપકાર કરવાવાળા માણસની ખોળ કરતાં કોઈપણ નહિ મળી શકે, કારણકે આ જગતમાં ઉપકાર કરવાવાળા માણસો બહુ જ થોડા છે. તેમાં પણ ઉપકાર માનવાવાળો એટલે કરેલ ઉપકારને જાણવાવાળો લાખો માણસમાંથી પણ મળવે ઘણોજ દુર્લભ છે. અર્થાત્ મળી શકે તેમ નથી. ૧.

ઉપર કહેલ હેતુથી કરેલા ગુણને જાણવો, એ તો બુદ્ધિમાન પુરુષોની ફરજ છે. એ ફરજને અભિમુખ થઈને આ ગુણને પ્રાપ્ત કરવો એજ યોગ્ય છે.

૨૯. લોકની પ્રીતિ મેળવવી.

આ લોક, તથા પરલોક સંબંધી વિકૃદ્ધ કાર્યોનો ત્યાગ કરવાથી તથા દાન, વિનય, શીલાદિક ગુણોની આચરણ કરવાથી આ ચરાચર જગતમાં સર્વ લોકમાં પ્રિયપણાને પામે છે. કહ્યું છે કે,

દાનેન સત્ત્વાનિ વશીભવન્તિ, દાનેન વૈરાગ્યપિ યાંતિ નાશમ્ ।

પરોઽપિ બંધુચ્ચમુષૈતિ દાનાત્તસ્માદ્દિ દાનં સતતં પ્રદેયમ્ ॥૧॥

વિણ્ણ નરો ગંધેણ ચંદનં સોમયાહ રયણિયરો ।

મહુરસેણ અમયં અપ્પા પિયત્તં લહ્હિ ભુવણે ॥ ૨ ॥

સુવિસુદ્ધસીલજુત્તો પાવહ કિંત્તિં જસં હહલોણ ।

સવ્વજળવલ્લહો વિય સુહગ્ગહમાગી ય પરલોણ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—દાને કરી સર્વ જીવો વશ થાય છે. તથા દાનથી શત્રુભાવ હોય તે પણ નાશ થાય છે તેમજ દાનથી પર (પારકો)

: ૧૦૦ :

ધર્મની દિશા

હોય તે પણ બંધુપણાને ભંગે છે માટે આવા ગુણે કરીને અલંકૃત એવા દાનને સર્વદા દેવું. ૧.

તેમજ જેમ ગંધથી ચંદન, સૌમ્યતાથી ચન્દ્રમા અને મધુર-પણાથી અમૃત લોકોને પ્રિય હોય છે, તેમ માણસ પણ વિનયગુણથી લોકપ્રિયપણાને પામે છે. ૨.

અત્યંત નિર્મળ એવું જે શિયલ તેણે કરીને યુક્ત એવો પુરુષ આ લોકમાં યશ, કીર્તિ તથા પ્રિયપણાને પણ પામે છે અને પરલોકમાં શુભ ગતિનો ભાગી થાય છે; માટે ઉપરોક્ત ગુણોની પ્રાપ્તિ કરીને જનપ્રિયતા મેળવવી તે જ સજ્જન પુરુષોનું કર્તવ્ય છે. ૩.

૩૦. લોકલભ્નને ધારણ કરવી.

લભ્ન ગુણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરવી. કારણ કે લભ્નવાન પુરુષ પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ પોતે અંગીકાર કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરતો નથી. કહ્યું છે કે,

લજ્જયા કાર્યનિર્વાહો, મૃત્યુર્યુદ્દેષુ લજ્જયા ।

લજ્જયૈવ નયે વૃત્તિર્લજ્જા સર્વસ્ય કારણમ્ ॥ ૧ ॥

લજ્જાલુઓ અક્ષં વજ્જઈ દૂરેણ જેણ તણુઅંપિ ।

આયરઈ સમાયારં ન મુયઈ અંગીકયં કહવિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—સત્પુરુષો લભ્નવાળા હોવાથી કાર્યનો નિર્વાહ કરે છે. તેમજ સુલટો પણ યુદ્ધમાં લભ્નથી પાછા નહીં હઠતાં પેતાના પ્રાણનો નાશ કરે છે તેમજ સત્પુરુષો લભ્નના વશ થયા થકા ન્યાયમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે માટે સર્વનું કારણ લભ્ન છે. ૧.

લભ્નવાળો માણસ અદ્વપમાત્ર પણ અકાર્યનો દૂરથી ત્યાગ

આખ્યાન નવમું

૧૦૧

કરે છે. તેમજ સદાચારને અંગીકાર કરે છે અને પોતે અંગીકાર કરેલ સત્કાર્યનો કોઈપણ વખતે ત્યાગ કરતો નથી. ૨.

લજ્જાથી ઘણા જીવોને લાલ થાય છે માટે લજ્જા-ગુણ અતિ શ્રેયને કરનાર હોવાથી સજ્જન પુરુષોને તે અવશ્ય અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે.

૩૧. દયા રાખવી.

સર્વ ધર્મવાળા ‘અહિંસા પરમો ધર્મ;’ એ વાક્યને માનવાવાળા હોવાથી સર્વ ધર્મોનું તેમજ સર્વ શાસ્ત્રોનું સારભૂત, અને સર્વજનને માન્ય તેમજ સર્વ ગુણોમાં મુખ્ય એવો દયા ધર્મજ છે. તે દયા ધર્મની લાગણી અને તેના ઉપર અતિપ્રેમ નિરંતર જાળવી રાખવો, કારણકે દયાનો નાશ થયો તેનીજ સાથે સર્વ ધર્મો નષ્ટભૂત થઈ જાય છે. કહ્યું છે કે,

કૃપાનદીમહાતીરે, સર્વે ધર્માસ્તૃણાક્કુરાઃ ।

તસ્યાં શોષમ્પેતાયાં, કિયન્નન્દંતિ તે ચિરમ્ ॥ ૧ ॥

કૃપારૂપી નદીના મોટા તીર ઉપર સર્વ ધર્મરૂપી તૃણના અંકુરાઓ આનંદથી વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ તે દયારૂપી નદી સુકાઈ ગયે છતે તે અંકુરાઓ ક્યાંસુધી રહેવાના છે? અર્થાત્ નહીંજ રહે. કિંતુ તરતજ તેની સાથે નષ્ટ પામી જશે. ૧.

દયા નહિં તેનું નામ હિંસા, તે જીવોનો વધ કરવાથી થાય છે અને તે હિંસાથી કોઈ સુકૃત કરવાની ઇચ્છા રાખે તે આકાશ પુષ્પ મેળવવાની ઇચ્છાની જેમ નિર્થક છે. અર્થાત્ કદાપિ કાળે પણ સુકૃત થઈ શકેજ નહિ. તે વિષયમાં કહ્યું છે કે,

યદિ ગ્રાવા તોયે તરતિ તરણિર્યદુદયતિ,

પ્રતીચ્યાં સપ્તાશ્વિર્યદિ મજતિ શૈત્યં કથમપિ ।

: ૧૦૨ :

ધર્મની કિશ્ક

यदि क्षमापीठं स्यादुपरि सकलस्यापि जगतः,

प्रसूते सत्त्वानां तदपि न वधः कापि सुकृतम् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જો કદાપિ પાપાણુ પાણીમાં તરે, અથવા સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉદય પામે, અગ્નિ શીતળપણાને પામે, તેમજ પૃથ્વીમાં ડાળ સંપૂર્ણ જગતની ઉપર આવે તથાપિ જીવોનો વધ કોઈપણ કાળમાં અથવા કોઈપણ ક્ષેત્રમાં પુણ્યની ઉત્પત્તિ કરવાને સમર્થ નથી. ૧.

આ દયા ગુણ પેદા કરનાર પુરૂષે શિકાર તથા માંસ-ભોજનનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે શિકાર કરવામાં તેમજ માંસભોજન કરવામાં ક્રૂરતા મુખ્યપણે રહે છે. અને જ્યાં ક્રૂરતા હોય ત્યાં દયા રહી શકતી નથી. સર્વ જીવોને જીવવાની ઇચ્છા સરખી છે. ઈંદ્રલુવનમાં વાસ કરવાવાળા ઈંદ્રને જેટલા પ્રમાણમાં જીવવાની ઇચ્છા છે તેટલાજ પ્રમાણમાં વિદ્યામાં રહેલા કીડાને પણ રહેલી છે; તેમજ જેવો આપણો આત્મા છે તેવાજ સર્વ પ્રાણીઓના આત્માઓ હોવાથી દયાના પ્રતિપક્ષી-હિંસાનો ત્યાગ કરીને દયારૂપી મહાન ગુણને સર્વ સજ્જન પુરૂષોએ મેળવવો યોગ્ય છે. કારણ દયા સર્વ ધર્મનું મૂળ છે. ૩૨. સૌમ્ય પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ.

‘ક્રૂર’ સ્વભાવ રહિત પુરુષના અંતઃકરણમાં સૌમ્ય ગુણનો વાસ થઈ શકે છે અને તે સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળો પુરુષ પોતાના તથા ઘીજાના આત્માને પણ શાંત ગુણની ઉત્પત્તિમાં સાધનભૂત છે. કહ્યું છે કે,

पयइ सोमसहावो, न पावकम्मे पवत्तइ पायं ।

हवइ सुहसेवणिजो, पसमनिमित्तं परेसिपि ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિએ કરીને સૌમ્ય સ્વભાવવાળો પુરુષ પ્રાય:

આખ્યાન નવમું

: ૧૦૩ :

કરીને આક્રોશ, વધ, હિંસા, ચોરી આદિ પાપકાર્યોમાં પ્રવર્ત-
માન થાય નહીં, અને સર્વને સુખે કરીને સેવનીય થાય તથા
પોતાના અને પરના આત્માને શાંતિના નિમિત્તભૂત બને છે. ૧.

ઉદાહરણ તરીકે જુઓ કે, શાંતગુણનો સફલાવ હોવાથી
રામચંદ્રજીની પોતાનાજ શત્રુ રાવણના પક્ષમાં ગણાતા સુગ્રીવ
અને વિભીષણાદિએ પણ આવીને સેવા કરી. આ ઉદાહરણ-
દ્વારા એવો સારાંશ નીકળી શકે છે કે, શાંત પ્રકૃતિ શત્રુઓને
પણ વશ કરવામાં એક અદ્વિતીય સાધનભૂત છે. ઉપરોક્ત
રીતે આ શાંતગુણ સર્વકાર્ય સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ હોવાથી
અવશ્ય સજ્જન પુરૂષોને અંગીકરણીય છે.

૩૩. હંમેશા પરોપકાર કરવો.

આ જગતમાં પરોપકાર સરખો કોઈપણ ગુણ નથી અર્થાત્
સર્વ ગુણોમાં ઉત્તમતાને લજ્જનાર પરોપકારજ છે.

આ જગતમાં અતિ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો મનુષ્ય
જન્મ પામીને જે મનુષ્યો સંસારના ક્ષણિક સુખોમાં લીન
બનીને પરોપકાર કરવો તો દૂર રહ્યો, પણ પરોપકાર તે શું
વસ્તુ છે, એ જાણવાની ઇચ્છા પણ જેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન
થતી નથી. એવા મનુષ્યો વાસ્તવિકરીતે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે
મનુષ્ય નથી પરંતુ મનુષ્યતા સ્વરૂપદ્વારા હરિણ સદૃશ છે.
કહ્યું છે કે,

येषां न विद्या न तपो न दानं, न चापि शीलं न परोपकारः ।
ते मर्त्यलोके भुवि मारभूता, मनुष्यरूपेण मृगान्धरन्ति ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ:—જે પુરૂષોમાં મહામહેનતથી પણ દુર્લભ
એવી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરવી, તેમજ કર્મક્ષયદ્વારા શિવશર્મની
પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત એવું તપ કરવું, અને અનેક સંપત્તિઓની

૬ ૧૦૪ :

ધર્મની દિશા

પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત એવું દાન દેવું; તેમજ શીલનું પાલન અને સર્વોત્તમ કોટીએ બિરાજમાન એવા પરોપકારનું સેવન આદિ ગુણોનો વાસ નથી, તે પુરૂષો આ મનુષ્યલોકમાં પૃથ્વીને ભારભૂત છે. ઘણું શું કહેવું? પરંતુ મનુષ્યના રૂપે મૃગ સદૃશ આચરણ કરે છે. ૧.

સજ્જન પુરૂષો તો સ્વાભાવિક રીતે પરોપકાર કરવામાં ઉદ્ધમવાન બની રહે છે એટલુંજ નહીં પરંતુ શરીર પણ પરોપકારને માટે ધારણ કરે છે. તેઓને કોઈના ઉપદેશની તેમજ શિક્ષાની જરૂર નથી.

अमयं सुपत्तदाणं अणुकंपा उचिय कित्तिदाणं च ।

दोहिंपि मुक्त्वो भणिओ तिन्नि भोगाइयं दिति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રથમ અભયદાન, બીજું સુપાત્રદાન, ત્રીજું અણુકંપાદાન, ચોથું ઉચિતદાન અને પાંચમું કીર્તિદાન. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર દાનના છે. તેમાં પ્રથમમાં અભયદાન અને સુપાત્રદાન આ બે પ્રકારનાં દાન શિવશર્મ આપવાને સમર્થ છે. અને શેષ રહેલ ત્રણ દાન, લોગાદિ સંપત્તિઓ આપવાને શક્તિમાન છે. ૧.

આ પાંચ દાનમાં પેણ મુખ્ય અભયદાન કરવાવાળા પુરૂષને કોઈપણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી અર્થાત્ નિર્ભય બની જાય છે. કહ્યું છે કે,

अमयं सर्वसत्त्वेभ्यो यो ददाति दयापरः ।

तस्य देहाद्विमुक्तस्य मयं नास्ति कुतश्चन ॥ २ ॥

ભાવાર્થ:—દયા કરવામાં સાવધાન એવો જે પુરૂષ સર્વ સંસારની ઉપાધિઓથી ઉપાધિવાળા એવા પ્રાણીઓને અભયદાન

કથાબ્યાન નવમું

: ૧૦૫ :

આપી નિર્ભયપણાને પ્રાપ્ત કરાવે છે તે પુરૂષને આ ભવમાં તો ભય નથી; પરંતુ આ દેહનો ત્યાગ કરીને પરભવમાં જાય, ત્યાં પણ તેને કોઈપણ જાતનો ભય રહેતો નથી. ૧.

આ સ્થળે અભયદાન દેવામાંજ જેનું ચિત્ત ઉત્સુક થઈ રહેલ છે એવા અભયકુમાર મંત્રીનું એક ઉદાહરણ છે.

મગધદેશના સ્વામી શ્રેણિકરાજા હતા. તેઓના મંત્રી અભય-કુમાર નામના હતા. એક અવસરે રાજા, સભા ભરીને ખિરાજમાન થયેલ છે. તે વખતે રાજાએ સભામાં પ્રશ્ન કર્યો કે, આજકાલ આપણા રાજ્યમાં અદ્વપ મૂલ્યથી કંઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સભાસદોએ જણાવ્યું કે, ‘અદ્વપમાં અદ્વપ કિંમતથી માંસ મળી શકે છે.’ આ વાત સાંભળી અભયકુમાર મંત્રી તો ચકિતજ બની ગયા અને વિચાર કર્યો. ‘ફીકર નહિ, પરંતુ એવો ઉપાય કરવો કે જેથી જીવોનો નાશ થાય નહિ.’ એક વખત રાત્રીના સમયમાં અભયકુમાર પોતે ફરવા નીકળ્યા. સાથે એક હજાર સોનામ્હોરો લીધી અને દરેકને ઘેર જઈને કહેવા લાગ્યા કે, ‘આજે રાજાજી ઘણા ખીમાર છે, અને તેઓની દવાના ઉપયોગમાં લેવાની ખાતર મનુષ્યનું કાળજી કાપીને તેમાંથી એક ટાંકભાર માંસ જોઈએ છે. તેની કિંમતમાં એક હજાર સોનામ્હોર હું આપું છું.’ આમ સ્થળે સ્થળે કહેવા છતાં અને એક હજાર સોનામ્હોર આપવા છતાં પણ એક ટાંક ભાર મનુષ્યના કાળજીનું માંસ મળી શક્યું નહિ. હવે બીજે દિવસે જ્યારે સભા ભરાઈને બેઠી, ત્યારે મંત્રીરાજે પૂછ્યું કે, ‘બોલો ભાઈ, આજકાલ અદ્વપ કિંમતથી કંઈ વસ્તુ મળી શકે છે?’ ત્યારે કોઈએ પણ ઉત્તર ન આપવાથી મંત્રીરાજ પોતેજ બોલ્યા કે, ‘ભાઈ આજે કેમ બોલતા નથી? તે દિવસે તો માંસ મળી શકે છે, એમ બોલતા હતા.’ આ વાત સભાસદો સાંભળીને અઘોરુખ થઈ ગયા ત્યારે રાજાજીએ પૂછ્યું કે, ‘હ

: ૬૦૬ :

ધર્મની દ્રિષ્ટિ

મંત્રીરાજ, આ વાત શું છે? કે જેથી સભા કંઈપણ બોલતી નથી, અને શ્યામ મુખવાળી ઝાંખી થયેલ જણાય છે.’ ત્યારે મંત્રીશ્વર અભયકુમાર પોતે કરેલ સર્વ વાત જણાવી. ને સભાને સમજાવવા ખાતર જણાવ્યું કે,

અમેષ્યમષ્યે કીટસ્ય સુરેન્દ્રસ્ય સુરાલયે ।

સમાના જીવિતાકાંક્ષા સમં મૃત્યુમયં દ્વયોઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—‘હે સભાસદો, વિદ્યાની અંદર રહેલ કીડાને અને સુરાલયમાં વાસ કરવાવાળા ઈંદ્રને પણ જીવવાની આશા એક સરખીજ હોય છે અને બંનેને મૃત્યુનો ભય પણ સરખોજ છે. ૧.

આ ઉપદેશ દ્વારા બીજાઓને પણ તેઓએ અભયદાનમાં ઉદ્ધમવાન બનાવ્યા, માટે અભયદાન સર્વથકી મુખ્ય ગણત્રીમાં ગણી શકાય છે. જોકે દાનનો વિષય ઘણો છે, પરંતુ પ્રસંગ નહિ હોવાથી આટલું બસ છે.

પંડિત પુરૂષો પોતાની જિંદગીને પણ ધર્મને માટેજ ધારણ કરે છે, અને પોતાનું શરીર પણ કેવળ પરોપકાર કરવાને માટેજ ધારણ કરે છે.

પરોપકારના લેહો આદિ વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાવાળા સંજ્ઞન પુરૂષોએ ધર્મશાસ્ત્રોદ્ધારા જાણી લેવું. મહારાજા વિક્રમાદિત્ય અનેક જીવોની ઉપર ઉપકાર કરવા થકી ‘પરદુઃખ-ભંજન’ એવા ખિરદથી જગતમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. એવા દૃષ્ટાન્તોનું અનુકરણ કરીને બુદ્ધિમાન તેમજ શુભગ્રાહી પુરૂષો અવશ્ય પરોપકાર કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓએ એ પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઉચિત છે.

૩૪. કામ ક્રોધાદિ અંતરંગ છ શત્રુનો જય કરવો.

આ જગતમાં હિતેષ્ઠ પુરૂષોએ કામ, ક્રોધ, લોભ, માન,

આખ્યાન નવમું

: ૧૦૭ :

મદ્, આ અંતરંગ શત્રુઓ છૂતવા યોગ્ય છે, કારણકે જ્યાંસુધી આ છ શત્રુઓથી વાસિત જેઓનું અંતઃકરણ હોય છે તેઓનું આત્મહિત થઈ શકતું નથી. કેમકે આત્મહિતમાં પ્રતિબંધભૂત છે. તેમજ આ છ શત્રુઓનો જય થવાથી બહારના શત્રુઓ તો રહીજ શકતા નથી.

પરત્ની ઉપરની જે આસક્તિ તે કામ કહી શકાય છે. આ કામરૂપી અંતરંગ શત્રુને વશ થવાથી રાવણ જેવા જખરજસ્ત રાજાઓ પણ અપકીર્તિ પામીને નાશભૂત થઈ ગયેલ છે. કહ્યું છે કે,

સ્ત્રીલુબ્ધો જગતિ યશ્ચાત્યજઘ્નશસ્તુ તં નરં ।

દાસીલુબ્ધો યથા મુંજોઽપકીર્ત્યાં ગીયતે ન કિમ્ ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ:—આ જગતમાં દાસીની ઉપર આસક્તિ થયેલ એવો જે રાજા મુંજ શું અપકીર્તિદ્વારા નથી ગવાયો ? અર્થાત્ સ્ત્રીમાં આસક્તિ એવો રાજા અપયશપણાને પામ્યો છે. અર્થાત્ જેનો યશો પણ ત્યાગ કર્યો છે તેની માફક જે પુરૂષ સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ બને છે તે પુરૂષને, યશ પણ ત્યાગ કરે છે.

પોતાના બલાબલને વિચાર્યા વિના કોપને આધીન બનેલા એવા સારા સારા સારા મહાત્માઓ પણ આ સંસારસમુદ્રમાં ગોથાં મારે છે. અર્થાત્ ક્રોધરૂપી મહાન અંતરંગ શત્રુ આ સંસારમાં રખડાવનાર છે, માટે આત્મહિતાર્થી પુરૂષે ક્રોધનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ ક્રોધરૂપી શત્રુનો ત્યાગ કરવોજ જોઈએ. એવો ઉપદેશ નીચેના શ્લોકદ્વારા શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. કહ્યું છે કે,

આકરઃ સર્વદોષાણાં ગુણાનાં ચ દવાનલઃ ।

સંકેતોઽસ્તિલક્ષણાં ક્રોધસ્ત્યાજ્યો મનીષિના ॥ ૧ ॥

: ૧૦૮ :

ધર્મની દિશા

ભાવાર્થ:—ક્રોધ તે સર્વ દોષોની ખાણરૂપ અને સંપૂર્ણ શુભોને ખાળવાને માટે અગ્નિસમાન તેમજ સંપૂર્ણ કષ્ટને આપવાને માટે સંકેતરૂપ છે, આવા અનેક પ્રકારનાં દૂષણોથી ભરપૂર ક્રોધ છે, માટે તેનો અવશ્ય બુદ્ધિમાન પુરૂષે ત્યાગ કરવો. ૧,

દાનાદિક યોગ્ય સ્થાનમાં પોતાનું ધન વાપરવું નહિ, તથા નિષ્કારણ કપટદ્વારા પરધન અંગીકાર કરવું, તેનું નામ લોભ કહી શકાય છે, અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે લોભમૂલો નિ પાપાનિ લોભ તે પાપનું મૂળ છે. લોભની તૃષ્ણા શાંત થતી નથી. પરંતુ ઉલટી જેમ જેમ લોભ થાય છે તેમ તેમ વૃદ્ધિને પામે છે. કહ્યું છે કે,

સમુદ્રસ્યૈવ કલ્લોલાત્મકલ્લોલો વર્ધતે યથા ।

તદ્વલ્લભાચ્ચ લોભોઽપિ મમ્મણવણિજો યથા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ સમુદ્રના કલ્લોલો આવવાથી કલ્લોલની હાનિ નહીં થતાં વૃદ્ધિ થાય છે તેની માફક જેમ જેમ અધિક લોભ થાય છે તેમ તેમ મમ્મણ વણિકની પેઠે લોભની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

લોભથી લોભની વૃદ્ધિ થાય છે. તેના ઉપર મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કરમાવે છે કે,

જીરે મારે નિર્વનને શત ચાહ શત લહે સહસ જોડીય જીરેજી,
જીરે મારે સહસ લહે લલ્લ લામે મન કોડીય જીરેજી;
જીરે મારે કોટીશ્વર નૃપ શ્રદ્ધ નૃપ ચાહે ચક્રીપણું જીરેજી,
જીરે મારે ચક્રી ચાહે સુરમોગ સુર ચાહે સુરપતિ સુલ્લ ઘણું જીરેજી.

આ ઉપરોક્ત લોભી પુરૂષની તૃષ્ણા ઘટતી નથી, પરંતુ ઉલટી વૃદ્ધિ પામે છે, એ વાત સારી રીતે સમજી શકાય છે.

વ્યાખ્યાન નવમું

: ૧૦૬ :

લોભમાં આસક્ત બનેલા એવા પુરૂષોને અનેક પ્રકારની લડાઈ આદિ કલેશો હોગવવા પડે છે માટે લોભરૂપી અંતરંગ શત્રુનો ત્યાગ કરવો એજ શ્રેય છે.

નિર્નિમિત્ત શિકાર આદિ પાપકાર્યોથી અનેક જીવોનો નાશ કરી તેને આકુલવ્યાકુલ થતાં દેખીને આનંદ પામવો, તેનું નામ હર્ષ નામનો અંતરંગ શત્રુ કહી શકાય છે. તેવાજ પ્રકારનો હર્ષ કરવાથી આ ભવમાં પણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરલોકમાં પણ નરકગમનાદિ દુઃખ હોગવવા પડે છે. એ વાત શ્રેણિક મહારાજના એક નાના ઉદાહરણ દ્વારા જાણી શકાય છે.

મગધદેશના સ્વામી રાજા શ્રેણિક હતા. તેણે એક વખત શિકારની ક્રીડા કરતાં એક બાણને ફેંક્યું, તેથી એક હરિણીને તે લાગ્યું. એ હરિણી ગર્ભવતી હોવાથી બાણ લાગતાની સાથે જ તેના પેટમાંથી ગર્ભમાં રહેલ તેનું બાળક એક બાણુએ પડ્યું અને એક બાણુએ પોતે પડી. આ રીતે બન્નેનું ભિન્ન ભિન્ન પતન દેખીને રાજા શ્રેણિક મનમાં મગરૂરી આણીને હર્ષ પામે છે. કે, ‘મારું સામર્થ્ય કેટલું બધું છે,’ આવા પ્રકારના વિચારથી તે રાજાએ નરક ગમન યોગ્ય કર્મો ઉપાર્જન કર્યાં. તે દુષ્ટ કર્મ દ્વારા રાજા શ્રેણિક નરકગતિના દુઃખને પ્રાપ્ત થયો. માટે આ ભવ તેમજ પરભવમાં પણ દુઃખદાયી એવા ઉપરોક્ત હર્ષ નામના અંતરંગ શત્રુનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. એજ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું કર્તવ્ય છે.

શિવશર્મની પ્રાપ્તિમાં જ કેવળ ઉદ્યમવાળા એવા જ્ઞાની પુરૂષોના કથનને પોતાના દુરાશ્રદ્ધથી અંગીકાર ન કરવું તે માન છે. ઉપરોક્ત માનરૂપી શત્રુને આધીન બનેલા એવા પુરૂષો વિનયાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી સારી શિક્ષાને પામી શકતા નથી, અને સારી શિક્ષા નહિ પામવાથી કોઈપણ જાતની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તેથી કોઈપણ માણસનો ઉપકાર પણ તેઓ કરી શકતા નથી. કહ્યું છે કે,

: ૧૧૦ :

ધર્મની દિશા

શિક્ષાં લભતે નો માની, વિદ્યાંવિદ્યાન્ન કર્હિચિત્ ।

વિનયાદિક્રિયાશૂન્યઃ, સ્તંભવત્સ્તબ્ધતાં મતઃ ॥ ૧ ॥

યઃ સ્તબ્ધો ગુરુણા સાકમન્યસ્ય નમનં કૃતઃ ।

ન છાયાયૈ ન લામાય, માની કંથેરવન્નૃણામ્ ॥ ૨ ॥

સાવાર્થ:—વિનયાદિ ઉચિત ક્રિયાઓથી રહિત અને સ્તંભની માફક સ્તબ્ધપણુને પામેલ એવો માની પુરૂષ કોઈની પાસેથી પણ શિક્ષાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેમજ કોઈપણ વખત વિદ્યા પણ મેળવી શકતો નથી. ૧.

જે ગુરૂની સાથે પણ સ્તબ્ધ એટલે અછડ રહેવાવાળો હોય તે અન્ય માણસોને તો નમસ્કાર આદિ કરેજ ક્યાંથી ? અર્થાત્ સન્નજન હો કે દુર્જન હો પરંતુ દરેક માણસની સાથે અછડ રહેવાવાળો હોય, તે કંથેરી નામનું વૃક્ષ જેમ છાયા નથી આપી શકતું, તેની માફક ઉપરોક્ત માની પુરૂષ કોઈના પણ લાભ માટે થતો નથી. ૨.

ઉપરોક્ત અનર્થકારક હોવાથી એ શત્રુનો ત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે. કુલ-બલ-ઐશ્વર્યતા-વિદ્યા આદિ પોતામાં અધિક હોવાથી મારા સરખું કોઈનું કુલ નથી, અને મારા જેવા કોઈ બલવાન તેમજ રિદ્ધિવાન તેમજ રૂપવાન અને બુદ્ધિમાન આ જગતમાં કોઈ નથી. એવા પ્રકારનો અહંકાર કરવો તેનું નામ મદ કહી શકાય છે. ઉપરોક્ત વસ્તુના અધિકપણાનો અહંકાર કરવાથી એટલે જેમ બળનો અહંકાર કરવાથી ત્રણ ખંડના ઘણી એવા વાસુદેવના જીવો, અને રૂપનો અહંકાર કરવાથી છ ખંડના સ્વામી એવા સનતકુમાર ચક્રવર્તિ અને વિદ્યાનો મદ કરવાથી સિદ્ધાંતના પારંગત એવા સ્થુલભદ્રસ્વામી જેવા

આધ્યાન નવમું

: ૧૧૧ :

મહાત્માઓ આદિ ઘણા જીવો દુઃખને આધીન થયેલા છે. માટે અનેક દુઃખના સાધનભૂત એવા મદરૂપી અંતરંગ શત્રુનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો એજ શ્રેય છે.

ઉપરોક્ત અનર્થના સાધનભૂત એવા અંતરંગ છ શત્રુઓનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને નિર્મળ બનાવવો એ કર્તવ્ય છે.

૩૫ ઇંદ્રિયોને વશ કરવી.

ઇંદ્રિયોનો જય કરવાથી આ લોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરલોકમાં પણ પરમાનંદ પદવી પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનભૂત છે. મોક્ષ સુખની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિને માટે સાધનભૂત ઇંદ્રિયોનો જય છે. આથી વાચક પદને શોભાવનાર એવા પરમપૂજ્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે ‘ઇંદ્રિય-જ્યાષ્ટક’ના પ્રથમ શ્લોકમાં દર્શાવેલ છે કે,

વિમેષિ यदि संसारान्मोक्षप्राप्तिं च काङ्क्षसि ।

तदेन्द्रियं जयं कर्तुं स्फोरय स्फारपौरुषम् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—હે મોક્ષાભિલાષી જીવ, જો તું નારક તિર્થંથ આદિ દુર્ગતિઓથી ભયંકર અને અનેક પ્રકારની માનસિક આધિઓ અને શારીરિક ઉપાધિઓથી ભરપૂર એવા સંસારથડી ડરતો હોય અને એક અદ્વિતીય સુખનું સાધન એવું જે મોક્ષ સ્થાન તે પ્રાપ્ત કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તો ઇન્દ્રિયોનો જય કર. ૧.

જો કે ગૃહસ્થોથી સર્વથા ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો, એ ન બની શકે, તો પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં કે જેઓ મહાદુઃખના સાધન-ભૂત છે, તેઓમાં આસક્તિનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત થવાથી મૃગાદિ પશુઓએ

: ૧૧૨ :

ધર્મની દિશા

પોતાના પ્રાણોનો પણ નાશ કરેલ છે તે આ નીચેના શ્લોકથી સારી રીતે ખ્યાલમાં આવી શકશે.—

કુરંગમાતંગપતંગમુંગા મીના હતાઃ પંચમિરેવ પંચ ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचमिरेव पंच ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ:—હરિણ ઓત્રેદ્રિયના વિષયમાં આસક્ત બનીને, અને હસ્તી સ્પર્શેદ્રિયના વિષયમાં લીન થઈને, અને પતંગીઉં ચક્ષુરિદ્રિયના વિષયમાં આસક્ત બનીને અને ભ્રમર દ્રાણેદ્રિયના વિષયમાં મગફર બનીને અને મત્સ્ય રસનેદ્રિયના વિષયમાં આધીન બનીને પોતાના પ્રાણોનો નાશ કરે છે, તો પછી જે મનુષ્ય પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત અને પ્રમાદી છે, તે મૃત્યુને પામે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અર્થાત્ કંઈ જ નહિ. ૧.

વિષ કરતાં પણ વિષયરૂપી વિષ મનુષ્યોને અધિક હેરાન કરે છે, કારણ કે વિષ ભક્ષણ કરવાથી તો એક વખત જ મૃત્યુને સ્વાધીન કરે છે પરંતુ વિષયરૂપી વિષનું ભક્ષણ કરવાથી તો અનંત વખત મૃત્યુને આધીન બનાવે છે. અર્થાત્ વિષ્યોને ભોગવવાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઇત્યાદિ કારણોથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત નહીં બનતાં સંસારસમુદ્રના કાંઠાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો એ જ શ્રેયકારી છે.

ઉપરોક્ત પાંત્રીસ ગુણોનું શ્રવણ કરી તેની સાથે મનનું પણ અંવલંબન અંગીકાર કરવાપૂર્વક યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરીને ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી, એ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું કર્તવ્ય છે.

ધર્મની દિશા

[ખંડ ૨ જો]

[તત્ત્વચર્ચા : શંકા અને સમાધાન]

: સમાધાનકાર :

પૂ. સકલાગમરહસ્યવેદી સૂરિપુરંદર પરમકાશ્ચિક
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીધરજી મહારાજ

પરિચ્છેદ : ૧ લો : પ્રતિભાસિદ્ધિ

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

નેત્રાનન્દકરીમવોદધિતરી એયસ્તરોર્મજ્જરી,
 શ્રીમદ્દર્મમહાનરેન્દ્રનગરી વ્યાપહ્લતાધૂમરી,
 હર્ષોત્કર્ષશુભપ્રભાવલહરી રાગદ્વિષાં જિત્ત્વરી,
 મૂર્તિઃ શ્રીજિનપુન્નવસ્ય મવતુ એયસ્કરી દેહિનાં ॥૧॥

અર્થાત્—નેત્રને આનંદ કરવાવાળી, સંસાર-સમુદ્રને પાર ઉતારવાને નાવ સમાન, કલ્યાણ-વૃક્ષની મંજરી, ધર્મરૂપી મહારાજને વસવા માટે નગરી સમાન અને અનેક પ્રકારની આપદાઓરૂપી લતાઓનો નાશ કરવાને હિમ સમાન, હર્ષના ઉત્કર્ષનો શુભ પ્રભાવ કરવાને શીતળ લહરીઓ જેવી તેમજ રાગ અને દ્વેષરૂપી શત્રુઓને છતવાવાળી, શ્રી જિનેશ્વરદેવની મૂર્તિ આ જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવાવાળી થાઓ.

પ્રશ્નકાર—કયા દેવ માનવા-પૂજવા યોગ્ય છે ?

ઉત્તર—રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, લય આદિ દૂષણો જેના નાશ પામ્યાં છે, તે મહાન આત્માઓ દેવ તરીકે આરાધનાને યોગ્ય છે.

પ્ર—કયા દેવમાં દૂષણો નથી અને કયા દેવમાં ઉપરોક્ત તે દૂષણો છે તેનો નિર્ણય કઈ રીતે થાય ?

પરિપ્તે ૧ લો.

: ૧૩૫ :

ઉ૦—તે તે દેવોનાં જીવનચરિત્રો, શાસ્ત્રો તેમજ તેઓની મૂર્તિસ્થાપના ઇત્યાદિથી આ બધું જિજ્ઞાસુ તટસ્થ આત્માઓ બાણી શકે છે.

પ્ર૦—હા; જીવનચરિત્રો, શાસ્ત્રો વગેરેથી તેના રચયિતાને બાણી શકાય એ બરાબર છે; પણ, મૂર્તિ-પ્રતિમા કે સ્થાપના તો જડરૂપ છે તેનાથી બોધ કઈ રીતે થઈ શકે ?

ઉ૦—જે દેવની મૂર્તિ સાથે તેના બોળામાં કે પડખે સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ છે, તેથી, તેઓ જરૂર કામી હતા; અન્યથા સ્ત્રીસંગ કેમ રાખે ? તથા જે દેવોની મૂર્તિના હાથમાં ગદા, ધનુષ, ત્રિશૂલ, આદિ શસ્ત્રો છે, તેથી જણાય છે કે, તે દેવોના કોઈ અવશ્ય શત્રુઓ છે, કે જેના લયથી તે શસ્ત્ર રાખે છે. જેને કોઈનો લય નથી, તે કદાપિ શસ્ત્ર ન રાખે. તથા જે દેવની મૂર્તિના હાથમાં જપમાલા છે, તે જપમાલાથી જણાય છે કે, તે દેવને અન્ય કોઈ પણ ઉપાસ્ય દેવ છે, કે જેનું તે સ્મરણ કરે છે; અને જપમાલા વિના જપ કરતાં બૂલી જાય છે, તેથી જપમાળા ધારણ કરે છે, આથી તે દેવ અજ્ઞાની સિદ્ધ થાય છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે કે,

“ સ્ત્રીસંગકામમાચષ્ટે, દ્રેષશ્ચાયુધસંગ્રહઃ ।

વ્યામોહં વાક્ષસૂત્રાદિ-રશોચં ચ કમંડલુઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્—સ્ત્રીનો સંગ કામવૃત્તિને જણાવે છે. શસ્ત્ર, ગદા, ધનુષ્યાદિનો સંગ્રહ, દ્રેષ-ભાવ સૂચવે છે. જપમાલા વ્યામોહને અને કમંડલુ અશુચિપણાને જણાવે છે; માટે જે દેવાધિદેવ છે, તેમની મૂર્તિમાં આ લક્ષણો કદાપિ ન હોય. દેવાધિદેવ પરમાત્માની મૂર્તિ તો શાંત સુદ્રાવાળી જ હોય છે.

પ્ર૦—જિનેશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ તો કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં કહેલી નથી.

: ૧૧૧ :

ધર્મની દિશા

ઉ૦—જૈન શાસ્ત્રોમાં તો ઠામ ઠામ મૂર્તિનું વર્ણન આવે છે.

પ્ર૦—કયા કયા જૈન શાસ્ત્રમાં મૂર્તિનું વર્ણન છે તેનાં નામ બતાવવા કૃપા કરશો ?

ઉ૦—જ્ઞાતાસૂત્રમાં દ્રૌપદીએ જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમા પૂજ્યાનો અધિકાર વિસ્તારથી જણાવ્યો છે. રાયપસેણી સૂત્રમાં સૂર્યાભ દેવનો, જીવાભિગમમાં વિજયપોલીઆ દેવનો, ઉપાસક-દશાંગમાં આનંદ કામદેવનો, ભગવતિ સૂત્રમાં વિદ્યાચરણ જંઘાચારણ સાધુનો;—ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં વિસ્તારથી જિનપ્રતિમાનો અધિકાર કહ્યો છે. તેમજ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ, પાંચ હજાર શ્લોક સંખ્યાના પ્રતિમા શતક ગ્રંથમાં પ્રતિમાની સિદ્ધિ વિસ્તારથી કરેલી છે.

પ્ર૦—પ્રતિમા સંગ્રહી કોઈ પાઠ જણાવવા કૃપા કરશો ?

ઉ૦—હા, દેવવંદન ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે,

નામજિણા જિણનામા, ઠવણજિણા પુણ જિણિંદપદિમાઓ ।

દ્વવજિણા જિણજીવા, માવજિણા સમવસરણત્યા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જિનેશ્વર દેવનું નામ તે નામ જિન, જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમા તે સ્થાપના જિન, તથા જિનેશ્વર ભગવંતનો જે જીવ તે દ્રવ્ય જિન, તથા સમવસરણમાં ધિરાજમાન તે ભાવ જિન કહેવાય.

પ્ર૦—જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા છે તે ઠીક, પણ પત્થરની ગાય જેમ દૂધ આપતી નથી તેમ પ્રતિમાથી પણ કાંઈ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

ઉ૦—જેમ કોઈ પુરુષ ગાય ગાય મુખથી ઉચ્ચાર કરે તોપણ તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ પરમેશ્વરના નામથી તથા

પરિષ્કેદ ૧ લો.

: ૧૧૭ :

તેના જાપ કરવાથી પણ કાંઈ સિદ્ધિ નહીં થાય અને જ્યારે કંઈ સિદ્ધિ નહીં થાય તો પછી પરમાત્માના નામ સ્મરણાદિ પણ ન કરવું જોઈએ.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનું નામ લેવાથી તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

ઉ૦—પરમેશ્વરની મૂર્તિ દેખવાથી પણ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો યોગ થાય છે, અને તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનાં નામથી જ જ્યારે આત્મશુદ્ધિ થાય છે તો પછી પ્રતિમા પણ પૂજવાની શું જરૂર છે ?

ઉ૦—પ્રતિમાનાં દર્શનથી જેવી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે, તેવી નામથી થતી નથી. જેમ કોકશાસ્ત્રોક્ત સ્ત્રીપુરુષનાં વિષય-સેવનનાં ચારાશી આસનો દેખવાથી તત્કાળ વિકાર ઉપજે છે; તેવી જ રીતે નિર્વિકારી શાંત મુદ્રાવાળી અરિહંત વીતરાગ દેવની મૂર્તિ દેખવાથી જેવો નિર્વિકાર શાંતભાવ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે તેવો શાંત ભાવ નામથી થતો નથી. તથા વીતરાગની મૂર્તિથી આત્મામાં વૈરાગ્ય ભાવ પેદા થાય છે ને રાગીની મૂર્તિથી રાગ પેદા થાય છે, માટે જ રાગવાળી સ્ત્રીની મૂર્તિને જોવાનો દશવૈકાલિક સૂત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. કહ્યું છે કે,

चित्तमिति न निज्ज्ञाए नारीं वा सुअलंकियं ।

मास्करं पि ददूणं दिष्टिं पडिसमाहरे ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—આત્માથી ભિક્ષુઓ ચિત્રામણ્યમાં ચિતરેલી સ્ત્રીને ન દેખે, તથા સારા અલંકારવાળી અથવા અલંકાર રહિત એવી સાક્ષાત સ્ત્રીને પણ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાવાળા એવા સાધુઓ ન દેખે, તથા કદાચિત દેખવામાં આવે તો સૂર્યને દેખીને દષ્ટિ

: ૧૧૮ :

ધર્મની કિશ્ક

પાછી વાળે તેમ સ્ત્રીને દેખીને દૃષ્ટિને પાછી વાળે, કારણ સ્ત્રીની મૂર્તિ દેખવાથી અવશ્ય કામવિકાર પેદા થાય છે.

મહોપાધ્યાય શ્રી સુરચંદ્ર ગણિવરે ‘જૈન તત્ત્વસાર’ માં કહ્યું છે કે,

“નૈવં સ્વચિત્તે પરિચિતનીયમજીવસેવાકરણાત્ મવેત્ કિમ્ ।
 યદ્વાદૃશાકારનિરીક્ષણં સ્યાત્પ્રાયો મનસ્તદ્ ગતધર્મચિત્તિ ॥૧॥
 યથાહિ સંપૂર્ણશુભાંગપુત્રિકા દૃષ્ટા સતી તાદૃશમોહહેતુઃ ।
 કામાસનસ્થાપનતશ્ચ કામકેલીવિકારાન્ કલયંતિ કામિનઃ॥૨॥
 યોગાસનાલોકનતો હિ યોગિનાં યોગાસનામ્યાસમતિઃપરિધ્યાત્ ।
 ભૂગોલતસ્તદ્ગતવસ્તુબુદ્ધિઃ સ્યાલ્લોકનાલેરિહ લોકસંસ્થિતિઃ ૩
 કૂર્માહિકાલાનલકોટચક્રૈસ્તદાશ્રિતજ્ઞસિરિહ સ્થિતાનામ્ ।
 શાસ્ત્રીયવર્ણન્યસનાત્સમગ્રશાસ્ત્રાવબોધસ્તદભીક્ષકાણામ્ ॥ ૪ ॥
 નંદીશ્વરદ્વીપપટાત્તથા ચ લંકાપટાત્તદ્ગતવસ્તુચિંતા ।
 એવં નિજેશપ્રતિમાપિ દૃષ્ટા તત્ત્વગુણાનાં સ્મૃતિકારણં સ્યાત્ ॥૫॥

ભાવાર્થ:-- ‘અજીવ-જડ એવા પ્રતિમાજીને પૂજવાથી શું લાભ ?—એવી શંકા મનમાં લાવવી જ નહીં, કેમકે, જેવો આકાર દેખવામાં આવે તેવા આકાર સંબંધી ધર્મનું ચિંતવન મનમાં ઘણું કરીને થાય છે. ૧. જેમ સંપૂર્ણ શુભ અંગવાળી સ્ત્રીની પુતળી જેવામાં આવતાં તેવા પ્રકારના ચોહનો હેતુ થાય છે, કામાસનની સ્થાપનાથી કામક્રીડા સંબંધી વિકારો કામીજનોને જેમ થાય છે. ૨. યોગાસનના અવલોકનથી યોગીપુરુષોની યોગાભ્યાસમાં ખુદિ થાય છે, ભૂગોળના નકશાથી તેમાં રહેલી વસ્તુનો ઓધ થાય છે, લોકનાલોકના ચિત્રથી લોકમાં રહેલી વસ્તુ સમજી શકાય છે. ૩. કૂર્મચક્ર, અહિચક્ર, કાલાનલચક્ર, (સૂર્યકાલાનલચક્ર, ચંદ્ર-

અરિષ્ટેદ ૧ લો.

: ૧૧૬ :

કાલાન ચક્ર,) અને કોટ ચક્ર ઇત્યાદિ આકૃતિઓથી અહીં રહ્યા રહ્યા તે તે સંબંધી જ્ઞાન પેદા થાય છે, શાસ્ત્રો સંબંધી અક્ષરની સ્થાપનાથી તે અક્ષરો જોનાર પુરુષોને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો બોધ થાય છે. ૪. નંદીશ્વરદ્વીપના ચિત્રથી તથા લંકાના નકશાથી તેમાં રહેલી વસ્તુઓનો બોધ થાય છે, એવી જ રીતે પોતાના ઇષ્ટ-દેવની પ્રતિમા પણ તે દેવમાં રહેલા ગુણોની સ્મૃતિનું કારણ થાય છે. ૫.

આ ઉપરના બતાવેલા કારણોથી પ્રતિમાને માનવી, પૂજવી, એ યોગ્ય છે. અને પ્રતિમાને પૂજા કરનારા ધર્મશ્રદ્ધાળુ આત્માઓ પોતાના આત્માનું હિત સાધે છે.

પ્ર૦-કોઈ સ્ત્રીના પતિનું નામ રામચંદ્ર છે. તેના મરી ગયા પછી તે સ્ત્રી પોતાના પતિની પ્રતિમા (છબી) બનાવી પૂજા-સેવા કરે તો શું તેથી તેને તેમ કરવાથી તેની કામઈચ્છા પૂર્ણ થાય ? તેમજ તેને પોતાને તે રીતે પુત્ર મળે ? તે રીતે પરમેશ્વરની જડ મૂર્તિને પૂજવાથી શું લાભ થાય ?

ઉ૦-પોતાના પતિ રામચંદ્રના મૃત્યુ પછી તેની સ્ત્રી જપમાળા હાથમાં લઈ તેનાં નામનો જપ કરે તો તેથી તે સ્ત્રીને શું કામ ઈચ્છા પૂર્ણ થાય ? જો નામના કેવળ જપથી તે સ્ત્રીને કંઈ ન થાય, તો પછી પરમેશ્વરનાં નામની જપમાળા ગણવાથી પણ કંઈ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય-પણ તેમ નથી, છતાં જ્યારે તમે માનો છો કે પરમેશ્વરના નામથી તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી રામચંદ્રની મૂર્તિનું દષ્ટાંત પરમેશ્વરની મૂર્તિ સાથે લાગુ કેવી રીતે પડશે ? વળી રામચંદ્રની સ્ત્રીને પણ રામચંદ્રના નામથી જે આનંદ થાય છે તે કરતાં રામચંદ્રની મૂર્તિના જોવાથી આનંદ વધારે જ થાય છે, તેથી નામ કરતાં મૂર્તિમાં વિશેષતા વધારે છે. કોઈ એક પુરૂષે સિંહ દેખેલ નથી

: ૧૨૦ :

ધર્મની દિશા

પણ નામ સાંભળેલ છે. તે પુરૂષને કોઈ ઠેકાણે સિંહ દેખવામાં આવે તો આ સિંહ છે એવો બોધ થતો નથી. પણ જે પુરૂષે સિંહની મૂર્તિ દેખી છે તેને સિંહ દેખવામાં આવે તો તરત જ સિંહનો બોધ થાય છે. આથી નામ કરતાં સ્થાપના-મૂર્તિ વધુ ઉપકારક છે.

પ્ર૦—પ્રતિમા તો કારીગર બનાવે છે. જો પ્રતિમા પૂજવા યોગ્ય છે, તો તેના કર્તા કારીગરો પણ પૂજનિક થશે ?

ઉ૦—તો શાસ્ત્રોને પણ લહીયાઓ લખે છે, તો શાસ્ત્રોને માનનારાઓએ તેઓને પૂજવા જોઈએ.

પ્ર૦—જૈન દર્શન-સંપ્રદાયમાં જેમ મૂર્તિ માનવાનું કહ્યું છે તેમ વેદોએ પણ કહ્યું છે ખરું ?

ઉ૦—હા, તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,-

“ સદ્યાલંબનં બ્રહ્મણઃ પરસ્યાપરસ્ય ચ પ્રતિમેવ વિષ્ણોઃ ॥

ભાવાર્થ—‘ પરબ્રહ્મ તથા અપરબ્રહ્મનું આલંબન વિષ્ણુની પ્રતિમાની પેઠે આંકાર છે. ’ ઇત્યાદિ પાઠો અનેક છે.

પ્ર૦—આ કાળમાં કોઈપણ બુદ્ધિમાન પુરૂષ પ્રતિમાને માનતો નથી.

ઉ૦—બુદ્ધિમાન તો સર્વે માને છે. જુઓ કે, ગુજરાત, મુંબઈઈલાકો, હિન્દુસ્તાન, અમેરિકા, આફ્રિકા, યૂરોપ, આદિના નકશા તથા હાટહવેલી, નદી, પહાડ, આદિના સર્વ નકશા છે તે દેશાદિ વસ્તુની પ્રતિમાજ છે. તથા અકારાદિ અક્ષરોની આકૃતિ છે તે પણ શબ્દનીજ સ્થાપના છે: તથા જપમાળામાં ૧૦૮ મણકા છે, તે પણ જૈનમત પ્રમાણે પંચપરમેષ્ઠીના ગુણની સ્થાપના છે. તથા બીજા મતોવાળા પણ જે કોઈ ૧૦૮ અથવા

પારિભાષા ૧ લો

: ૧૨૧ :

૨૭ આદિ રાખે છે તે પણ સહેતુક હોવા સંભવ છે; અન્યથા ૧૦૮ આદિ રાખવાનો નિયમ ન થઈ શકે.

પ્ર૦—લૌકિક મૂર્તિ તો બની શકે છે, પણ નિરંજન નિરાકાર પરમેશ્વરની મૂર્તિ કેવી રીતે બની શકે ?

ઉ૦—પ્રથમ એ વિચાર વિચારણીય છે કે, વેદાદિશાસ્ત્રના કથન કરનાર નિરંજન નિરાકાર માનવા કે સાકાર ? કદાચ એમ કહેશે કે ‘વેદનો કર્તા કોઈ નથી, વેદ અપોરૂપેય છે.’ એ પ્રમાણે માનવામાં શું દૂષણ આવે છે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, વેદ અપોરૂપેય કોઈ રીતે સિદ્ધ થાય નહિ.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યમહારાજે ‘યોગશાસ્ત્ર’માં કહ્યું છે કે;

અપૌરુષેયવચનમસંમવિ મવેદ્યદિ ॥

ન પ્રમાણં મવેદ્યાચાં દ્વાપ્તાધીના પ્રમાણતા ॥૧॥

ભાવાર્થ—જેનો સંભવજ નથી એવું પુરૂષ વિનાનું વચન પ્રમાણ થતું નથી, કારણ, વચનની પ્રમાણતા આત્મ(સર્વજ્ઞ)ને આધીન છે. ૧. તથા ‘સ્યાદ્વાદમંજરી’માં પણ કહ્યું છે કે,

“તાલ્વાદિજન્મા નનુ વર્ણવર્ગો, વર્ણાત્મકો વેદ इति સ્ફુટં ચ ।

પુંસથ તાલ્વાદિરતઃ કથં સ્યાદપૌરુષેયોઽમિતિ પ્રતીતિઃ ॥૧॥”

ભાવાર્થ—વેદ અક્ષર સ્વરૂપ છે એમ પ્રગટ છે, અને અક્ષરનો સમૂહ તે તાલુ, કંઠ, દંત આદિ સ્થાનોથી પેદા થાય છે, અને તાલુ આદિ સ્થાનો પુરૂષને જ હોય છે તેથી વેદ અપોરૂપેય છે એમ પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય ? માટે વેદ અપોરૂપેય સિદ્ધ થાય નહિ.

આથી વેદાદિ શાસ્ત્રના કર્તા, આ કથનથી દેહધારી જ સિદ્ધ થાય છે. એટલે અક્ષરો નિરાકાર છે; છતાં તેમની આકૃતિ બના-

: ૧૨૨ :

ધર્મની દિશા

વવામાં આવે છે, તેમ નિરંજન નિરાકારની પણ મૂર્તિ બની શકે છે, પરંતુ પરમેશ્વરની મૂર્તિ તો મુખ્યતાથી જે શાસ્ત્રના કથન કરનાર દેહધારી ઇશ્વરો થયા છે, તેમની બનાવવામાં આવે છે.

તેમજ વસ્તુ સાક્ષાત્ જ્યારે વિદ્યમાન ન હોય, ત્યારે તે વસ્તુનો યોગ મૂર્તિથી જ થાય છે, ‘જૈન તત્ત્વસાર’માં કહ્યું છે કે, “યદા તુ સાક્ષાત્ નહિ વસ્તુ દૃશ્યં, તત્સ્થાપના સંપ્રતિ લોકા સિદ્ધા તથા ચ પત્યૌ પરદેશસંસ્થે, કાચિત્ સતી પશ્યતિ યત્તદર્શમ્।૧।” યદન્યશાસ્ત્રેઽપિ નિશ્ચયતેઽદ, શ્રીરામચંદ્રે પરદેશસંસ્થે ।

તત્પાદુકાં સોઽપિ ચ રામવત્તદા—મ્યપૂજયત્ શ્રીમરતો નરેશ્વરઃ।૨।

ભાવાર્થ:—જ્યારે વસ્તુ સાક્ષાત્ દૃશ્ય ન હોય, ત્યારે તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. જેમ પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે સતી સ્ત્રી પોતાના પતિની પ્રતિમાનું દર્શન કરે છે. તથા રામાયણમાં સાંભળવામાં આવે છે કે, રામચંદ્રજી વનમાં ગયા ત્યારે ભરત મહારાજ રામચંદ્રજીની પાદુકાની પૂજા કરતા હતા.

સીતાજી પણ મહારાજ રામચંદ્રજીની આંગળીની મુદ્રિકા દેખી, તેનું આલિંગન કરી, સાક્ષાત્ રામચંદ્રજી મળ્યાની સદૃશ સુખ માનતા હતા. તેમજ રામચંદ્રજી પણ સીતાજીનો મુકુટ હનુમાનજી દાવ્યા ત્યારે તે દેખી સુખને પ્રાપ્ત થયા. મુદ્રિકા, મુકુટ આદિ આવી અજીવ વસ્તુઓથી આ પ્રમાણે સુખ થાય છે, તો પછી પરમેશ્વરની પ્રતિમાથી સુખ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? તથા પાંડવ ચરિત્રમાં પણ દ્રોણાચાર્યની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, એકલવ્ય નામના ભીલે ધનુર્વિદ્યા સિદ્ધ કર્યાનો અધિકાર છે. તથા ક્ષેત્રમાં ચાડીયા પુરૂષોની આકૃતિ કરવાથી ક્ષેત્રોનું રક્ષણ થાય છે. ઇત્યાદિ કારણોથી પણ પ્રતિમા સિદ્ધ થાય છે તથા આ લોકમાં પણ રાજા, મહારાજાદિની મૂર્તિઓ બનાવી તેમના સેવકો પૂજા, ભક્તિ કરે છે એ સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

પરિચ્છેદ ૧ લો.

: ૧૨૩ :

પ્ર૦—તમે જે દષ્ટાંત કહ્યું કે, ક્ષેત્રમાં પુરૂષનેા આકાર કરવાથી ક્ષેત્રનું રક્ષણ થાય છે. તેમાં પક્ષી આદિ આવતાં નથી તે સત્ય છે પણ પક્ષી તો અજ્ઞાની હોવાથી તે પુરૂષ છે કે પુરૂષાકૃતિ માત્ર છે તે સમજતાં નથી પણ આપણે સજ્ઞાન અને સમજંદાર છીએ તો પ્રતિમા જડ વસ્તુને માનવાની શું જરૂર છે ?

ઉ૦—આપણને પણ જ્યાંસુધી પરમાત્માનાં સ્વરૂપનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન નથી થતું તથા પરમેશ્વરનું ધ્યાન, આલંબન વિના કરી શક્તા નથી ત્યાંસુધી આપણે પણ અજ્ઞાની હોવાથી પ્રતિમાની જરૂર માની છે. જ્યારે નિરાલંબન ધ્યાન થઈ શકે ત્યારપછી જરૂર નથી.

પ્ર૦—નિરાલંબન ધ્યાન ક્યાં સુધી ન થઈ શકે કે જેથી તેને પ્રતિમાની જરૂર પડે ?

ઉ૦—જૈન દર્શનમાં ૧૪ ગુણસ્થાનકો છે. એટલે, આગળ વધવાના પગથીઆરૂપ ગુણપ્રાપ્તિનાં સ્થાનક છે. તેમાં પ્રથમ શરૂઆતના પાંચ ગુણસ્થાનકો ગૃહસ્થોને છે. બાકીનાં નવ સાધુઓનાં છે. તે નવમાં પ્રથમ પ્રમાદ નામનું છઠ્ઠું ગુણ સ્થાનક કહેવાય જ્યારે સાતમું અપ્રમાદ નામનું પગથીયું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે નિરાલંબન ધ્યાન થઈ શકે, પણ તે પહેલાં નહીં. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગૃહસ્થોને તો સદાકાળ પ્રતિમા માનવાની જરૂર છે. સાધુઓને પણ જ્યાં સુધી પ્રમાદપણું છે ત્યાંસુધી અવશ્ય પ્રતિમા માનવાની જરૂર છે. કારણ પ્રમાદ છે ત્યાંસુધી નિરાલંબન ધ્યાન થઈ શકતું નથી.

શ્રી રત્નશેખરસૂરિ મહારાજે “ગુણસ્થાનકમારોહ શ્રંથમાં કહ્યું છે કે,—

“ પ્રમાદાવશ્યકત્યાગાત્, નિશ્ચલધ્યાનમાશ્રયેત્ ।
યોઽસૌ નૈવાગમં જૈનં, વેષિ મિધ્યાત્વમોહિતઃ ॥૧॥ ”

: ૧૧૪ :

ધર્મની દિશા

ભાવાર્થ—જે સાધુ પ્રમાદી હોવા છતાં અવશ્ય કરણીય અણુતા આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ, ગુરૂવંદન, આદિ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી નિરાલંબન ધ્યાનને અંગીકાર કરે છે, તે સાધુ વિપરીત જ્ઞાનથી મૂઢ થયો થકો શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનનાં શાસ્ત્રોનાં પરમાર્થને જાણતો નથી.

પ્ર૦—નિરાલંબન ધ્યાન આજકાલ થઈ શકે કે કેમ?

ઉ૦—આજકાલ નિરાલંબન ધ્યાન ન થઈ શકે. તેથી મોટા મોટા મહાત્માઓએ પણ નિરાલંબન ધ્યાનના મનોરથ જ કરેલા છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે “યોગશાસ્ત્રમાં” કહ્યું છે કે,

“ વને પદ્માસનાસીનો, ક્રોઢસ્થિતમૃગાર્મકમ્ ।

કદા વ્રાસ્યન્તિ વક્ત્રૈર્મા, જરન્તો મૃગયૂથપાઃ ॥૧॥

શત્રૌ મિત્રે તુળે સૈળે, સ્વર્ણેઽશ્મનિ મળૌ મૃદિ ।

મોક્ષે ભવે ભવિષ્યામિ, નિર્વિશેષમતિઃ કદા ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ:—વનને વિષે પદ્માસન કરી બેઠેલા, તથા જેના ખોળામાં હરિણનાં બચ્ચાંઓ રહેલાં છે, એવા મને ઘરડા એવા મૃગના સ્વામીઓ આવીને મુખથી ક્યારે સુંઘશે? શત્રુમાં અને મિત્રમાં, તુળમાં અને સ્ત્રીનાં સમૂહમાં, સુવર્ણમાં અને પત્થરમાં, મણિમાં અને માટીમાં, મોક્ષમાં અને સંસારમાં, તુલ્ય બુદ્ધિવાળો ક્યારે થઈ શકે?

આ રીતે, નિરાલંબન ધ્યાનના મનોરથ કર્યાં છે, પણ તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ અપ્રમત્ત નામના ૭ મા ગુણસ્થાનકે આવનાર આત્માને થાય છે. આથી આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમા, જિનમંદિર, આગમશાસ્ત્રો વગેરે શુભ સ્થાનો કલ્યાણના અર્થી આત્માઓ માટે આરાધનીય છે.

પરિચ્છેદ ૨ જો : જગતનો કર્તા કોઈ નથી

જગત્સમ્ભવસ્થેમવિધ્વંસરૂપૈ—રલીકેન્દ્રજાલૈર્ન યો જીવલોકં ।

મહામોહકૂપે નિચિક્ષેપ નાથ, સ એક પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥૧

ભાવાર્થ:—જગતને ઉત્પન્ન કરવું, તેની રક્ષા કરવી, અને તેનો નાશ કરવો, એવી જૂઠી ઇન્દ્રજાલદ્વારા જેણે આ જીવલોકને મહામોહરૂપ કૂપમાં નાંખેલો નથી; તેવા એક વીતરાંબ પરમાત્મા શ્રી જિનેશ્વરદેવ મારા શરણ હો !

પ્રશ્નકાર—જગતનો કર્તા કોણ છે ?

ઉત્તર—જગત અનાદિ છે. તેનો કર્તા કોઈ નથી.

પ્ર૦—કર્તા વિના કોઈ વસ્તુ બને નહીં. કહ્યું છે કે,

“ જગતાં यदि नो कर्ता, कुलालेन विना घटः ।

चित्रकारं विना चित्रं, स्वत एव भवेत्तदा ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્:—જગતના કર્તા જો કોઈ ન હોય તો કુંભારના વિના ઘડો, તથા ચિતારા વિના ચિત્ર પણ સ્વયં થાય; પણ તેમ થતું નથી, માટે કર્તા હોવાનો સંભવ છે.

ઉ૦—જગતનો કોઈ કર્તા માનીયે તો બહુ જ દૂષણો આવે છે, તે દૂષણો અનુક્રમેથી આગળ કહીશું. પ્રથમ તમે જ કહો કે જગતનો કર્તા કોને માનો છો ? કારણ કે,

“ वैष्णवं केचिदिच्छन्ति, केचित्कालकृतं जगत् ।

ईश्वरप्रेरितं केचित्, केचित् ब्रह्म विनिर्मितम् ॥ ૧ ॥ ”

૧૨૧ :

ધર્મની વિશા

ભાવાર્થ:—જગતને કોઈ વિષ્ણુનું કરેલું કહે છે, કોઈ કાલ-કૃત કહે છે, કોઈ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી થયેલ માને છે, અને કોઈ બ્રહ્માનું બનાવેલ કહે છે; ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના મતાવલંબિઓએ જગતના—સૃષ્ટિના સર્જક તરીકે જુદા જુદા દેવોને પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વીકાર્યા છે, આમાંથી તમે કોને જગતના કર્તા માને છો?

પ્ર૦—જગતના રચનાર વિષ્ણુ ભગવાન જ છે. અને તેથી જ વિષ્ણુ વિના ખીજની ઉપાસનાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કર્યો છે. કહ્યું છે કે,

“ વાસુદેવં પરિત્યજ્ય, ય ઉપાસ્તેઽન્યદૈવતમ્ ।

તૃપિતો જાન્હવીતીરે, કૂપં સ્વનતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ વિષ્ણુ ભગવાનને છોડીને, અન્ય દેવની સેવા કરે છે; તે દુર્મતિ પુરુષ તૃષાતુર થયેલો ગંગાનદીના કાંઠા ઉપર કૂવાને ખોદે છે. ૧.

ઉ૦—તમારું કહેલું સત્ય નથી કારણ કે, મહાદેવ—શિવને માનનારા શૈવો આથી જુદું કહે છે, તેઓ જણાવે છે કે,

“ મહાદેવં પરિત્યજ્ય, ય ઉપાસ્તેઽન્યદૈવતમ્ ।

સ મૂઢો વિષમજ્ઞાતિ, સુધાં ત્યક્ત્વા ક્ષુધાતુરઃ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ મહાદેવને ત્યજીને ખીજ દેવની સેવા કરે છે, તે મૂર્ખ પુરુષ ભૂખ્યો થયો થકો અમૃતને ત્યાગીને વિષનું લક્ષણ કરે છે. ૧.

માટે આ રીતે પરમાત્માને સૃષ્ટિના સર્જક માનનારાઓમાં પણ પરસ્પર વિચારસંઘર્ષ છે, તો કયા ઇશ્વરને જગતના કર્તા માનવા ?

પરિચ્છેદ ૨ એ

: ૧૪૭ :

પ્ર૦—વિષ્ણુ ભગવાનને જ જગતના સર્જક માનવા, કારણ કે તેઓ સેવકોના ઉદ્ધારને માટે વારંવાર જન્મ લે છે.

“શ્રી ભગવદ્ગીતામાં” કહ્યું છે કે,

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ! !

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાત્માનં સૃજામ્યહં ॥ ૧ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૨ ॥”

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ થાય છે, અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સરળું છું, (અવતાર ધારણ કરું છું.) (શા કારણથી અવતાર ધારણ કરે છે તે કહે છે;) સાધુઓનાં રક્ષણ માટે, પાપીઓના નાશ માટે, અને ધર્મ સ્થાપના માટે, હું યુગ-યુગમાં અવતાર લઉં છું. ૧-૨.

આ પાઠથી વિષ્ણુ ભગવાનજ જગતકર્તા સિદ્ધ થાય છે.

ઉ૦—તમારા આ કથનથી વિષ્ણુ યુગયુગમાં અવતાર ધારણ કરે છે, એ હકીકત છે. પણ જગતના સર્જક તરીકે તેઓ સિદ્ધ થતા નથી. વલી જેઓ અવતાર લે છે તેઓ કર્માધીન છે, કારણ કર્મ કે કષાય વિના જન્મ સંભવી શકે નહિ, અને જે કર્માધીન છે તે પરમાત્મા હોઈ શકે નહિ.

પ્ર૦—ના, અમે સૃષ્ટિના કર્તા પ્રજ્ઞાણને સ્વીકારીએ છીએ; કારણ કે “હારિતસ્મૃતિ” ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,-

“પુરા દેવો જગત્સૃષ્ટા, પરમાત્મા જલોપરિ ।

સુષ્વાપ મોગિપર્યક્તે, શયને તુ શ્રિયા સહ ॥ ૧ ॥

: ૧૨૮ :

ધર્મની દિશા

तस्य सुप्तस्य नामौ तु, महत्पद्ममभूत् किल ।

पद्ममध्येऽभवत् ब्रह्मा, वेदवेदाङ्गभूषणः ॥ २ ॥

स चोक्तो देवदेवेन जगत् सृज पुनः पुनः ।

सोऽपि सृष्ट्वा जगत्सर्व, स देवासुरमानुषम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પહેલાં પ્રલયકાળમાં જગતની ઉત્પત્તિના કર્તા વિષ્ણુ ભગવાન જળ ઉપર શેષનાગના ખોળામાં શયનને વિષે, લક્ષ્મીની સાથે સૂતા હતા, તે સૂતેલા દેવની નાભિને વિષે એક કમલ પેદા થયું, તે કમળની અંદર વેદ, વેદાંગે કરીને ભૂષિત પ્રજ્ઞાશ્રી પેદા થયા. તે પ્રજ્ઞાશ્રીને દેવોના દેવ પરમ પ્રજ્ઞે કહ્યું કે, ‘જગત રચો’ આથી પ્રજ્ઞાશ્રીએ પણ દેવ, અસુર, મનુષ્ય, સહિત જગતને રચ્યું. ૧-૨-૩

ઉ૦—જ્યારે જગતના સર્જક તરીકે પ્રજ્ઞાને સિદ્ધ કરવા તમારા તરફથી આમ કહેવાય છે તો આને અંગે કેટલીક વાતો વિચારણીય છે કે, પ્રલયકાળમાં જ્યારે જગત ન હતું, જ્યારે જળ ક્યાંથી આવ્યું? જળ કોના આધારે રહ્યું? જળ ઉપર શેષનાગ કેવી રીતે રહ્યો? નાભિમાંથી આ રીતે કમલ કોણે પેદા કર્યું? ઇત્યાદિ. તદુપરાંત, પ્રજ્ઞાશ્રીને કોણે પેદા કર્યા? તેમજ જગતની રચના કરનાર તે ઇશ્વરને જગત પેદા કરવાની જરૂર શું? એ જગતકર્તા કઈ શક્તિથી જગતને સર્જે છે? અને જગતનું ઉપાદાન કારણ કોણ?

પ્ર૦—ઇશ્વર પોતાની શક્તિથી જ જગત રચે છે, માટે ઇશ્વરની શક્તિ જ ઉપાદાન કારણ માનીએ તો શું ફાવે?

ઉ૦—આ પક્ષ સ્વીકારવામાં અનેક પ્રશ્નો તેની સહામે થઈ શકે છે; જેવાં કે, ઇશ્વરની શક્તિ ઇશ્વરથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? ભિન્ન છે તો તે જડ છે કે ચેતન? જો જડ છે તો તે નિત્ય

પરિચ્છેદ ૨ જો

: ૧૨૬ :

છે કે અનિત્ય ? જો કહેશે કે ભિન્ન છે, ને તે જડ છે, તથા તે નિત્ય છે તો પછી તમારું કહેવું કેવલ ઇશ્વર જ જગતનું કારણ છે; એ સત્ય કેમ બનશે ? જો કહેશે કે ભિન્ન છે, જડ છે, પણ અનિત્ય છે, તો પછી તે અનિત્ય શક્તિ શાથી ઉત્પન્ન થઈ ? જો કોઈ બીજી શક્તિથી ઉત્પન્ન થઈ તો તે પણ ભિન્ન કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન કહો તો તે જડ કે ચેતન ? જો જડ કહો તો તે નિત્ય કે અનિત્ય ? નિત્ય કહો તો પૂર્વે જણાવેલ દૂષણ આવે, અને જો અનિત્ય કહો તો તેની ઉત્પત્તિ શાથી થઈ ? ઇત્યાદિક અનવસ્થા દૂષણો આવે, અને જો ચેતન કહો તો પૂર્વનાં જ દૂષણ આવે. તથા જો અભિન્ન કહો તો ઇશ્વર જ સિદ્ધ થયા, અને ઇશ્વર જ જ્યારે પોતે ઉપાદાન કારણ થયા તો સર્વ વસ્તુરૂપ ઇશ્વર થયા, જ્યારે ઇશ્વર જ સર્વ વસ્તુરૂપ બને એટલે સ્વર્ગ, નરક, જ્ઞાની, અજ્ઞાની વગેરે સ્વરૂપ તે (જગતકર્તા) ઇશ્વરનું જ બનશે, અને આ પ્રકારે ઇશ્વર સર્વરૂપ બને છે તો પછી વેદ, પુરાણ, કુરાનાદિ શાસ્ત્રો કોને માટે તે ઇશ્વરે બનાવ્યાં ? તે સર્વનો વિચાર કરીએ તો શું આ બધું ઘટે છે ? કદાપિ નહિ.

પ્ર૦—સર્વશક્તિમાન હોવાથી ઇશ્વરે ઉપાદાન કારણ વિના જ આ જગત રચ્યું ?

ઉ૦—કારણ વિના કોઈ કાર્ય થાય નહિ, માટે ઉપાદાન કારણ વિના જગત રચ્યું એ તમારું કહેવું કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષો તો નહિ માને; વળી શક્તિમાન માનવામાં ચક્રક દૂષણ આવે છે.

પ્ર૦—ચક્રક દૂષણ કોને કહો છો ? અને તે કેવી રીતે આવે ?

ઉ૦—પ્રથમ કેવળ ઉપાદાનાદિ કારણ વિના ઇશ્વર હતા, એ

: ૧૩૦ :

ધર્મની દિશા

સિદ્ધ થાય તો સર્વશક્તિમાન સિદ્ધ થાય, જ્યારે સર્વશક્તિમાન સિદ્ધ થાય, ત્યારે જગતના કર્તા સિદ્ધ થાય, જ્યારે જગતના કર્તા સિદ્ધ થાય, ત્યારે ઉપાદાનાદિ કારણ રહિત કેવલ ઇશ્વર હતા એમ સિદ્ધ થાય. આનું નામ ચક્રક દ્વષણ છે. ઉપાદાનાદિ કારણ રહિત કેવલ ઇશ્વર તો સિદ્ધ થતો નથી. વલી જ્યારે ઇશ્વરે જગતના જીવોને રચ્યા ત્યારે, ૧ કેવલ નિર્મલ રચ્યા કે ૨ પુન્યવાળા. ૩ પાપવાળા ૪ કે અર્ધપુન્ય, અર્ધ પાપવાળા ૫ કે ઘણું પુણ્ય અને થોડા પાપવાળા. ૬ કે ઘણું પાપ અને થોડા પુન્યવાળા. ઇત્યાદિ છ ભેદમાંથી કેવા પ્રકારના જીવોને ઇશ્વરે રચ્યા ?

પ્ર—પુન્ય, પાપ રહિત કેવલ નિર્મલ રચ્યાનો પ્રથમપક્ષ માનીએ તો શું દ્વષણ આવે ?

ઉ—જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો સર્વ જીવો નિર્મલ જ હોવા જોઈએ, અને જ્યારે સર્વ જીવો નિર્મલ છે, તો ઊંચ, નીચ, સુખી, દુઃખી, કેમ જોવામાં આવે છે ? તથા શાસ્ત્રો પણ કોના માટે રચેલ છે ? તથા પુન્ય, પાપ નથી તો સ્વર્ગાદિક ગતિમાં નિર્હેતુક કેમ થઈ શકે ?

શ્રી ષડ્દર્શનવેદિસૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિમહારાજે “શાસ્ત્ર-વાર્તામુચ્યયમાં” કહ્યું છે કે—

“ નરકાદિફલે કાંશ્ચિત્, કાંશ્ચિત્ સ્વર્ગાદિસાધને ।

કર્માણિ પ્રેરત્યાશુ સ જન્તૂન્ કેન હેતુના ? ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—જીવ નિર્મલ છે, અને કોઈ કર્મ નથી, તો પછી ઇશ્વર કેટલાક જીવોને નરકાદિ ગતિના ફળને આપનાર, એવા અકાર્યમાં, તથા કેટલાક જીવોને સ્વર્ગાદિકના સાધન એવા

પરિચ્છેદ ૨ જો

: ૧૩૧ :

શુભ કાર્યમાં કયા હેતુથી પ્રેરણા કરે છે? માટે નિર્મલ જીવો ઇશ્વરે રચ્યા છે, આ પક્ષ સિદ્ધ થતો નથી.

પ્ર૦—બીજો પક્ષ કેવળ પુન્યવાલા જીવોને ઇશ્વરે રચ્યા એમ માનીએ તો?

ઉ૦—તેવા પણ સર્વ જીવો દેખાતા નથી. ઘણા દુઃખી પણ દેખાય છે, તથા પુન્ય કર્યા વિના જીવોને પુન્યની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થઈ?

પ્ર૦—ત્રીજો પક્ષ પાપવાળા જીવોને ઇશ્વરે રચ્યા—આમ માનીએ તો?

ઉ૦—સર્વજીવો આ સંસારમાં કેવળ પાપવાળા જ દેખાતા નથી. ઘણા સુખી, રાજા, મંત્રી, ધનવાંત, આદિ પણ દેખીએ છીએ. તથા પાપ કર્યા વિના પાપવાળા જ કેમ રચ્યા?

પ્ર૦—અર્ધપુન્ય, અને અર્ધપાપવાળાનો ચોથો પક્ષ માનીએ તો?

ઉ૦—સર્વ જીવો તેવા પણ નથી. કેટલાકને ઘણું સુખ અને કેટલાકને ઘણું દુઃખ દેખાય છે.

પ્ર૦—પાંચમો પક્ષ ઘણું પુન્ય, અને થોડા પાપવાળા, અથવા છઠ્ઠો પક્ષ ઘણું પાપ અને થોડા પુન્યવાળા જીવોને પરમાત્માએ રચ્યા આમ માનીએ તો?

ઉ૦—ઘણું પુન્ય, અને થોડું પાપ, અથવા ઘણું પાપ, અને થોડું પુન્ય, એવા જીવો પણ સર્વ જીવોમાં આવતા નથી; માટે જગતના કર્તા તરીકે કોઈ સિદ્ધ થતું નથી.

લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં કહ્યું છે કે—

: ૧૩૨ :

ધર્મની દિશા

“ અમ્યુપગમ્યેદાર્ની-જગતઃ સુદિં વદામહે નાસ્તિ ।

પુરુષાર્થઃ કૃતકૃત્યો, ન કરોત્યાત્મો જગત્કલુષમ્ ॥૧॥ ”

અર્થાત—જગતની રચના કોઈએ કરી નથી. કારણ કે પરમાત્મા પોતે પુરુષાર્થથી કૃતકૃત્ય છે. તેઓને જગતની રચના કરવાનું કોઈ કારણ નથી. આથી તેઓ જગતને શામાટે સરજે ?

પ્ર—ઈશ્વરે તો જીવો નિર્મલ જ રચ્યા હતા, પણ જીવો પોતાની ઈચ્છાથી વિચિત્ર કર્મો કરે, તેમાં ઈશ્વર શું કરે ?

ઉ—ઈશ્વર નિર્દોષ એવા જીવોને રચે એ સંભવ નથી, એમ ઉપર જણાવેલું છે, અને જીવો જ્યારે પોતાની ખુશીથી જ કર્મ કરે છે તો, ઈશ્વર એવા આત્માઓને રચે છે એમ શા માટે માની શકાય.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે “શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય”માં કહ્યું છે કે,

“ સ્વયમેવ પ્રવર્તન્તે, સત્વાશ્ચેષ્ટિત્રકર્મણિ ।

નિરર્થકમિહેશસ્ય, કર્તૃત્વં ગીયતે કથમ્ ? ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—જીવો સ્વયમેવ નાના પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે દરેક કાર્યની ફળપ્રાપ્તિ જીવોને આપમેળે થશે અને તેમ થાય તો પછી જેના કર્તૃત્વથી કાંઈપણ ફલ નથી, તેવા ઈશ્વરને કર્તા માનવાથી શો ફાયદો છે ? વધી તે નિર્મલ જીવોમાં સાકું અથવા ખોટું કાર્ય કરવાની શક્તિ ક્યાંથી આવી ?

પ્ર—સર્વ શક્તિઓ તો ઈશ્વરે જ રચી છે, પણ ઈશ્વર કોઈને ખોટા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવતા નથી. જેમ કોઈ માણસે પોતાના પુત્રને રમવાને માટે રમકડું આપ્યું, જેથી તે બાળકે પોતાની આંખ ફેાડી નાખી તો, તેમાં તેના પિતાનું શું દ્વષણ ? તેવી જ

પરિષ્કેદ ૨ ને

: ૧૩૩ :

રીતે ઇશ્વરે હાથ, પગ, આદિ શક્તિઓ જીવોને કેવલ ધર્મ કરવાને માટે જ આપી છે. પછી જીવો ખોટું કામ કરે તો તેમાં ઇશ્વરનો શો દોષ ?

ઉ૦—બાલકનું દષ્ટાંત બરાબર નથી. બાલકને તેના પિતાએ જે રમકડું આપ્યું, તેને માટે તેના પિતાને જ્ઞાન ન હતું કે બાળક રમકડાથી આંખ ફેાડી નાંખશે ? પણ ઇશ્વર તો સર્વજ્ઞ છે, છતાં ખોટું કાર્ય કરવાની શક્તિ કેમ આપી ? શું ઇશ્વર જીવોનો શત્રુ છે ? કે તે આજ્ઞાની છે ? જો જ્ઞાની છે તો બાણીનેજ ઇશ્વરે જીવોનું શું સારું કર્યું ? તથા જગત રચ્યું ન હતું ત્યારે ઇશ્વરને શું ફા.ખ હતું ? તે રચ્યાથી શું સુખ પેદા થયું ?

પ્ર૦—ઇશ્વર તો સદા સુખીજ છે; પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રગટ કરવાને જગત રચે છે.

ઉ૦—તો પછી જ્યારે જગત રચ્યું ત્યારે ઐશ્વર્ય પ્રગટ થયું, અને જ્યારે જગત રચ્યું ન હતું ત્યારે ઐશ્વર્ય પ્રગટ ન હતું ? અને જ્યારે ઐશ્વર્ય પ્રગટ ન હતું ત્યારે તો ઇશ્વર ઉદાસ અને પ્રગટ કરવાનીજ ચિંતામાં હશે કે કેમ ?

પ્ર૦—ઇશ્વરે જગત રચ્યું છે તે જીવોને ધર્મ કરવાને સુખ આપવાની ઇચ્છાથી રચ્યું છે.

ઉ૦—ધર્મ કરાવી સુખ આપવું એ તો પરોપકાર છે પણ જે જીવો પાપ કરી નરકમાં ગયા તેના ઉપર શો ઉપકાર થયો ? તેને ફા.ખી કરવાથી પરોપકાર ગણાય કે ?

પ્ર૦—જીવોને આધીન કાંઈ નથી. ઇશ્વર જેમ કરાવે તેમ કરવું પડે. દષ્ટાંત તરીકે, બાજીગર પુતળીને જેમ નચાવે તેમ નાચે છે.

ઉ૦—જે જીવોને આધીન કાંઈ નથી, તો તેમને સારા,

: ૧૩૪ :

ધર્મની દિશા

ખોટાનું કૃણ પણ ન જ થવું જોઈએ. જેમકે, કોઈ રાજાની આજ્ઞાથી નોકર કાંઈ કામ કરે તો પછી તે રાજા નોકરનો શું દંડ કરે ? કદાપિ ન કરે. તેમ જીવને જ્યારે ઈશ્વરજી કાર્ય કરાવે છે ત્યારે તો સ્વર્ગ નરકાદિક ન હોવાં જોઈએ, તથા રાજા, રંક, ઇત્યાદિક પણ ન હોય, તથા જ્યારે ઈશ્વરે જ કરાવ્યું તો પછી દંડ કેવી રીતે આપે ? છતાં દંડ આપે તો શું ન્યાય ગણાય ? તથા શાસ્ત્ર, અને ઉપદેશકો કોને માટે જોઈએ ?

પ્ર૦—બાજીર જેમ બાજી રચી કીડા કરે છે, તેમ ઈશ્વર પણ જગત રચી કીડા કરે છે ?

ઉ૦—ઈશ્વર બાજીરની માફક કીડાને માટે જ જગત રચે તો તે યોગ્ય ન ગણાય, કીડા કરવી તે તો બાજીરનું કામ છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ ‘વીતરાગ સ્તોત્ર’માં કહે છે કે,

“ક્રીડયા ચેત્રવર્ત્તેત, રાગવાન્ સ્યાત્ કુમારવત્ ।

કૃપયા ચ સૃજેત્ તર્હિ, સુખ્યેવ સકલં સૃજેત્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—જો ઈશ્વર કીડા માટે જગતની રચના કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે તો, બાજીરની માફક રાગવાલો ગણાય, અને જો કૃપાથી રચે તો, સંપૂર્ણ જગતને સુખીજ રચે.

પ્ર૦—જીવો પોતાની ઈચ્છા મુજબ કરે છે. ઈશ્વર જીવોને કરેલા પુન્ય, પાપને અનુસારે કૃણ આપે છે.

ઉ૦—આ તમારા કથનથી તો દરેક અવસ્થા ઈશ્વરે પૂર્વના કર્મને આધારે કરી સિદ્ધ થાય. કારણ, અવસ્થા વગરનો જીવ હોય નહિ. અને જીવોને તે તે અવસ્થા પોતાના પૂર્વકાલીન કર્મને અનુરૂપ પ્રાપ્ત થઈ, તો ઈશ્વરને જગતકર્તા શા સાફ માનવો ? કહ્યું છે કે,

પરિચ્છેદ ૨ જો

: ૧૩૫ :

“ કમાપેક્ષઃ સુજેત્તર્હિ, ન સ્વતન્ત્રોઽસ્મદાદિવત્ ।
કર્મજન્યે ચ વૈવિઙ્ચે, કિમનેન શિખણ્ડિના ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—કર્મની અપેક્ષાએ ઇશ્વર જગત રચે છે તો, ઇશ્વર અમારા જેવોજ થયો, પણ સ્વતંત્ર ન થયો, તથા જગતની વિચિત્રતા કર્મથી થાય છે, તો પછી નપુંસક સમાન (કાંઈ કરવાનો સમર્થ નહિ એવા) ઇશ્વરથી શું પ્રયોજન છે ?

આથી જગતના કર્તા કે સૃષ્ટિના સર્જક ઇશ્વર, પુરમાત્મા યા પ્રજ્ઞા કોઈ પણ સંભવી શકતું નથી, પણ જગત (સંસાર) સ્વભાવથી અનાદિઅનંત છે.

પરિચ્છેદ ૩ નો

જગત્કર્તૃત્વવાદની ચર્ચા

મક્કલાચરણ

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।

યથાવદાસત્ત્વપરીક્ષણા તુ ત્વામેવ વીર ! પ્રમુમાશ્રિતાસ્મઃ

ભાવાર્થ—હે વીર ભગવન્ ! કેવળ શ્રદ્ધાથી જ અમને તારા વિષે પક્ષપાત નથી, તેમજ દ્વેષમાત્રથી ઇતરદેવો વિષે અરુચિ નથી. કેવળ યથાર્થ વાદિપણાની પરીક્ષાથીજ તારા શાસનને અમે સ્વીકાર્યું છે.

જિજ્ઞાસુ—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, પરમાણુ, આકાશ, આદિ સામગ્રી સહિત ઇશ્વર જગતની રચના કરે છે. આ રીતે માનીએ તો શું દૂષણ આવે ?

શુકદેવ—તમે કયા પ્રમાણથી અને કેવી રીતે સિદ્ધ કરો છો ?

જિ—અનુમાન પ્રમાણથી. તે અનુમાન આ મુજબ—પૃથ્વી, પર્વત, વૃક્ષાદિક કાર્ય હોવાથી તેનો કોઈક કર્તા છે. જે કર્તા છે તે જ ઇશ્વર. દૃષ્ટાંત જેમ ઘટ કાર્ય છે તો તેનો કર્તા કુંભાર છે, તો આ પૃથ્વી આદિ કાર્ય છે. તેનો કર્તા અવશ્ય કોઈ હોવો જોઈએ.

શુ—આ તમારું કહેવું અયોગ્ય છે. હવે તમે પ્રથમ કહો કે જગતનો કર્તા ઇશ્વર શરીર સહિત છે કે શરીર રહિત છે ?

પરિષ્કેદ ૩ જો

: ૧૩૭ :

જિ૦—ઈશ્વર શરીરવાળો છે. આ પ્રથમ પક્ષ માનીએ તો શું દૂષણ આવે ?

ગુ૦—શરીર સહિત છે તો તે અમારા જેવું દૃશ્ય શરીર છે કે વ્યંતરદેવની પેઠે અદૃશ્ય છે ?

જિ૦—અમારા જેવા દેખાય તેવા શરીરવાળા ઈશ્વર જગતની રચના કરે છે.

ગુ૦—આ તમારું કહેવું યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. અત્યારે પણ, તૃણ, વૃક્ષ, ઇંદ્રધનુષ્ય આદિ કાર્યો શરીરવાલાએ બનાવ્યા વિના પણ જોવામાં આવે છે.

જિ૦—ઈશ્વર શરીરવાલા છે પણ તેમનું શરીર તેમના માહાત્મ્યવિશેષથી અથવા અમારા ભાગ્ય ન હોવાથી દેખાતું નથી.

ગુ૦—આ તમારા કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તથા ઇતરેતર આશ્રયદૂષણ પણ આવે છે. તથા સંશય પણ કદાપિ દૂર નહિ થાય કે ઈશ્વર છે કે નથી ?

જિ૦—ઇતરેતર આશ્રય દૂષણ આપ કેને કહો છો ?

ગુ૦—પ્રથમ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય તો અદૃશ્ય શરીર સિદ્ધ થાય; જ્યારે અદૃશ્ય શરીર સિદ્ધ થાય તો માહાત્મ્ય વિશેષ સિદ્ધ થાય.

જિ૦—શરીરરહિત ઈશ્વર જગતની રચના કરે છે.

ગુ૦—આ તમારું કહેવું દૃષ્ટાંતથી વિરોધી છે, કારણ કે, ઘટ આદિક કાર્યના કર્તા તો કુંભારાદિક શરીરવાલા જોવામાં આવે છે. તમે તો જગતનો કર્તા શરીર રહિત કહો છો, તે દૃષ્ટાંતની સાથે કેમ મલશે ? તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. કહ્યું છે કે,

: ૧૪૮ :

ધર્મની કિસ્મ

“અવેહસ્ય જગત્સર્ગે પ્રવૃત્તિરપિ નોચિતા ।

ન ચ પ્રયોજનં કિંચિત્, સ્વાતંત્ર્યાન્ન પરાજ્ઞયા ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—શરીરસહિત ઇશ્વરને જગત રચવાની પ્રવૃત્તિ પણ ઉચિત નથી. તેમ કૃતકૃત્ય હોવાથી કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી. પ્રયોજન વિના મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તદુપરાંત જે જગતનો કર્તા છે તે રાગાદિએ કરીને રહિત છે કે સરાગી છે ?

જિઁ—ઇશ્વર રાગાદિરહિત છે.

શુરુ—રાગાદિરહિત છે તો તેમને જીવાદિ બનાવવાનું શું પ્રયોજન છે ? જો એમ માનવામાં આવે કે, જો જીવની ઉત્પત્તિ માત્ર પ્રયોજન છે તો તે યોગ્ય નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ‘ધર્મસંગ્રહણી’માં કહ્યું છે કે,

“તેસિ ઉપ્પત્તિ ઇગો, તસ્સત્થોત્તિ સે વઓ ન જુચા ।

કુંમકારાદીણ જઓ, ન ઘઢાદુપ્પત્તિ તસ્સત્થો ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જીવોની ઉત્પત્તિ જ એક ઇશ્વરનું પ્રયોજન છે તો તે યુક્ત નથી. કુંભારાદિકોને પણ ઘટ આદિની ઉત્પત્તિ માત્ર પ્રયોજન નથી કિંતુ દ્રવ્યાદિ પ્રયોજન છે, તેમ ઇશ્વરને જગત રચવાનું શું પ્રયોજન છે ?

જિઁ—ઇશ્વરનો તે પ્રકારનો સ્વભાવ છે.

શુઁ—આ કહેવું યોગ્ય નથી.

“ધર્મસંગ્રહણી”માં કહ્યું છે કે,

·એસોય સહાવો સે કિમેત્થ માણં ન સુંદરો ય જઓ ।

તક્કરણકિલેસસ્સ તુ, મહતો અફલસ્સ હેઉત્તિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જગત રચવાનો ઇશ્વરનો સ્વભાવ છે તેમાં શું પ્રમાણ છે ? અતીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અંધવા

પરિચ્છેદ ૩ બે

: ૧૩૯ :

સ્વભાવ છે એમ કહ્યના કરો તો તે મુંઢર સ્વભાવ નથી, કારણ કે જગત્ રચવામાં કલેશ તો બહુ જ અને ફલ કાંઈ પણ નથી. ૧

જિ०—જગતના કર્તા ઇશ્વરને સરાગી માનીએ તો શું દ્રષણ આવે ?

શુ०—જ્યાં સરાગીપણું છે ત્યાં કર્તાપણું તો દૂર રહે, પણ ઇશ્વરતા જ સિદ્ધ નહિ થાય; કારણ કે, જ્યાં રાગ હોય ત્યાં દ્રેષ અવશ્ય હોય, અને જેને રાગદ્રેષ હોય તે દેવ ન કહેવાય.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે ‘મહાદેવ સ્તોત્ર’માં કહ્યું છે કે,

“રાગદ્રેષૌ મહામહ્નો, દુર્જયૌ યેન નિર્જિતૌ ।

મહાદેવં તુ તં મન્યે, શેષા વૈ નામધારકાઃ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—રાગદ્રેષરૂપી દુર્જય એવા મોટા મદ્દોને જેણે જીત્યા છે, તેને હું સાચા મહાદેવ માનું છું. બાકીના રાગી તથા દ્રેષી જે દેવો છે, તે તો નામમાત્રથી જ મહાદેવ છે. પણ વાસ્તવિક મહાદેવપણું તેઓમાં નથી. ૧

રાગદ્રેષ શરીર વિના સિદ્ધ કેમ થાય ? અને સશરીરી ઇશ્વર જગતનો કર્તા માનો તો, ઇશ્વરનું શરીર તમે સર્વવ્યાપક માનો છો કે પરિમિત પ્રદેશમાં વ્યાપક ?

જિ०—ઇશ્વરનું શરીર સર્વવ્યાપક માનીએ તો શું દ્રષણ આવે ?

શુ०—ઇશ્વરનું શરીર જ સર્વસ્થાનમાં રહ્યું તો પછી પૃથ્વી, પાણી, પર્વતાદિક કયા સ્થાનમાં રાખીને ઇશ્વરે જગતની રચના કરી ? તેનો વિચાર કરવા જેવો છે.

જિ०—ઇશ્વરનું શરીર પરિમિત પ્રદેશવ્યાપી હોવા સંભવ છે.

શુ०—અદ્યપશરીરવાળો ઇશ્વર દૂર દેશમાં રહેલ પદાર્થોની રચના કેવી રીતે કરી શકે ? ઇત્યાદિ વિચાર કરવા જેવો છે.

: ૧૪૦ :

ધર્મની દિશા

જિ૦—જગતના કર્તા ઇશ્વર જ છે. ‘તૈત્તિરીયોપનિષદ’ માં જગતના કર્તા ઇશ્વર કહ્યા છે. તેમાં કહ્યું છે કે,

“યસ્માજ્જાતં જગત્સર્વં, યસ્મિન્નેવ પ્રલીયતે ।

યેનેદં ધાર્યતે ચૈવ, તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જેનાથી સંપૂર્ણ જગત પેદા થયું છે, જેને વિશે લય થાય છે. અને જે જગતને ધારણ કરે છે, એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ ઇશ્વરને અમારો નમસ્કાર થાઓ. ૧

ગુ૦—જેનાથી જગત પેદા થયું, તેમાં જ લય થયું, અને તે જ ધારણ કરે છે ?—આ વાક્યથી સામગ્રીરહિત ઇશ્વર પરમાત્મા જગતના ઉપાદાનકારણ સિદ્ધ થયા, સામગ્રીરહિત કેવલ ઇશ્વર જગતની રચના કરી જ નથી શકતા એ વાત અત્યાર અગાઉ પૂર્વના પરિચ્છેદોમાં પ્રશ્નોત્તરમાં કહેલ છે, તથા મહોચાધ્યાય શ્રી સુરચન્દ્ર ગણિયવરે જૈનતત્ત્વસારમાં કહ્યું છે કે,

“નિરજ્ઞનં નિત્યમમૂર્તમક્રિયં, સંગીર્યં બ્રહ્માથ પુનશ્ચ કારકમ્ ।

સંહારકં રાગદ્વેષાદિપાત્રકં, પરસ્પરધ્વંસિ વચોસ્ત્યદસ્તતઃ ॥૧॥

અતો વિમિશં જગદેતદસ્તિ, બ્રહ્માઽપિ મિશં મુનિમિર્ચયારિ ।

અતસ્તુ સંસારગતા મુનીન્દ્રાઃ કુર્વન્તિ મુક્ત્યૈ પરબ્રહ્મચિન્તામ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—નિરજને, નિત્ય, અમૂર્ત, અક્રિય, પ્રકાને કહીને ફરીથી તેને જ જગતકર્તા, હર્તા અને રાગદ્વેષનું પાત્ર કહેવું, એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન છે. આ કારણથી જગત બિન્ન છે, તથા બ્રહ્મા પણ બિન્ન છે એવું મુનિઓએ વિચાર્યું. અને તે કારણથી જ સંસારમાં રહેલા મુનિમહાત્માઓ મોક્ષને માટે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે.

જિ૦—આપનું કહેવું સત્ય છે. પણ ઋગ્વેદ, મનુસ્મૃતિ આદિમાં વિસ્તારથી જગતના કર્તારૂપે ઇશ્વરને જણાવ્યા છે એનું કેમ ?

પરિચ્છેદ ૩ જો

: ૧૨ :

શુ૦—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદાદિમાં કમલમાંથી પ્રક્ષાલ પેદા થયા. મનુસ્મૃતિમાં ઈંડામાંથી પ્રક્ષાલ પેદા થયા. ઈત્યાદિ પરસ્પર ઘણો વિરોધ છે તે હકીકત જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી મધ્યસ્થપણે વિચારણીય છે.

જિ૦—તો જગત કેવી રીતે બન્યું ?

શુ૦—જગત અનાદિ છે.

જિ૦—જગતમાં ઘટપટાદિક પદાર્થોના કર્તા જોવામાં આવે છે, તો અનાદિ કેમ સિદ્ધ થશે ?

શુ૦—જગતમાં જે જે કાર્યરૂપ વસ્તુઓ છે-જેમકે ઘટ, પટ, સ્થંભ, હાટ, હવેલી, ફૂવા, વાવ, તલાવ, ઈત્યાદિના કર્તા તો અમે પણ માનીએ છીએ, પણ આકાશ, કાલ, પરમાણુ, જીવ, આદિ વસ્તુના કોઈ કર્તા નથી; કારણ કે જે વસ્તુ કાર્યરૂપ પેદા થાય, તેનું ઉપાદાન કારણ અવશ્ય જોઈએ. પણ જીવ, આકાશ, કાલ, પરમાણુ, આદિનું ઉપાદાન કારણ કોઈ નથી. તે માટે તે અનાદિ છે. કહું છે કે,

“ નિષ્પાદિતો ન કેનાપિ ન ધૃતઃ કેનચિચ્ચ સઃ ।

સ્વયં સિદ્ધો નિરાધારો, ગગને કિંત્વવસ્થિતઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—આ સચરાચર લોક-સંસાર, કોઈએ બનાવેલ નથી. તથા તેને ધારણ કરનાર શેષનાગાદિ કોઈ નથી, પણ આધારરહિત આપોઆપ આકાશમાં જ આ જગત રહેલ છે. ૧

જગત અનાદિ છે. તેનો કોઈ કર્તા નથી, તેની વિચારણા સંભવિતતર્ક, તત્ત્વાર્થ, પ્રમેયકમલમાર્તંડ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, અને કાંતજયપતાકા, આદિ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક જૈનદર્શનની સ્યાદ્વાદ શૈલીએ કરી છે. આથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળા સહૃદય વિદ્વાનોએ તટસ્થવૃત્તિથી તે તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો જરૂર છે.

પરિચ્છેદ ૪ થો

દ્વૈત-અદ્વૈતવાદની ચર્ચા

મङ્ગલાચરણ

સમુત્પત્તિવિધ્વંસનિત્યસ્વરૂપા યદુત્થા ત્રિપદ્યેવ લોકે વિધિત્ત્વમ્ ।
હરત્વં હરિત્વં પ્રપેદે સ્વભાવૈઃ સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે, તે પર્યાયાર્થી નયની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ સ્વભાવવાલા, તથા નાશ સ્વભાવવાલા, અને દ્રવ્યરૂપે કરીને નિત્ય સ્વભાવવાલા છે; પણ કોઈ ઉત્પત્તિ કે નાશ કરતું નથી. આવા પ્રકારના જ્ઞાનને જૈનમતમાં ત્રિપદી કહેલી છે. આવા સત્જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી જે પરમાત્માએ બ્રહ્માપણું, હરપણું, અને વિષ્ણુપણું, સ્વભાવથીજ ધારણ કર્યું છે, એવા પરમાત્મા અમારા શરણ હો !

જિજ્ઞાસુ—એકજ પરમ બ્રહ્મ માનીએ તો પછી શું કહણ ?

ગુરુદેવ—જો એકજ પરમ બ્રહ્મ સત્સ્વરૂપ છે, તો પછી ગામ, નગર, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, ગાય, હેંસ, ઘોડા, માણસ, રાબા, રંક, આદિ પ્રતીત થાય છે. તે સત્સ્વરૂપ કેમ નહિ ? અને જો સત્ છે તો એકજ પરમબ્રહ્મ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?

જિજ્ઞાસુ—જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તે અનુમાનથી સિદ્ધ છે. જુઓ કે પ્રપંચ મિથ્યા છે. શા કારણથી ? તો પ્રતીત હોવાથી. જે પ્રતીત થાય છે તે મિથ્યા છે. જેમ છીપ ચાંદીરૂપ, દોરી સર્પરૂપ, તેમ આ પ્રપંચરૂપી જગત અનુમાનથી મિથ્યા છે.

પરિષ્કેદ ૪ થી.

: ૧૪૩ :

શુરૂં—આ કથન બુદ્ધિમાનોને યોગ્ય લાગે તેવું નથી. પ્રપંચ મિથ્યા કહેવાય તો તે મિથ્યા ત્રણ પ્રકારે છે (૧) અત્યંત અસત્ (૨) બીજું અને દેખાય બીજું અન્યથા સત્ અને (૩) અનિર્વાચ્ય. આ ત્રણમાંથી કયા ભેદને મિથ્યા માનવો?

જિજ્ઞાસુ—પહેલા બે માન્ય નથી. ત્રીજો અનિર્વાચ્ય પણ માન્ય છે.

શુરૂં—અનિર્વાચ્ય કેને કહેવું? અનિર્વાચ્યનો કહેવાવાલો કોઈ શબ્દ નથી કે શબ્દનું નિમિત્ત નથી?

જિજ્ઞાસુ—અનિર્વાચ્યનો કહેવાવાલો કોઈ શબ્દ નથી.

શુરૂં—આ કહેવું અયોગ્ય છે. ગામ, નગર, પૃથ્વી, પર્વતાદિ શબ્દો પ્રત્યક્ષ પ્રસિદ્ધ છે.

જિજ્ઞાસુ—શબ્દતો છે, પણ શબ્દનું નિમિત્ત નથી.

શુરૂં—શબ્દનું નિમિત્ત જ્ઞાન નથી કે પદાર્થ નથી? પ્રથમ પક્ષ તો ઠીક નથી. પૃથ્વી, પર્વત, જળ આદિનું જ્ઞાન જીવ માત્રને પ્રતીત છે. બીજો પક્ષ કહો તો, પદાર્થ ભાવરૂપ નથી કે અભાવરૂપ નથી? જો પદાર્થ ભાવરૂપ નથી તો વિપરીતાખ્યાતિ આવી, અને વેદાંતિના મતમાં વિપરીતાખ્યાતિ માનવી મોટું દુષણ છે. જો અભાવરૂપ પદાર્થ નથી એમ કહો તો, ભાવરૂપ માનવોજ પડશે, તથા જો ભાવરૂપ માનો તો અદ્વૈત સિદ્ધ નહિજ થાય.

જિજ્ઞાસુ—ભાવ તથા અભાવ બન્ને પ્રકારે વસ્તુ નથી.

શુરૂં—ભાવ તથા અભાવ આ બન્નેનો અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેજ માન્ય છે કે, વિપરીત કોઈ અલૌકિક? જો લોકપ્રસિદ્ધને ભાવ માનવામાં આવે તો અભાવનો નિષેધ થશે, અને અભાવ કહેવાય તો ભાવનો નિષેધ થશે. આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે,

: ૧૪૪ :

ધર્મની દિશા

તેથી એક તો અવશ્ય માનવો પડશે, અને માનશેતો, અનિર્વાચ્યતાનો નાશ થશે, જે બીજો પક્ષ અલૌકિક માનો તો તે મનઃકલ્પિત માનેલા શબ્દ તથા શબ્દનું નિમિત્તભૂત પદાર્થનો નાશ થવાથી અમારી કાંઈ હાનિ થશે નહિ. દૌકિક શબ્દ તથા તેના નિમિત્તનો નાશ થશેજ નહિ, તો પછી અનિર્વાચ્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?

જિજ્ઞાસુ—પ્રતીત ન થાય તેને અનિર્વાચ્ય કહીએ તો પછી શું દૂષણ આવે ?

ગુરુ—આ કથનમાં બહુજ વિરોધ આવે છે. પ્રતીત ન થાય તેને અનિર્વાચ્ય કહો છો, પણ પ્રથમ તો તમે કહેલ છે કે, “પ્રપંચ મિથ્યા છે, પ્રતીત હોવાથી” આ વચનમાં પ્રતીત હોવાથી એવો હેતુ કહેલ છે, તથા પ્રપંચ પ્રતીત પણ થાય છે ત્યારે અનિર્વાચ્ય કેવી રીતે કહેશે ? તથા તમારા માનેલા બ્રહ્મા પ્રતીત થાય છે, પણ મિથ્યા નથી. આ પણ વિરોધ છે. તથા વળી આ પ્રમાણે પણ અનુમાન થઈ શકે છે. ‘પ્રપંચ મિથ્યા નથી કારણ કે પ્રતીત થાય છે, જેમકે બ્રહ્માત્મા જે પ્રતીત નથી તેમ છે નહિ. અને જે પ્રતીત થાય છે તે છે. જેમ ખરશૃંગ’—તથા જે કહેશે કે બ્રહ્માત્મા પ્રતીત નથી, તો પછી વચન વિષય ન હોય, અને વચનનો વિષય નથી, તો પછી પરમ બ્રહ્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? જે ન કહી શકાય તો મૌન રહેવું પડશે. તથા તમે છીપમાં ચાંદીની બ્રાંતિનું દષ્ટાંત કહ્યું, તો તે છીપ સત્ય છે કે અસત્ય ? તે વિચાર કરો તથા દોરીમાં સર્પની બ્રાંતિ કહી તો દોરી સત્ય છે કે અસત્ય ? તથા ત્યાં સર્પ નથી પણ અન્યસ્થાને સર્પ છે કે નહિ ? જે સત્ય છે તો પછી અદ્વૈત કેમ સિદ્ધ થશે ? જે સત્ય છે, તો પછી તમે કોનું દષ્ટાંત કહ્યું ? તે સર્વ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

જિજ્ઞાસુ—શંકરદિગ્વિજયમાં “પરમાત્મા જગદુપાધાનકાર-જમિતિ”

પરિચ્છેદ ૪ થો.

: ૧૪૫ :

અર્થાત્—(પરમાત્મા જે છે તેને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ) કહેલું છે. તેથી જગતમાં જે વસ્તુ છે તે સર્વરૂપે ઇશ્વર પરમાત્મા પોતે બન્યા તો પછી તમે ઇશ્વરને જગતનાં કર્તા શા માટે નથી માનતા?

શુરૂ—આ તમારા કથનથી બે જગતમાં જે જે પદાર્થ છે. જ્ઞાની, અજ્ઞાની, નરક, સ્વર્ગ, ચોર, શાહુકાર, રાજા, રંક, સર્વ એક બ્રહ્માજી સિદ્ધ થાય તો પછી જેવો સંન્યાસી, તેવો જ ચંડાલ, જેવી માતા તેવીજ સ્ત્રી, કાંઈપણ ફરક નહિ, કારણ કે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

જિજ્ઞાસુ—એક બ્રહ્મા તથા એક માયા માનીએ તો પછી શું દ્રવ્ય?

શુરૂ—અદ્વૈતમતનો નાશ થશે; કારણ કે,

માયા સતીચેદ્ દ્વયતત્ત્વસિદ્ધિરથાસતી હંત કુતઃ પ્રપન્નઃ ।
માયૈવ ચેદર્થસહા ચ તત્ કિં માતા ચ વંધ્યા ચ મવત્-
પરેષામ્ ॥ ૧ ॥ [સ્યાદ્વાદમંજરી]

ભાવાર્થ—માયા બે સત્ છે તો, બે તત્ત્વ—માયા અને બ્રહ્માની સિદ્ધિ થઈ. એટલે અદ્વૈતનો નાશ થયો. બે અસત્ છે તો, આ સર્વ પ્રપન્ન છે તે ક્યાંથી પેદા થયો? માયા પણ છે અને અર્થને પણ દેખાડવામાં સમર્થ છે, તો હે નાથ! હે વીતરાગ! તારાથી બીજા જે માયા માને છે, તેનું આ માતા પણ છે અને વંધ્યા પણ છે—તેનું વચન શું યોગ્ય ગણાય?

જિજ્ઞાસુ—આ પ્રતિભાસ જે થાય છે તે ઇશ્વરની માયાથી

: ૧૪૧ :

ધર્મની દિશા

જ થાય છે, માટે એક પરમપ્રજ્ઞ જ સિદ્ધ છે. માયા તો વાસ્તવિક અસત્ છે.

ગુરુ—માયા ઇશ્વરથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન છે તો જડ છે કે ચેતન? જો જડ છે તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય? ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો અને તેમાં ઘણાં દૂષણે આવશે. કહ્યું છે કે,

“અદ્વૈતૈકાન્તપક્ષેऽપિ, દૃષ્ટો મેદો વિરુઢ્યતે ।

કારકાણાં ક્રિયાયાશ્ચ, નૈકં સ્વસ્માત્ પ્રજાયતે ॥ ૧ ॥

કર્મદ્વૈતં ફલદ્વૈતં, લોકદ્વૈતં ચ નો મવેત્ ।

વિદ્યાઽવિદ્યાદ્વયં ન સ્યાદ્બંધમોક્ષદ્વયં તથા ॥ ૨ ॥

હેતોરદ્વૈતસિદ્ધિથેત્, દ્વૈતં સ્યાદ્દેતુસાધ્યયો : ।

હેતુના ચેદ્વિના સિદ્ધિ દ્વૈતં વાઙ્માત્રતો ન કિમ્ ? ॥ ૩ ॥

અદ્વૈતં ન વિના દ્વૈતાદહેતુરિવ હેતુના,

સંજ્ઞિનઃ પ્રતિષેધો ન, પ્રતિષેધ્યાદૃતે ક્વચિત્ ॥ ૪ ॥

(આત્મનીમાંસા)

ભાવાર્થ—કારક તથા ક્રિયા આદિનો જે પ્રત્યક્ષ : ભેદ દેખાય છે. તે એકાંત અદ્વૈતપક્ષને વિષે વિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ આપોઆપ એક હોય તે સર્વ પ્રકારથી સર્વરૂપે બની શકતો નથી. ૧

કેવલ અદ્વૈત માનીએ તો શુભ અશુભ કર્મ જે, તથા તેનાં ફળ જે સારાં તથા ખોટાં, તથા આલોક અને પરલોક જે, તથા વિદ્યા અને અવિદ્યા જે, તથા બંધ અને મોક્ષ જે, આ સર્વ ન બની શકે. ૨

જો હેતુથી અદ્વૈતની સિદ્ધિ થાય છે તો હેતુ તથા સાધ્ય

પરિચ્છેદ ૪ થો.

: ૧૪૭ :

જે અદ્વૈત આ બે પદાર્થો સિદ્ધ થયા, અને જો હેતુ વિના જ વચનમાત્રથી અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરો છો તો તે રીતે વચનમાત્રથી દ્વૈત સિદ્ધ કેમ ન થાય ? ૩

જગતમાં જેમ હેતુ વિના અહેતુ ન થાય. તેમ દ્વૈત વિના અદ્વૈત સિદ્ધ ન થાય. પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના વિના કોઈ કેકાણે સંજો પદાર્થનો નિષેધ થતો નથી માટે અદ્વૈત સિદ્ધ થશે નહીં. ૪

જિ૦—આપ એક પરમબ્રહ્મનું ખાંડન કરો છો તો શું આપ દ્વૈતવાદમાં માનો છો ?

શુ૦—કથંચિત દ્વૈત કથંચિત અદ્વૈત અમે માનીએ છીએ સામાન્યરૂપ સત્તાને લઈને એકપણું માનીએ છીએ. તથા વિશેષરૂપ વ્યક્તિતને લઈને અનેકપણું માનીએ છીએ. પણ નિશ્ચયથી તો દ્વૈતરૂપ જ છે. કારણ કે—

“ અનેકમેકાત્મકમેવ વાચ્યં, દ્વયાત્મકં વાચકમપ્યવશ્યમ્ ।

અતોઽન્યથા વાચકવાચ્યવલ્પતા-વતાવકાનાં પ્રતિભા

પ્રમાદઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વાચ્ય એટલે કહેવાને યોગ્ય જે ચેતન તથા અચેતન વસ્તુ સામાન્યરૂપે અપેક્ષાથી એક સ્વરૂપવાલી છે, તો પણ વિશેષ વ્યક્તિતની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ છે. તથા વાચક એટલે જીવાજીવ વસ્તુને કહેવાવાલો શબ્દ સામાન્યની અપેક્ષાએ કરીને એકરૂપ છે. વિશેષ વ્યક્તિતની અપેક્ષાએ અવશ્ય અનેકરૂપ છે. આ રીતે આપેક્ષિક દષ્ટિએ દ્વૈતાદ્વૈત બન્ને સિદ્ધ થાય છે, માટે હે નાથ ! હે વીતરાગ ! જે તારા આ સાપેક્ષવાદને—સ્વાદ્વાદ-ને ત્યજી અન્ય એકાન્તવાદીઓ વાચ્ય-વાચક ભાવની કલ્પના કોઈ એકાંત અદ્વૈતરૂપે, કોઈ એકાંત દ્વૈતરૂપે, કહે છે તે તેમની બુદ્ધિનો જ પ્રમાદ છે.

: ૧૪૮ :

ધર્મની દિશા

તાત્પર્ય એ છે કે, સત્તાની અપેક્ષાએ વસ્તુ એક છે. જેમ બ્રાહ્મણ જેટલા છે તે બધા બ્રાહ્મણત્વ જાતિ અપેક્ષાથી એક છે તથા અમુક અમુક બ્રાહ્મણ વ્યક્તિ અપેક્ષાએ જુદા જુદા છે. તેમ જ મનુષ્યો મનુષ્યત્વજાતિ અપેક્ષાએ એક, પણ એક રાજા અને બીજી પ્રજા, આ અપેક્ષાએ અનેક. તથા જેવા પરમબ્રહ્મ છે તેવા જ જ્ઞાનગુણવાલા સંસારી જીવો છે. તે જાતિ અપેક્ષાથી એક, તથા વ્યક્તિ અપેક્ષાથી સર્વ જીવો જુદા જુદા છે એટલે જીવો અનંત છે. આ દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈત કદાપિ સિદ્ધ નથી, માટે જૈનદર્શનની સ્વાધ્વાદ શૈલીએ દ્વૈત અને અદ્વૈત બન્ને તે તે અપેક્ષાએ પરમાર્થ છે.

પરિચ્છેદ : ૫ : જૈનદર્શનનો આત્મવાદ

॥ મક્કલાચરણમ્ ॥

ये नो ण्डितमानिनः शमदमस्वाध्यायचिन्ताश्रिताः ।

रागादिग्रहवश्रिता न, मुनिभिः संसेविता नित्यश्रः ॥

नाऽऽकृष्टा विषयैर्मदैर्न मुदिता ध्याने सदा तत्पराः ।

ते श्रीमन्मुनिपुङ्गवा गणिवराः कुर्वन्तु नो मङ्गलम् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે મહાપુરુષો જ્ઞાન હોવા છતાં સરળ છે, અને હ્રમેશાં શમ, દમ, સ્વાધ્યાયની વિચારણામાં સતત જાગૃત છે. ઇન્દ્રિયોતું દમન કરવામાં અને સ્વાધ્યાય કરવામાં સદા લીન છે. તેમજ રાગાદિ ગ્રહોથી ઠગાયા નથી, અને અનેક મુનિઓ જેની સેવા કરે છે તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ખીંચાતા નથી. જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થયા છતાં મદોન્મત્ત પણ થતા નથી અને સદા ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે, તેવા નિર્ઝન્ય મહામુનીશ્વરો અમોને સદા મંગલ કરે !

જિજ્ઞાસુ—જૈનદર્શનમાં નવતત્ત્વોતું સ્વરૂપ શું ?

શુરુદેવ—જૈનદર્શનનાં નવતત્ત્વોતું દૂંડ સ્વરૂપ આ મુજબ છે.

“ જીવાઽજીવૌ તથા પુણ્યં, પાપમાભવસંવરૌ ।

બંધો વિનિર્જરામૌક્ષૌ, નવતત્ત્વાનિ જાનીયાત્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—ચેતના લક્ષણવાળો જીવ જાણવો, અને તેનાથી જે વિપરીત લક્ષણવાળો તે અજીવ જાણવો. તે અજીવના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ

: ૧૫૦ :

ધર્મની દિશા

આ પાંચ મુખ્ય ભેદો છે. જે પદાર્થો જગતની અંદર છે તે સર્વ જીવ અને અજીવમાં ગણાય છે. જ્ઞાનાદિ, રૂપ, રસાદિ દ્રવ્ય, શુભ, કર્મોદિ સુખ, દુઃખાદિ ઇત્યાદિ અન્ય મતવાળાઓએ જે તત્ત્વો માનેલાં છે, તેમાંથી કોઈ પણ જીવ તથા અજીવ વિના સ્વરૂપને પામી શકતા નથી, કેમકે જીવ અને અજીવથી એકાંત જુદા જોવામાં આવતા નથી. તેમની પ્રતિપત્તિ જીવાજીવરૂપે જ થાય છે. જીવ અજીવ એ બે રાશીમાં જગત સમાય છે. આ બે રાશીમાં જે ન આવે તે સસલાનાં શૃંગ સમાન બાજુનું.

જો કે, પુણ્ય પાપ આશ્રવાદિ ઉપરોક્ત તત્ત્વોનો પણ જીવ અજીવ આ બેમાં સમાવેશ આથી થઈ જાય, છતાં કેટલાકો પુણ્ય-પાપાદિને માનતા નથી તે લોકોનો તે મત ખોટો છે તે જણાવવા આટલી સ્પષ્ટતા કરી. પુણ્ય તે શુભ કર્મનાં પુણ્નલ, અને પાપ તે અશુભ કર્મનાં પુણ્નલ, આશ્રવ તે પુણ્યપાપના આગમનનું કારણભૂત મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર. સંવર તે આશ્રવને રોકનાર, બંધ તે કષાયવાલા આત્માનો કર્મની સાથે મેળાય વિશેષ, નિર્જરા તે આત્મા સાથે સંબંધિત કર્મોનો ક્ષય. મોક્ષ તે સર્વથા પ્રકારે આત્માને લાગેલાં કર્મોથી અલગ થવું.

જિ૦—આત્માનું લક્ષણ વિસ્તારથી જણાવશો ?

જુ૦—આત્માનું લક્ષણ, આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ‘શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચય’ ગ્રંથમાં આ મુજબ ફરમાવ્યું છે.

“તત્ર જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો, મિત્તાઽમિત્તો વિવૃત્તિમાન્”

યઃ કર્ત્તા કર્મમેદાનાં મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્ત્તા પરિનિર્વાતા સદ્ધાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ, દુઃખ, વીર્ય, આદિ ધર્મોથી જીવ લિપ્ત પણ નથી અને અલિપ્ત પણ નથી; પણ લિપ્તાલિપ્તરૂપે માનેલો છે. જો જ્ઞાનાદિક ધર્મથી જીવ લિપ્ત જ

પરિચ્છેદ ૫ મો

૧૫૧ :

હોય તો ‘હું બાણું છું. હું જોઉં છું. હું કરું છું. હું સુખી છું.’ ઇત્યાદિ અભેદપણે બુદ્ધિ જે થાય છે તે ન થવી જોઈએ. પરંતુ અભેદ બુદ્ધિ તો સર્વને થાય છે. અને જો તે પ્રમાણે સર્વથા અભેદજ હોય તો, આ ધર્મી છે, આ તેના ધર્મી છે, એવી ભેદબુદ્ધિ ન થવી જોઈએ. અને તેમ થાય છે. અગર જો અભિ-જ્ઞતા માનીએ તો જ્ઞાનાદિક સર્વ ધર્મીનું ઐશ્વર્યપણું થઈ જાય, કેમકે તે જીવથી સર્વથા ભિન્ન નથી. અને જો તેમજ થાય તો ‘મારું જ્ઞાન, મારું જોવું’-ઇત્યાદિ જ્ઞાનાદિની પરસ્પર ભેદની પ્રતીતિ જે થાય છે તે ન જ થાય માટે જીવ, જ્ઞાનાદિ ધર્મથી ભિન્નાભિન્ન જ માનેલો છે.

આ જૈનદર્શનનો સ્યાદાદ સિદ્ધાંત કહેવાય. આથી સમજવાનું એ છે કે, જે મતવાલાઓ એકાંત ભેદ જ માને છે તથા જે એકાંત અભેદ જ માને છે, તે યુક્તિયુક્ત જ નથી. તથા અસત્યમાં સત્ય બુદ્ધિ, સત્યમાં અસત્યબુદ્ધિ, તેમ પોતાનું ખોટું સિદ્ધ કરવાને માટે કુયુક્તિ આદિ કરે, તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, મૈથુન, કલહ, આદિ અનેક પ્રકારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મભેદોનો કર્તા, તથા શુભાશુભ કર્મફલોનો લોકતા તથા કર્મના વશે કરી નરકાદિ ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર, તથા સમ્યગ્દર્શન (સત્યમાં જે સત્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાન) જ્ઞાન, અને ચારિત્ર-તે ક્રોધાદિકના ત્યાગરૂપ, આ રતનત્રયીના અભ્યાસથી કર્મમલને દૂર કરનાર, અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા છે.

જિ૦—આત્મા નિત્ય છે કે અનિત્ય? નિત્ય કહેશે તો આત્મા સિદ્ધ નહિં થાય, કેમકે નિત્યાત્મા કર્મ ભેદાદિકનો કર્તા બની શકતો નથી અને માનશે તો લક્ષણ જૂઠું ઠરશે; કારણ કે-

“ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વમાવત્ત્વં નિત્યત્વમ્ ”

ભાવાર્થ—કોઈ વખતે જેનું નષ્ટપણું નથી તથા કોઈ વખતે જેની ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે રીતે જ સ્થિર એક સ્વભાવરૂપ હોય,

: ૧૫૨ :

ધર્મની દિક્ષા

તેનું નામ નિત્ય છે. તો એ લક્ષણ આત્મામાં કેમ થતે? કારણ કે કોઈ વખત સુખનો લોકતા, તો કોઈ વખત દુઃખનો લોકતા, ઇત્યાદિ નિત્ય પક્ષમાં નહીં બની શકે. તેમજ બીજા પણ ઘણા દોષો આવે છે. તે આ પ્રમાણે, જન્મ મરણાદિક થાય છે તે પણ નહીં થાય. તથા મોટા શરીરમાં આત્મા મોટો અને નાનામાં નાનો થઈને રહે છે, તે પણ નહીં બની શકે. તથા જ્ઞાનનું આછાપણું તેમ અધિકપણું તે પણ નહીં થતે.

જો અનિત્યપક્ષ માનશે તો ક્ષણક્ષણમાં વિનાશી માનો છે કે પ્રાણવાયુ નાશાન્તર નાશ માનો છે? જો ક્ષણક્ષણમાં વિનાશી માનતા હશે તો બૌદ્ધ મતમાં પ્રવેશ થશે. અને જો પ્રાણવાયુ નાશાન્તર નાશ માનશે તો નાસ્તિકનો મત સિદ્ધ થયો કારણ કે તે પણ ચાર ભૂતથી શરીરમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવાનું માને છે. તેમજ “બૃહદારણ્યકોપનિષદ્”માં પણ કહ્યું છે કે—

**“ વિજ્ઞાનવન એવ એતેમ્યો ભૂતેમ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવા-
નુચ્ચિનશ્યતિ ન પ્રેત્યસંજ્ઞાઽસ્તિ ”**

ભાવાર્થ—જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માજ પૃથ્વ્યાદિ ચાર ભૂતથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભૂતના વિનાશ થવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો પણ વિનાશ થાય છે, મોટે પરલોકસંજ્ઞા નથી. આ ક્ષુતિ પણ આત્મા તથા પરલોકાદિનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે. અને તમોએ પણ પ્રાણવાયુ નાશાન્તર નાશ માનવાથી આ મત સિદ્ધ કર્યો, મોટે આત્માની સિદ્ધિમાં પૂર્વોક્ત આપનું કથન સર્વ વ્યર્થ છે.

ગુરુદેવ—અમો કેવલ નિત્યપક્ષ, તેમજ અનિત્યપક્ષ પણ માનતા નથી, કિંતુ નિત્યાનિત્ય પક્ષ સાચીએ છીએ, કેમકે વ્યવહારની અપેક્ષાએ ગમન અગમનાદિ ક્રિયાથી કર્મભેદોનો કર્તા છે. અને નિશ્ચયની અપેક્ષાએ ચિદાનંદમય શુદ્ધાત્મા કર્મભેદોનો

પરિચ્છેદ ૫ મો

: ૧૫૩ :

કર્તા નથી, માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા ઉત્પન્ન પણ થતો નથી, તેમ વિનાશ પણ થતો નથી, સ્થિર એક સ્વભાવવાલો છે તેનો તેજ છે. દ્રક્તા પર્યાયની અપેક્ષા અનિત્ય માનીએ છીએ. એ માટે સુખદુઃખાદિકનો ભોગવવાવાલો આ વિશેષણમાં પણ બાધ આવી શકતો નથી, તેમ જન્મ મરણાદિકનો અભાવરૂપ દોષ પણ આવી શકતો નથી કારણ કે આત્મા કોઈ કાલમાં વિનાશ પામતોજ નથી, તેમ કર્મના સંયોગે પરિવર્તન સ્વભાવવાલો હોવાથી જન્મમરણાદિ થઈ શકે છે. લોકો પણ જીવની સાથે પ્રાણના સંયોગ વિયોગનેજ જન્મ મરણ ઉપચારથી કહે છે. જેમકે-‘મારું શરીર એ ઉપચાર છે’ કેમકે વાસ્તવિક રીતે એ શરીર પોતાનું (આત્માનું) નથી. દ્રક્તા શરીરની સાથે સંયોગ હોવાથી મારું માને છે. તેમ પ્રાણનો સંયોગ અને વિયોગ થવાથી જન્મ્યો અને મરી ગયો એમ કહે છે. તેમજ સંકોચ વિકાસ છે તે પણ કર્મ વિના બની શકતા નથી. અને તે કર્મભેદોનો કર્તા પૂર્વે સિદ્ધ કરીને આવ્યા છીએ, માટે એ પણ દ્રષણ આવી શકતું નથી. તેમ જ્ઞાનનું અધિકપણું તેમ ઓછાપણું તે પણ કર્માધીનજ છે. કર્મ ઓછાં થવાથી જ્ઞાન વધે છે અને કર્મ અધિક થવાથી જ્ઞાન ઓછું થાય છે, માટે ઉપરોક્ત દ્રષણો આવી શકતાં નથી : તથા કર્મભેદોનો કર્તા સિદ્ધ થયો, તો તેનાં ફળોનો ભોક્તા પણ તે જ હોવો જોઈએ. અને તે ભોક્તા નિત્ય પણ હોવો જોઈએ, અનિત્ય જ માનીએ તો જેણે કર્મ કર્યાં છે તે તો ફળોનો ભોક્તા નહિ જ થાય તે તો વિનાશ પામી ગયો, માટે અન્ય ભોગવનાર સિદ્ધ થયો પણ એમ થવાથી એકનું કરેલું કર્મ બીજાને ભોગવવું જોઈએ. અને નહિ કરેલું કર્મ પણ ભોગવવામાં આવશે. અકૃતાગમ અને કૃતનાશ દોષ આવશે માટે કર્મના વશે કરી પરભવમાં અમનકર્તા આત્મા અવશ્ય માનવો જોઈએ.

: ૧૫૪ :

ધર્મની દિશા

જિજ્ઞાસુ—પ્રથમ કર્મ નથી તો કર્મભેદોનો કર્તા અને તેના ફળોનો ભોક્તા એવો જીવ કેમ સિદ્ધ થાય ?

ગુરુદેવ—મનુષ્યપણે સર્વ મનુષ્ય સરખા છે તો એક ધનવાન, એક નિર્ધન, એક સુખી, એક દુઃખી, ઇત્યાદિ જગતનું વિચિત્રપણું થાય છે, તેનું કારણ કોણ છે ? જો કોઈ કારણ નથી તો સર્વદા છે તેવું ને તેવું જ હોવું જોઈએ. તેવું નથી માટે કોઈ કારણ અવશ્ય છે. જે કારણ છે, તે જ કર્મ છે. કર્મ તે પણ જીવ વિના બની શકતું નથી, કેમકે જીવવડે કરાય તેનું નામ-કર્મ તો જીવ તથા કર્મ અવશ્ય માનવાં જોઈએ અને જો તેમાંથી એક પણ ન માનીએ તો જગતનું વિચિત્રપણું બની શકશે નહીં. કહ્યું છે કે—

હમામૃદ્ધકયોર્મનિષીજડયોઃ સદ્રૂપનીરૂપયોઃ

શ્રીમદ્દુર્ગતયોર્બલાબલવતોર્નીરોગરોગાત્તયોઃ ।

સૌભાગ્યાશુભગત્વસંગમજુષોસ્તુલ્યેઽપિ નૃત્વેઽન્તરં

યત્તત્કર્મનિબંધનં તદપિ નો જીવં વિના યુક્તિમત્ ॥૧॥

ભાવાર્થ—રાજા અને રાંકમાં, પાંડિત અને મૂર્ખમાં, રૂપવાન અને રૂપહીનમાં, ધનવાન અને નિર્ધનમાં, બલવાન અને નિર્બળમાં, રોગી અને નિરોગીમાં, સુભાગ અને દુર્ભાગમાં, જો કે મનુષ્યપણું સરખું છે તો પણ આટલી તરતમતા છે. તેનું કારણ છે તે જ કર્મ. કર્મ પણ જીવ વિના હોઈ શકતાં નથી.

આ કર્મ, પ્રારબ્ધ, કે દૈવની આસ્તતાની સિદ્ધિને માટે ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’માં કહ્યું છે,

આત્મત્વેનાવિશિષ્ટસ્ય વૈચિત્ર્યં તસ્ય ચદ્વશાત્ ।

નરાદિરૂપં તન્નિચદ્રમદૃષ્ટં કર્મસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આત્માડપે સર્વ જીવો સરખા છે તો પણ મન-

પરિચ્છેદ ૫ મો

૧૫૫

પ્ય, પશુ આદિ જે વિચિત્ર દશા થાય છે તે અદૃષ્ટાધીન છે. લોકો પ્રારબ્ધ, અદૃષ્ટ, દૈવ, ભાગ્ય ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખે છે. તેને જૈનદર્શનમાં કર્મની સંજ્ઞાથી ઓળખ આપી છે.

ઈતરદર્શનોમાં પણ કર્મ આ રીતે જણાવ્યું છે—

यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः, फलं निधानस्थमिवावतिष्ठति ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता, प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्त्तते ॥ ૧ ॥

यद् यद् पुराकृतं कर्म न स्मरन्तीह मानवाः ।

तदिदं पांडवश्रेष्ठ ! दैवमित्यभिधीयते ॥ ૨ ॥

मुदितान्यपि मित्राणि, क्रोधयुक्ता हि शत्रवः ।

नहि मे तत्कारिष्यन्ति, यन्न पूर्वकृतं त्वया ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેવી જેવી રીતે પૂર્વભવમાં અથવા પૂર્વકાલમાં કરેલાં કર્મ તે, તેનાં ફલ ખજાનામાં રાખેલા ધનની પેઠે મલી શકે છે. જેમકે હાથમાં દીવો હોય છે, તે ચાલતાં આગળ આગળના પદાર્થોને જણાવે છે. તે જ પ્રમાણે જેવાં જેવાં કર્મ કર્યાં છે તે અનુસાર જ મતિ પ્રવર્તે છે અને વચનોના ઉચ્ચાર પણ તેવા પ્રકારથી જ થાય છે. ૧

હે પાંડવશ્રેષ્ઠ ! જે જે કર્મો પૂર્વે કરેલાં છે કે જેનું સ્મરણ અત્યારે થતું નથી, તો પણ તે તે કર્મો આવીને અવશ્ય ફલ આપે છે. તેને લોકો દૈવ કહે છે. ૨

હર્ષ પામેલા મિત્રો, તેમ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા શત્રુઓ પણ કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી. જો આ આત્માએ પૂર્વે કાંઈ તેવું કર્યું જ નથી તો તે મિત્રો અને શત્રુઓ શું કરવાના છે ?

બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ કર્મની સિદ્ધિ માટે કહ્યું છે કે,

“इत एकनवतौ कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तेन कर्मविपाकेन, पादे बिद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥ ૧ ॥”

: ૧૫૧ :

કર્મના દિક્ષા

ભાવાર્થ—આજથી ૬૧ માં કદ્દપમાં મારી શક્તિથી મેં એક પુરુષને હણ્યો હતો, તે કર્મના વિપાકથી હે સાધુઓ ! હું પગમાં કાંટાએ કરી વિંધાયો છું.

આ રીતે સર્વમતવાલા કર્મને માને છે, તો કર્મનો કર્તા કોઈપણ માનવોજ પડશે. જે કર્તા છે તેજ જીવ છે; કોઈ દર્શનવાળા જીવને પહેલો અને કર્મ પછી માને છે. કોઈક દર્શનકારો, કર્મ પહેલાં અને પછી જીવ, તથા કોઈ બે સાથે ઉત્પન્ન થયાં એમ પણ માને છે. ઈત્યાદિક અનેક ભેદો છે. આ બધા ભેદોનું તેમજ કર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન આવશ્યક, પંચસંગ્રહ, કર્મપ્રકૃતિ, તત્વાર્થસૂત્ર, આદિ મહાન જ્ઞાનગ્રંથોમાં વિસ્તારથી સ્ક્રમખળું છે, જે જિજ્ઞાસુ આત્માઓએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

જિજ્ઞાસુ—આત્માને અનિત્ય માનવામાં ઉપરોક્ત દોષો છે તેનું કેમ ?

ગુરુદેવ—અનિત્ય પક્ષમાં આપેલા દોષો પણ સર્વથા આવી શકતા નથી. આત્મદ્રવ્ય નિત્ય હોવાથી તે દોષોનો સંભવજ નથી. જે લોકો ચાર ભૂતથી ચૈતન્યરૂપ આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માને છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. તે આ પ્રમાણે—જો ચૈતન્યરૂપ આત્મા ઉત્પન્ન થયો માનવામાં આવે તો મૃતશરીરમાં ચૈતન્યરૂપ આત્મા કેમ નથી ? માટે મૃત શરીરમાં વ્યભિચારરૂપ દોષ આવશે.

તર્કવાગ્ધીશ વિશ્વનાથ પંચાનભટ્ટરચિત ન્યાયદર્શનના ‘કારિકા-વલી’ ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે;

“ શરીરસ્ય ન ચૈતન્યં મૃતેષુ વ્યભિચારતઃ ”

ભાવાર્થ—શરીરને ચૈતન્યરૂપ આત્મા માનીએ તો મૃતશરીરમાં વ્યભિચાર દોષ (અવ્યાપ્તિ) આવશે કારણકે, ત્યાં શરીર હોવા છતાં ચૈતન્યરૂપ આત્મા નથી ? ત્યાં શું ભૂતનો અભાવ થઈ ગયો કે જેથી ચૈતન્ય નથી ? માટે મૃતક શરીર ભૂતરૂપ હોવા છતાં ચૈતન્ય નથી. એ દોષથી શરીરમાં ચૈતના ન સંભવે.

પરિચ્છેદ ૫ મો

: ૧૫૭ :

જિજ્ઞાસુ—નૈયાયિક મતમાં મુક્ત આત્મામાં જ્ઞાનાભાવ છે તેમ મૃતક શરીરમાં પણ પ્રાણાભાવ હોવાથી જ્ઞાનનો અભાવ માન્યો છે, અથવા નૈયાયિક મતમાં આત્મા સર્વવ્યાપી છે, છતાં મૃતક શરીરમાં જ્ઞાનાભાવ માન્યો છે. તે રીતે નાસ્તિક મતમાં પણ મૃતક શરીરમાં જ્ઞાનાભાવને શું બાધક આવે છે ?

શુરુદેવ—તમે જે મુક્તાત્મામાં જ્ઞાનાભાવ કહ્યો, તે તો નૈયાયિકમતવાદીને લાગુ પડે છે. અમે તો (જૈનદર્શન) મુક્ત આત્મામાં જ્ઞાનમાનીએ છીએ. તથા ‘આત્મા સર્વવ્યાપી છે’—ઇત્યાદિ જે દૂષણ કહ્યાં તે દૂષણ પણ નૈયાયિકનેજ છે; કેમકે અમે તો સર્વવ્યાપી આત્મા માનતા નથી, કિંતુ દેહવ્યાપી માનીએ છીએ, દેહવ્યાપી પક્ષમાં એ દોષ આવી શકતો નથી.

પ્રાણાભાવ એટલે શું ? સામાન્ય વાયુ કહો છો કે વાયુ-વિશેષને પ્રાણાભાવ કહો છો. જે સામાન્ય વાયુ કહેતા હો તો સર્વ પોલાણમાં વાયુ છે, માટે મૃતક શરીરમાં પણ વાયુ છે. તેથી ત્યાં જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અને જે વાયુવિશેષ કહેતા હો તો વાયુવિશેષ શું પદાર્થ છે ? જે જ્ઞાનના આધારે જ પ્રાણવાયુ કહો તો, તે આત્મા જ છે. અને જે પ્રાણવાયુ એ બન્નેથી અતિરિક્ત કહેશે તો તેની ઉત્પત્તિનું શું કારણ ? અદૃષ્ટ કહેશે તો તે અદૃષ્ટનો કર્તા કેણુ ? કર્તા વિના અદૃષ્ટ બની શકે નહીં. માટે જે અદૃષ્ટનો કર્તા છે, તે જ આત્મા છે.

તથા શરીરમાં ચૈતન્ય માનવાથી બાહ્યાવસ્થામાં જોએલી વસ્તુનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં ન થવું જોઈએ, કારણ કે શરીરના અવયવોમાં વૃદ્ધિહાનિ થાય છે, તેમ થવાથી પૂર્વ શરીરરૂપ આત્માનો વિનાશ થયો, અને ઉત્તર શરીરરૂપ આત્મા ઉત્પન્ન થયો, માટે બાહ્ય શરીરરૂપ આત્મા, વૃદ્ધ શરીરરૂપ આત્માથી ભિન્ન ગણાય તેમ ગણવાથી પૂર્વનું સ્મરણ ન થવું જોઈએ.

: ૧૫૮ :

ધર્મની દિશા

કારણ કે અનુભવ કર્યો બીજાએ અને સ્મરણ કર્યું બીજાએ, એ કેમ બને? વાસ્તે તમારું કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી.

જિજ્ઞાસુ—શરીરને જ આત્મા માનવામાં આવે તો શું ફળ પણ આવે?

ગુરુદેવ—જો શરીરરૂપ આત્મા માનવામાં આવે તો બાલકને જન્મની સાથે જ સ્તનપાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ પણ નહીં થાય; કારણ કે, સ્તનપાન પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય કારણ પૂર્વનો અભ્યાસ બની શકતો નથી; શરીરથી ભિન્ન આત્મા માનીએ તો જ બની શકે.

જિજ્ઞાસુ—જો ચાર ભૂતના સમુદાયરૂપ શરીરમાં ચૈતન્ય માનવામાં આવે તો શું હરકત?

ગુરુદેવ—આની સ્હામે બે પ્રશ્ન ઊભાં થાય છે કે, ચાર ભૂતમાં પૃથક્ પૃથક્ ચૈતન્ય કે સમુદાયમાં ચૈતન્ય? જો બુદ્ધ બુદ્ધમાં ચૈતન્ય હોય તો એક શરીરમાં ઘણાં ચૈતન્ય થવાં જોઈએ. તેમ માનવાથી પ્રત્યક્ષ બાધ આવે છે, અને જો સમુદાયમાં માનવામાં આવે તો, એક અંગુલીના છેદવાથી ચૈતન્ય પણ નષ્ટ થશે. અને એમ જો નહિ માનો તો મસ્તક છેદવાથી પણ ચૈતન્ય નષ્ટ નહીં થવું જોઈએ? માટે શરીરથી આત્મા બુદ્ધ જ છે. તથા જો શરીરને ચૈતન્ય માનીએ તો શરીર વધવાથી જ્ઞાન વધવું જોઈએ પરંતુ એમ પણ થતું નથી.

જિજ્ઞાસુ—શરીર વધવાથી જ્ઞાન વધે છે. જેમકે બાલ્યાવસ્થામાં જે બુદ્ધિ છે તે યુવાવસ્થામાં શરીર વધતાં વધે છે; માટે શરીર છે તે જ આત્મા છે.

ગુરુદેવ—શરીર વધવાથી જ્ઞાન વધ્યું માનશે તો સ્થૂલ શરીરવાલાને જ્ઞાન ઘણું હોવું જોઈએ; પણ તેમ તો નથી. ઘણા સ્થૂલ શરીરવાલા મૂર્ખ પણ જોવામાં આવે છે. તથા

પરિચ્છેદ ૫ મો

: ૧૫૬ :

પતલા શરીરવાલાને થોડું હોવું જોઈએ છતાં કેટલાક કૃશ શરીરવાલા ઘણા વિદ્વાન જોવામાં આવે છે, માટે શરીર વધવાથી જ્ઞાન વધતું નથી, તેમ શરીર ઘટવાથી જ્ઞાન ઘટતું પણ નથી. ફક્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોની ન્યૂનાધિકપણાથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે.

જિજ્ઞાસુ—તો “વિજ્ઞાનઘન एव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुचिन्त्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ति” આ શ્રુતિના વિરોધ આવે છે તેનું કેમ?

ગુરુદેવ—આ શ્રુતિ પણ આત્માને જ સિદ્ધ કરનારી છે. નિષ્પક્ષપાતભાવે વિચાર કરવાથી બાણી શકાશે કે, ‘વિજ્ઞાનઘન’ એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તે આ ઘટપટાદિ જે ભૂતોના વિકારો છે તેના થકી ઉપયોગરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઘટપટાદિના નષ્ટ થવાથી અથવા તિરોહિત થવાથી પૂર્વ ઉપયોગરૂપ જે આત્મા તે નષ્ટ થયો. અર્થાત્ ઘટપટાદિ ઉપયોગરૂપ પૂર્વની સંજ્ઞા નથી પણ આત્માનો સર્વથા વિનાશ થતો નથી.

‘હું ઘટને બાણું છું, હું સુખને અનુભવું છું.’—ઈત્યાદિ પક્ષમાં જે ‘હું પદ’ તેજ જ્ઞાનનો કર્તા આત્માને સિદ્ધ કરે છે.

જિજ્ઞાસુ—‘જેમ હું સ્થૂલ છું, કૃશ છું.’—એ પ્રત્યયમાં જે હું પદથી શરીરની ઓળખ પડે છે. ‘તેમ હું ઘટને બાણું છું.’ ઈત્યાદિ પ્રત્યયોમાં પણ શરીરને જ્ઞાનનો જ્ઞાતા કેમ ન માની શકાય?

ગુરુદેવ—‘હું સ્થૂલ છું, હું કૃશ છું.’—એ પ્રત્યયમાં જે કે શરીર સ્થૂલ તેમ કૃશ હોય છે, તો પણ હું પ્રત્યય થાય છે તે તો જેમ અત્યંત ઉપકારી પોતાનો મિત્ર હોય તેમાં એકત્વપણાની બુદ્ધિ રાખી બોલે કે, ‘તું છે તેજ હું છું. અને હું છું તેજ તું છે; માટે આપણે બન્ને એકજ છીએ’—આ વ્યવહાર કરવામાં શું એકતા સારી છે? અર્થાત્ નથી. પરંતુ પોતાનો ઉપકારી હોવાથી હું પણાનો ઉપચાર મિત્રમાં થાય છે. તેમ આત્માને શરીર પણ ધર્મસાધનાદિમાં અત્યંત ઉપકારી હોવાથી

: ૧૬૦ :

ધર્મની દિશા

મારાપણાનો ઉપચાર કરી કહે છે કે, 'હું સ્થૂલ છું. હું કૃશ છું.' પરંતુ 'હું જ્ઞાની' ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં જ્ઞાનના જ્ઞાતા તરીકે થતો હું પ્રત્યય વાસ્તવિક રીતે શરીરથી ભિન્ન આત્માનો છે.

તદુપરાંત; બીજી રીતે પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ કે, અજીવ શબ્દ છે તે પ્રતિપક્ષ શબ્દવાલો છે. કારણ કે વ્યુત્પત્તિવાળો જીવ પદ કે જે એક પદ છે તેનો નિષેધ કરે છે. જે જે શબ્દ વ્યુત્પત્તિવાળા એકેક શબ્દનો નિષેધ કરે છે તે તે શબ્દનો અવશ્ય પ્રતિપક્ષ શબ્દ હોવો જોઈએ. જેમ અઘટ શબ્દનો પ્રતિપક્ષ ઘટ શબ્દ છે તો તે શું ઘટ શબ્દથી વાચ્ય ઘટ પદાર્થ નથી? અર્થાત્ અવશ્ય ઘટ છે. તેમ અજીવ શબ્દનો પ્રતિપક્ષી જીવ શબ્દ છે, તો જીવ શબ્દથી વાચ્ય જીવ પદાર્થ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ.

તથા અભાવ પણ પ્રતિયોગી વિના હોઈ શકતો નથી, તેથી ઘટાભાવ પણ ઘટરૂપ પ્રતિયોગી વિના હોઈ શકે નહિ, તેમ જીવનો અભાવ અજીવ પણ જીવરૂપ પ્રતિયોગી વિના બની શકતો નથી. તથા જે જે એક પદ હોય છે, તે તે સત્ય હોય છે. જેમકે સુખ, દુઃખ, ઘટપટાદિ, અને જે જે એક પદ હોતું નથી તે સત્ય પણ ન હોય જેમ 'આકાશતું પુષ્પ' માટે જે જે એક પદ હોય તે તે સત્ય છે, તો જીવ પણ એક પદ જ છે, માટે જીવ, અવશ્ય હોવો જોઈએ. એવી જ રીતે હું સુખી, હું દુઃખી, ઇત્યાદિ જે કહેવાય છે તેમાં હું પદથી વાચ્ય છે તે આત્મા છે.

આ રીતે જૈનદર્શન આત્માનાં સ્વરૂપને સ્વીકારે છે. આને અંગે વધુ વિસ્તાર સ્યાદ્વાદમંજરી, સ્યાદ્વાદરત્નાકર આદિ જૈન ન્યાય ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવો.

૧. જે વસ્તુનો અભાવ હોય તે વસ્તુ તેના અભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય. પ્રતિયોગીરૂપ વસ્તુ વિના તેનો અભાવ હોય નહિ.

